

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

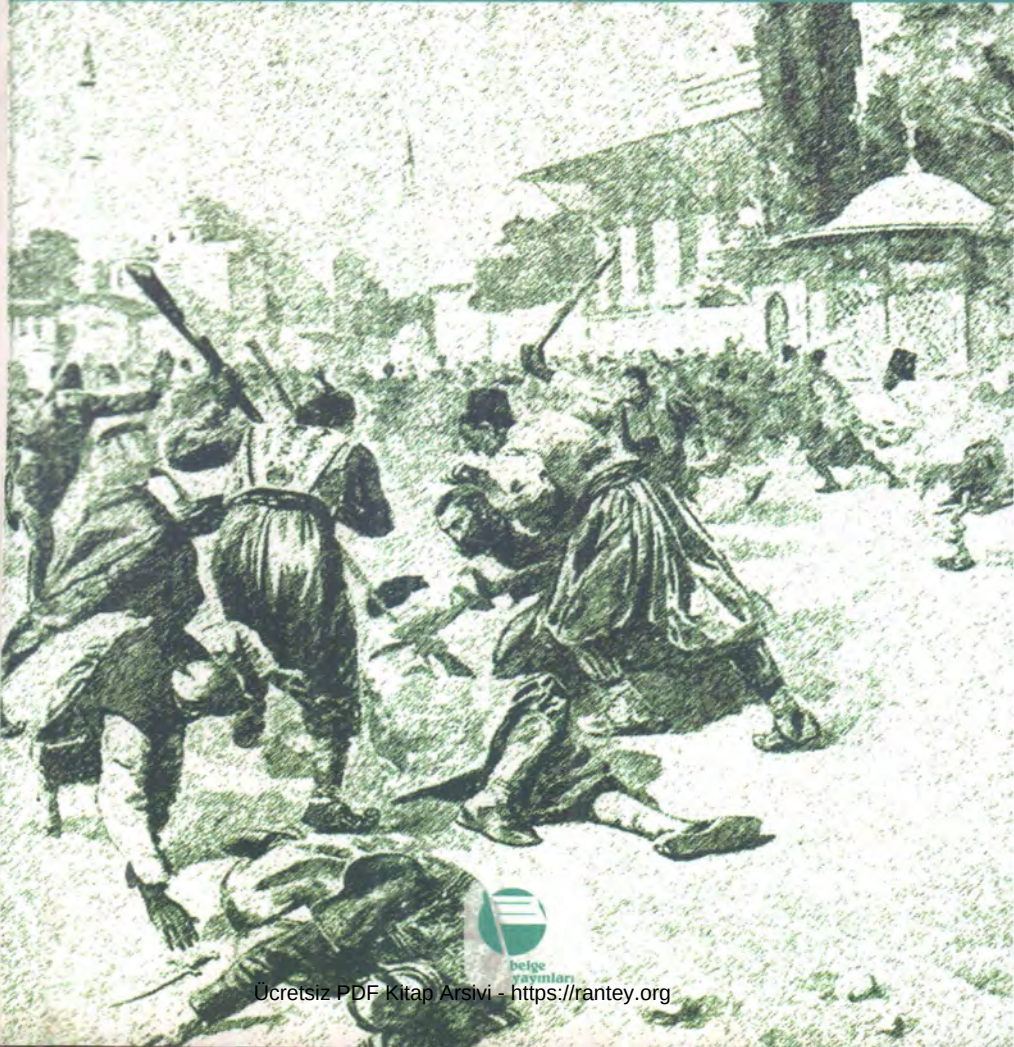
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

İSTANBUL'DA 30 SAATLİK KAOS

26 AĞUSTOS 1896
OSMANLI BANKASI BASKINI
ve ERMENİ KATLIAMI

GÜRCAN ÇİLESİZ

belge
yayımları

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

İSTANBUL'DA 30 SAATLİK KAOS

GÜRCAN ÇİLESİZ

Gürcan Çilesiz, 10 Kasım 1964'te Ordu Ünye'de doğdu. Karadeniz Ereğli Lisesi'ni ve İstanbul Üniversitesi Basın Yayın Yüksek Okulu'nu bitirdi. Aynı üniversitede siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler alanında yüksek lisansını tamamladı. Gazeteciliğe 1987 yılında *Dünya Gazetesi*'nde başladı. Sekiz yıl Anadolu Ajansı'nda çalıştı. 1999 yılında tv8'e geçti. Kanalın haber merkezinin kapatıldığı 19 Kasım 2013'e kadar aynı yerde meslek hayatına devam etti. tv8'de dört yıl şef editörlük, beş yıl haber müdürlüğü, üç yıl haber genel yayın yönetmenliği, icra ve danışma kurulu üyeliği yaptı.

BELGE YAYINLARI: 777
Türkiye İncelemeleri Dizisi

İSTANBUL'DA 30 SAATLİK KAOS
26 Ağustos 1896 Osmanlı Bankası Baskını ve Ermeni Katliamı
Gürcan Çilesiz

Sayfa Düzeni | Aristan
Kapak Tasarım | Hatice Yılmaz
Düzeltili | Ahmet Batmaz
Birinci Baskı | Şubat 2015

İç/Kapak Baskı-Cilt | Berdan Matbaacılık
Davutpaşa Cad. Güven Sanayi Sitesi C Blok, No: 239
Topkapı - Zeytinburnu / İstanbul 0 (212) 613 12 11
Sertifika No: 12491

©

BELGE ULUSLARARASI YAYINCILIK
Cemal Nadir Sokak, Büyük Milas Han, No: 26-28
D. 121-130, 34112 Cağaloğlu-Fatih / İstanbul
Tel: 0 (212) 517 44 53
E-mail: belgeyayinlari@gmail.com
www.belgeyayinlari.com.tr
Sertifika No: 11206

GÜRCAN ÇİLESİZ

İSTANBUL'DA 30 SAATLİK KAOS

*26 AĞUSTOS 1896 OSMANLI BANKASI BASKINI
VE ERMENİ KATLİAMI*

“Çok yaşayın çocuklar, ama bizim gibi yaşamayın”

Hovhannes TUMANYAN

ÖNSÖZ	9
GİRİŞ	13

BİRİNCİ BÖLÜM

ERMENİLERİN TARİHİ, OSMANLI COĞRAFYASINDA ERMENİ SORUNUNUN DOĞUŞU VE MİLLİYETÇİLİK

1.1. Ermenilerin Tarihî Kökenleri.....	17
1.2. Kilikya Ermeni Krallığı Dönemi.....	19
1.3. Ermenilerin Osmanlı Tebaasına Dönüşmesi.....	20
1.4. Gayri Müslimlerin İmparatorluk'taki Hukuki Ve Sosyal Statü- leri.....	22
1.5. Ermeni Sorununun Doğuşunda Rusya'nın Rolü.....	26
1.6. Paris Antlaşması Ve Batılı Güçlerin Devreye Girişi.....	28
1.7. Osmanlı İmp.'nun Sınırları Dahilindeki Ermenistan'ı Kabul Ettiği İlk Uluslararası Belge: Ayastefanos Antlaşması.....	30
1.8. Berlin Konferansı ve İngiltere'nin Ermeni Sorununda Öncü Rol Üstlenmesi	35
1.9. Ermeni İslahatları İçin İngilizlerin Diplomatik Girişimleri..	39
1.10. Ermeni Milliyetçiliğini Hazırlayan Tarihsel Koşullar.....	51
1.11. Ermeni Toplumunda Siyasal Örgütlenme Ve Şiddetin Mü- cadele Yöntemi Olarak Benimsenmesi.....	56
1.12. Ermeni Milliyetçiliğinin Uç Noktası: Fedailik.....	60
1.13. Abdülhamid'in Hamidiye Alayları Manevrası Ve Anado- lu'da Huzursuzluğun Artması.....	63
1.14. Anadolu'da İlk Büyük Ermeni İsyanı: Sason 1894.....	64
1.15. 30 Eylül 1895 Babıâli Yürüyüşü Ve Ermenileri Hedef Alan Saldırıları.....	67
1.16. 1895 Zeytun İsyanında Komuta Zafiyeti Ve Osmanlı Ordu- sunun Ağır Kaybı.....	69

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI BANKASI BASKINI VE

SONRASINDA İSTANBUL'DA YAŞANAN OLAYLAR

2.1. Taşnakların Organize Ettiği Baskının Gerekçeleri.....	71
2.2. Samsun'dan Gelen İstihbarat Ve Osmanlı Güvenlik Otoritesinin İstanbul'daki Hazırlıkları.....	76
2.3. Ermeni Fedailerin Batılı Devletlere İletilmek Üzere Hazırladıkları Mektupta Yer Alan Talepler.....	81
2.4. Osmanlı Bankası'nda Kontrolün Ermeni Fedailere Geçmesi Ve Yıldız Sarayı'na Gönderilen Arabulucular.....	84
2.5. Bankadaki İşgalin Bitirilmesinde Rusya Baştercümanı Maximoff'un Rolü.....	93
2.6. Arabulucuların Bankaya Gelişi Ve İşgal Eyleminin Sona Ermesi.....	95
2.7. Fedailer Maximoff'un Taktiğini Yatta Fark Etti.....	99
2.8. Osmanlı Bankası Baskınının Yarattığı Öfke Ve İstanbul'da Kaos.....	100
2.9. Aykırı Grupları Devlet Gözetiminde Sopayla Cezalandırma Siyaseti.....	105
2.10. Osmanlı Bankası Baskını Ve Sonrasındaki Olaylar Karşısında Ermeni Kilisesi'nin Tavrı.....	118
2.11. Osmanlı Resmî Belgeleri Ve Gözlemci Raporlarına Göre İstanbul'daki Olayların Bilançosu.....	121
2.12. İstanbul'da Ermeni Komitecileri Yakalamak İçin Düzenlenen Operasyonlar.....	128
2.13. Yaralı Fedailerin Sorgulanmasına Diplomatik Engel.....	132
2.14. Marsilya'ya Gönderilen Fedailer Hakkında Hariciye Nezareti'nin Yaptığı Yazışmalar.....	134

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSTANBUL'DAKİ OLAYLARIN AVRUPA'DAKİ YANKILARI VE SONUÇLARI

3.1. Abdülhamid Ve Osmanlı Hariciyesi'nin Yabancı Basın Po- litikası.....	139
3.2. İngiliz The Times'ın Penceresinden Baskın Ve İstanbul'daki Olaylar.....	144
3.3. Osmanlı İmparatorluğu'ndan İngiliz Kamuoyuna Mesaj..	160
3.4. Banka Baskını Ve Sonrasındaki Olayların Almanya Ve Fran- sa Medyasındaki Yankıları.....	164
3.5. Paris'te Üslenen Jön Türklerin Banka Baskını İle İlgili De- ğerlendirmeleri.....	168
3.6. İstanbul'daki Olaylarda Abdülhamid'in Rolü Ve Zaman Ka- zanma Siyaseti.....	173
3.7. Batılı Devletler Ve Rusya'nın Abdülhamid İle İlgili Plan- ları.....	179
3.8. Banka Baskınında Liderlik Yapan Armen Garo'nun İstan- bul'a Yeniden Dönüşü.....	187

SONUÇ	191
-------------	-----

KAYNAKÇA	199
----------------	-----

KİŞİ VE YER ADLARI DİZİNİ	209
---------------------------------	-----

ÖNSÖZ

Ermeni sorunu Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne miras kaldı. Osmanlı döneminde çetrefilleşen sorun, uluslararası hemen her platformda Türkiye'nin karşısına çıkarılıyor. Hem Türkiye'de hem uluslararası kamuoyunda sorun 1915'teki tehcirle özdeşleşse de önceki yıllarda Anadolu'nun ve başkent İstanbul'un trajik olaylara sahne olduğunu biliyoruz.

Gerek Türkiye'de, gerek Ermenistan'da, gerekse Ermeni diasporasında hem siyasetçiler hem de tarihçilerin büyük bölümü olayları kendi pencerelerinden yanlı bir tutumla ele aldığından dönemin objektif fotoğrafını çıkarmak ve sağlıklı bir değerlendirmesini yapabilmek çoğu zaman mümkün olmuyor. Yeni kuşaklar ne yazık ki tek taraflı bilgiler ışığında sorunla tanıyor.

1915 tehcirinden önce 1894-96 yıllarında Osmanlı toprakları kanlı Ermeni olaylarına sahne oldu. Galata'daki Osmanlı Bankası baskını Ermeni fedailerin başkentte Osmanlı otoritesine karşı en büyük meydan okuyuşuydu. Bu çalışmada Osmanlı Bankası baskınına hazırlayan dinamikler, bankada 13 saat süren işgal ve hemen sonrasında başıbozukların ellerinde sopalarla sokaklarda başlattıkları Ermeni avı mercek altına alındı. Türk tarihçi ve araştırmacıların büyük bölümünün olabildiğince görmezden geldiği İstanbul'daki trajedi, yayımlanmış Osmanlı arşiv belgeleri, görgü tanıklarının

raporları, *The Times*'da yer alan haberler ve olayın kahramanlarının anıları ışığında irdelenmeye çalışıldı.

Elinizdeki bu gecikmiş çalışma kolektif bir emeğin ürünü. Proje ve yazım sürecinde katkılarını esirgemeyen isimleri anmadan geçemeyeceğim. Örneğin Margrit Manukyan. Yıllarca asistanlığımı yapan sevgili Margrit, çalışmamın başından sonuna hep yanımda oldu, epeyce kahrımı çekti.

Çalışmanın önemli bir ayağını oluşturan *The Times* arşivini Ferit Şişmanlar'a borçluyum. Ferit'in katkısı olmasa belki de bu metin hiç ortaya çıkmazdı. İngilizce bilmediğim için elbette oturup o kaynakları kendim inceleyemezdim. Barış Demirel büyük bir emekle belgeleri düzenledi. Taner Şen gecesini gündüzüne katarak *The Times*'in 118 yıl önceki haber ve yorumlarını satır satır çevirdi. Profesyonel hayatta 12 yıl boyunca birlikte çalıştığımız Meltem Uysal tam kurtulduğunu zannederken gönderdiğim İngilizce ve Fransızca metinleri önünde buldu. Fransızca kaynakların çevirisinde ve zor günler geçirmesine rağmen İngilizce metinlerin son incelenmesinde Meltem'in sunduğu katkıyı mutlaka not etmem gerekiyor.

Adını anmayı borç bildiğim isimlerden biri de SALT Araştırma ve Programlar Yöneticisi Lorans Tanatar Baruh. Lorans ve ekibi Osmanlı Bankası'na ait belgelerin yer aldığı *SALT Arşivini* açmasalardı bu çalışma birçok yönüyle eksik kalırdı.

25 yıl sonra döndüğüm üniversitede tez danışmanlığımı hiç düşünmeden kabul eden Prof. Dr. Levent Ürer'in çalışma boyunca verdiği katkıyı unutamam. Levent Ürer ile birlikte sınav jürisinde yer alan Doç. Dr. Burak Samih Gülboy ve Yrd. Doç. Dr. İlker Aktükün'ün tezle ilgili değerlendirmelerini ve sonraki çalışmalarım için yaptıkları önerileri dikkatle not ettiğimi bilenlerini istiyorum. Akademi dünyasından

teşekkürlerimi sunmak istediğim isimlerden biri de Prof. Dr. Erel Tellal. Değerli dostum Erel'in teşvik ve desteğini mutlaka kayda geçirmem gerekiyor.

Genç bir üniversiteli heyecanıyla başladığım tez projesinde eşim Birgül ve kızım Zeynep beni motive etmek için ellerinden geleni yaptılar. Zeynep yoğun sınav stresine rağmen en sıkı kaynak derleyicilerimden ve eleştirmenlerimden biri oldu. Henüz 14'ünde bir çocuğun gözüyle tarihimizin en sıkıntılı konularından biriyle ilgili değerlendirmeleriyle bana ışık tuttu.

Kuşkusuz bu kadar değil. İsimlerini burada anmadığım tüm dostlarıma içten sevgilerimi ve teşekkürlerimi sunuyorum. Onlar ellerinden geleni fazlasıyla yaptılar. Eksik ve hataların bütün sorumluluğu bana ait. O eksiklerin ileride çok daha kapsamlı ve değerli çalışmalarla tamamlanacağına yürekten inanıyorum.

GİRİŞ

Olayları doğru değerlendirep gerçekçi sonuçlara ulaşabilmek için, dönemin koşullarını, bir başka deyişle zamanın ruhunu iyi okumak gerekiyor. Tek yanlı, ideolojik temelli okumalarla yapılan çözümlemeler hem yazanı hem okuyanı kaçınılmaz olarak yanlış sonuçlara götürüyor. Konumuz özelinde söylemek gerekirse bugün bile devam eden yanlı yayınlar, Türkler ve Ermeniler arasında 19. yüzyılın son çeyreğinde ekilen nefret tohumlarını ve korkuları yeşertmekten öteye gidemiyor.

1800’lü yılların son çeyreğine bakıldığında Avrupa’daki güçler dengesinin bir tarafında İngiltere’yi, diğer tarafında Çarlık Rusya’sını görüyoruz. Osmanlı İmparatorluğu ise ihtişamlı günlerinden uzak, can çekişen “Hasta Adam”dır Avrupa’nın gözünde. Fransa’da başlayan milliyetçilik rüzgârı Osmanlı’nın Balkanlar coğrafyasını kasıp kavurmuştur adeta. Önce Yunanistan kopar İmparatorluk topraklarından. Yunanistan’ı 1878’de Sırbistan, Karadağ ve Romanya izler, Bulgaristan özerkliğe kavuşur.

Ermeni aydınların ve gençliğinin zihninde de özerklik fikri uyanmıştır artık. 1878’de Berlin’e giden Ermeni heyeti en azından özerklik umuduyla oturur masaya. Nüfusunun büyük bölümü Anadolu’daki altı ilde yaşayan Ermeniler için ne bağımsızlık ne özerklik gelir gündeme. Özellikle İngilizlerin baskısıyla Türk tarafı Ermeniler için reform yapma sözü verir.

Reform vaadinde bulunulmuştur, ancak Sultan Abdülhamid, ulusalcılık virüsünün Anadolu'yu da zehirleyeceğinden endişe ediyordu. Abdülhamid'e göre Ermenistan olarak adlandırılan bölgedeki altı ilin hiçbirinde Ermenilerin sayısı toplam nüfusun %25'ini geçmiyordu. Ama Sultan, reformların eninde sonunda Ermenileri bağımsızlığa götüreceğine inanıyordu. İddiaya göre Ermeniler için kapsamlı reform yapmaktansa ölümü seçeceğine yemin etmişti.

Reformların gecikmesi Ermeni gençliği ve aydınlar arasında hoşnutsuzluğu arttırdı. Osmanlı topraklarında ve ülke dışında Ermeni devrimci örgütleri kurulmaya başlandı. Bu tür yapılanmalar yüzyıllardır Türkler ve Kürtlerle bir arada barış içinde yaşayan sıradan Ermeniler için yabancıydı. İhtilalci oluşumlar ilk zamanlar halk arasında destek bulamadı. Ancak taşrada vergilerin arttırılması ve Kürt aşiret ağalarının baskıları Ermeni ihtilalciler için provoke edilmeye uygun zemin oluşturdu. Osmanlı İmparatorluğu'nun çekilmek zorunda kaldığı topraklardan gelen yüz binlerce muhacirin bir bölümünün Ermenilerin yaşadıkları bölgelere yerleştirilmesi gerilimi iyice tırmandırdı.

Abdülhamid ise şikâyetleri azaltmak yerine İngiltere ve Rusya arasındaki rekabeti fırsat bilip reformları geciktirerek komitecilerin değirmenine su taşıdı adeta. Kanlı süreç için şartlar olgunlaşmıştı. İlk büyük hesaplaşma 1894 yazında Sason'da yaşandı. Sonrası çorap sökücü gibi geldi.

Tehcirin 100. yılı yaklaşırken Osmanlı topraklarında yaşanan trajik olayların yeniden, objektif bir okumayla değerlendirilmesi gerekiyor. Kuşkusuz o döneme damga vuran her olay başlı başına bir çalışmayı hak ediyor. Bu çalışmada 1894-96 sürecinin İstanbul'daki en kanlı olayı olarak kayıtlara geçen Osmanlı Bankası baskını ve sonrasında kentte birkaç gün süren kanlı ortamı mercek altına alındı.

Osmanlı Bankası baskını ve Ermenilerin kentte eşzamanlı düzenledikleri tedhiş eylemleri önlenebilir miydi? Osmanlı güvenlik otoritesi sivil başıbozukların Ermenilere karşı başlattığı saldırılara göz yumdu mu? Saldırıları katliama mı dönüştü? Olaylar uluslararası kamuoyunda Sultan Abdülhamid ve Osmanlı/Türk imajını nasıl etkiledi? sorularına yanıt arandı.

İstanbul'daki olaylarla ilgili eldeki en önemli belgeler dönemin Zaptiye Nazırı Hüseyin Nâzım Paşa'nın resmî yazışmalardan yaptığı iki ciltlik derleme, katliama tanıklık edenlerin yazdıkları raporlar ve olayın kahramanlarının anılarından oluşuyor. Söz konusu belge, rapor ve anılar, çarpaz bir değerlendirmeye tabi tutuldu. Birbirlerini doğrulayan belge anı ve tanıklıklar üzerinden bir sonuca varılmaya çalışıldı. Örtüşmeyen bilgi ve belgeler ise bu özellikleri hatırlatılarak yeri geldiğinde kullanıldı.

Olayların Avrupa kamuoyuna nasıl yansıdığını görmek için dönemin en yansız yayın organlarından İngiliz *The Times*'in haber ve yorumlarından yararlanıldı.

Osmanlı başkentindeki kanlı olaylar Sultan Abdülhamid yönetiminin uluslararası medya ile de bir sınavına sahne oldu. Abdülhamid, onlarca yabancı gazeteciye aylık ödenek ya da nişan vererek, Avrupa'da imajını parlatmak istiyordu. Günümüzde de farklı versiyonlarını izlediğimiz Sultan Abdülhamid'in "yandaş medya" oluşturma girişimlerinin işe yarayıp yaramadığı İstanbul'daki olaylar özelinde incelenmeye çalışıldı.

Elinizdeki bu metin, Osmanlı Bankası baskını ve Ermeni katliamını bütün yönleriyle ele aldığı iddiasında tabii ki değil. Arşivlerin tamamının açılmasıyla kuşkusuz çok daha kapsamlı ve sağlıklı değerlendirmelere ışık tutacak çalışmalar ortaya çıkacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ERMENİLERİN TARİHİ, OSMANLI COĞRAFYASINDA ERMENİ SORUNUNUN DOĞUŞU VE MİLLİYETÇİLİK

1.1. Ermenilerin Tarihî Kökenleri

Ermenilerin tarih sahnesine çıkışıyla ilgili farklı tezler mevcuttur. Çalışmanın ana konusunu oluşturmadığı için bu konuda günümüzde genel kabul gören tezle yetinilecek. O teze göre Ermeniler Hint-Avrupa topluluklarına dahil Frigya kökenli bir halk.¹ Anadolu'dan önce Balkanlar'da Tuna boyunda yaşıyorlardı. Geleneksel göç dalgasının aksine bir rota izlediler. Boğazları geçip Kapadokya üzerinden Doğu Anadolu'ya gelip yerleştiler. Bazı tarihçilere göre bölgeye göç etmek zorunda bırakıldılar.²

Ermeni ve Ermenistan kelimeleri ilk olarak M.Ö. 521 yılında Pers Kralı Darius tarafından Kuzeybatı İran'da bir kayalığa oydurulan Behistun yazıtlarında geçiyor.³ Ermenilerle ilgili bilinen ikinci yazılı kaynak Tarih Babası Herodot'un *Historia* adlı kitabı. Yunan tarihçi (M.Ö 484-425) *Historia*'da Ermenilerden 7. yüzyılda Trakya'dan Küçük Asya'ya

1 Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Ermenileri: Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları*, Çev. Ayden Birerdinç, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2009, s. 17.

2 A.g.e., s. 18.

3 Yves Ternon, *Bir Soykırım Tarihi: 20 Yıl Sonra "Ermeni Tabusu" Davası*, Çev. Emirhan Oğuz, İstanbul, Belge Yayınları, 2012, s. 46.

giren, bölgedeki halklara yönetim ve dillerini kabul ettiren “Armenii”ler diye bahsediyor.⁴

Ksenophon’un (M.Ö 430-355) *On Binlerin Dönüşü* (Anabasis) adlı kitabında da Ermenistan’dan ve Ermenilerden söz edildiğini görüyoruz.⁵ Yunan yazar Ermenileri “tarımla uğraşan, müreffeh ve barışçıl bir halk” olarak tarif ediyor.⁶ Yukarıdaki üç kaynak konusunda tarihçiler hemfikir. Bölgenin Armenii, yani Ermenistan adını alması konusunda ise farklı görüşler var. Kimi yazarlara göre o coğrafya çok önceki yıllarda da Ermenistan olarak biliniyordu, Ermeniler yeni yurt edindikleri toprakların adından esinlendi.⁷ Kimi yazarlar ise, “bölge adını Ermenilerden aldı” tezini savunuyor.⁸

Tartışmayı muhataplarına bırakıp Ermenilerin tarihteki yolculuklarının önemli dönüm noktalarıyla devam edelim. Ermeniler yüzyıllarca büyük bölümü bugünkü Doğu Anadolu sınırları içinde kalan topraklarda yaşadılar. Tarihî Ermenistan ya da Büyük Ermenistan diyebileceğimiz bölgenin hem ganimeti bol hem jeostratejik önemi büyüktü. Bölge, doğudan batıya, batıdan doğuya yönelen fatihlerin işgaline uğradı sık sık. Bazı dönemler Ermeniler kendi prensliklerini ve krallıklarını kurdular.

M.S. 301’de Ermenistan Krallığı’nın tahtında Tridate oturuyordu. Pagan olan Tridate, Hristiyanlığı devlet dini ilan etti. Böylece Ermenistan Hristiyanlığı benimseyen ilk

4 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, 10. bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 2010, s. 29.

5 A.g.e., s. 30.

6 Ayşe Hür, *Öteki Tarih I: Abdülmecid’den İttihat Terakki’ye*, İstanbul, Profil Yayıncılık, 2012, s. 76.

7 Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 31.

8 Ternon, *Bir Sözcüğün Tarihi*, s. 43 - <https://rantey.org>

devlet oldu.⁹ Devletin bir dini vardı, ama henüz alfabesi yoktu. Ermeni alfabesi, Krallığın Hristiyanlığı benimsemesinden bir yüzyıl sonra, 406'dan itibaren kullanılmaya başlandı.

1.2. Kilikya Ermeni Krallığı Dönemi

Roma, Pers ve Bizans işgalleri yüzünden Ermenilerin büyük bölümü yaşadıkları toprakları terk etmek zorunda kaldı. Yeni göç dalgasında rota bu kez güneye, Suriye ve Kilikya'ya çevrilmişti. 10. yüzyılda Kilikya'da hatırı sayılır bir Ermeni nüfusu yaşıyordu.

Prens Ruben 1080'de Kilikya'da Rubenyan Prensligi'ni kurdu. Devletin sınırları giderek genişledi. Alman İmparatoru ve Papa, 1198'de ülkeyi yöneten Prens II. Levon'a kraliyet tacı gönderdi. II. Levon, görkemli bir törenle kral olarak yemin etti. Böylece Ermeniler, tarihî Ermenistan'dan uzakta krallıklarını yeniden kurmuş oldu. Kilikya Krallığı Ermenilerin altın çağlarını yaşadıkları dönem olarak bilinir.¹⁰

9 Guenter Lewy, 1915 *Osmanlı Ermenilerine Ne oldu? Çarpıtılan-Değiştirilen Tarih*, Çev. Ceren Elitez, 2. bs., İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s. 25.

10 Hür, Öteki Tarih I, s. 77. Mehmet Can Kasapoğlu, Barış Kırdemir v.d., *Türkiye-Ermenistan Yeni Dönem mi?* İstanbul, T.C. Bahçeşehir Üniversitesi Uluslararası Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2009, s. 2. Burada bir not daha düşmek gerekir. 19. Yüzyılın son çeyreğinde yaşanan trajik olaylar sırasında hem Ermenilerden hem Türklerden binlerce kişi yaşamını yitirdi. Bu acı gerçeğe rağmen bazı Türk yazar ve araştırmacılar Osmanlı idaresi altında 19. Yüzyıl sonlarına kadar gecen dönemi "Ermenilerin altın çağı" olarak gösteriyorlar. Bkz. 3-4 Aralık 2005'te Bodrum'da düzenlenen "Tarihte Türkler-Ermeniler ve Gerçekler Sempozyumu"nda Prof. Dr. Aytekin Berkman'ın açış konuşması. Aynı ifade www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/ adresinde Ermeni sorunu üzerine çalışan birçok ismin yazısının yer aldığı *Ermeni Sorunu İddialar-Gerçekler* adlı internet sitesinin giriş bölümünde de dikkat çekiyor.

Başkenti (Sis) Adana'nın Kozan ilçesi yakınlarında bulunan krallık, sınırlarını batıda Antalya'ya kadar genişletti.

Altın çağ uzun sürmedi Ermeniler için. Önce Moğol, ardından Memluk akınları Kilikya Ermeni Krallığı'nı zayıf düşürdü. 1374 yılında Memluklar, Başkent Sis'in kapısına bir kez daha dayandı. Aylar süren kuşatma sonucu başkentte hem yiyecek, hem cephane sıkıntısı baş gösterdi. Sis, 16 Nisan 1375'te düştü. Kuşatma sırasında tahtta oturan V. Levon ve ailesinin de aralarında bulunduğu binlerce kişi esir alınıp Kahire'ye götürüldü.¹¹

Ermeni Apostolik Kilisesi Katalikosluğu 1441 yılına kadar Adana'da kaldı. Ermeni halkının bir bölümü de bölgede kalmayı seçti. Bir bölümü ise İtalya, Rusya, Fransa ve Suriye gibi ülkelere göç etti.

1.3. Ermenilerin Osmanlı Tebaasına Dönüşmesi

Osmanlılar ile Ermenilerin ilk karşılaşması İmparatorluğun kurucusu Osman Bey'e kadar dayanır. Osman Bey, yönetimi altındaki Ermenilerin ayrı bir toplum olarak örgütlenmelerine izin verdi. Osmanlı topraklarında ilk Ermeni dinî merkezi Kütahya'da kuruldu.¹² İmparatorluğun ilk yıllarından itibaren Hristiyan azınlıkların dillerini, geleneklerini ve dinlerini korumalarına özen gösterildi. Bu hoşgöründe kuşkusuz siyasal ve ekonomik hesapların da rolü olduğu söylenebilir.¹³

11 Kilikya Ermenistan'ının Zayıflaması ve Yıkılması, <http://www.findarmenia.com/arm/history/20/36>, çev., Diran Lokmagözyan, <http://aakunk.net/tr/?p=26227>, 18.10.2013. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 44.

12 Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, s. 28.

13 Temon, *Bir Savaşın Farklı Yüzü*, s. 59. <https://rantey.org>

Lord Kinross ise uzun süre hoşgörüye dayalı yürüyen ilişkiyi şöyle özetler:

“Osman’ın devleti ulusal değil, bir hanedanın çokırklılı imparatorluğu oldu. Halkları Türk olsun olmasın, ister Müslüman, ister Hristiyan veya Yahudi olsunlar, her şeyden önce Osmanlıydılar, ulusallık, din ve ırk kavramlarını aşan bir tek siyasal bütünün üyeleriydiler. Osmanlı o tarihte bile (Kinross İstanbul’un fethinden söz ediyor y.n.) tektanrılı dinlerin üçünü de tanıyan ve kabul eden biricik devletti.”¹⁴

1324’te Osmanlı İmparatorluğu’nun başkenti Bursa’ya taşındı. Kütahya’daki Ermenilerin büyük bölümü de dinî liderlerini takip ederek Bursa’ya yerleşti.

II. Mehmet (Fatih) İstanbul’u fethettikten sekiz yıl sonra Bursa’daki Ermeni Psikoposu Hovagim’i İstanbul’a çağırdı. Hovagim, İmparatorluk topraklarında yaşayan bütün Ermenilerin patriği ilan edildi. Samatya’daki Sulumanastır Kilisesi ibadet için Ermenilere verildi.

Yine Fatih’in davetiyle Kilikya, Batı Anadolu ve Bulgaristan’da yaşayan Ermenilerin büyük bölümü İstanbul’a yerleşti. Ermenilerin bir kısmı ihtida (İslamiyet’i seçme) yoluyla asimile edildi. Kalanlar millet düzeni içinde dini, sosyal ve kültürel kimliklerini korudu.¹⁵ Çaldıran (1516) seferiyle Anadolu’da Ermenilerin yaşadığı toprakların tamamı Osmanlı İmparatorluğu sınırlarına katıldı.

14 Lord Kinross, *Osmanlı: İmparatorluğun Yükselişi ve Çöküşü*, Çev. Meral Gaspıralı, 3. bs., İstanbul, Altın Kitaplar, 2009.

15 Hür, *Öteki Tarih I*, s. 77. Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne oldu?*, s. 25. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

1.4. Gayri Müslimlerin İmparatorluk'taki Hukuki Ve Sosyal Statüleri

Fatih Sultan Mehmet'in oluşturduğu millet sistemi¹⁶ sayesinde Ermenilerle Osmanlı yönetimi ve Müslüman tebaa arasında (tıpkı diğer gayri Müslim halklar gibi) yüzyıllarca güvene ve hoşgörüye dayanan bir ilişkinin sürdüğü söylenebilir. Öyle ki Ermeniler, zaman içinde imparatorluğun en güvenilir topluluklarından biri hâline geldiler. Hatta bağılıkları nedeniyle yüzyıllarca millet-i sadıka (Sultan'ın sadık tebaası) olarak anıldılar.

Gayri Müslimler kültürel, dinî ve sosyal alanlarda görece özerkliğe sahiptiler. Ancak bu demek değil ki hiçbir ayrıma tabi tutulmadılar. Osmanlı Devleti'nin benimsediği İslam kamu hukuku halkı iki ana sınıfa ayırıyordu. Vatandaşlık hak ve görevleri sadece Müslümanlar için geçerliydi. Gayri Müslimler (zımmîler) için ise farklı bir hukuk düzeni vardı.¹⁷ Ayrıca gayri Müslimlerle Müslümanlar arasında dinsel, siyasal ve sosyal statü farkları bulunuyordu.

Ermeniler ve diğer gayri Müslimler askere alınmıyorlardı. Karşılığında 14-75 yaş arasındaki erkekler cizye adı altında özel bir vergi ödüyorlardı.¹⁸ Gayri Müslimlerin silah

16 Osmanlı Devleti'nde yüzyıllar boyunca Müslüman, Rum, Ortodoks, Gregoryan, Katolik ve Yahudi gibi dinî cemaatlerin her birine millet deniliyordu. Bu konuda ayrıntılı bir çalışma için bkz., Doç. Dr. Gülnihâl Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.

17 A.g.e., s. 7.

18 A.g.e., s. 27. Cizye miktarı dönemine ve bölgelerine göre değişiklik gösterebiliyordu. 15. Yüzyıl ortalarında cizye miktarı genel olarak 40-60 akçe civarındaydı. 17. yüzyılda ise miktar 140 akçeye yükselmeye başladı.

taşımaları ve at binmeleri yasaktı. Mahkemelerde Müslümanlara karşı tanıklıkları geçerli sayılmıyordu. Gayri Müslim erkeklerin Müslüman kadınlarla evlenmelerine izin verilmiyordu. Ayrıca her topluluk farklı renkte ayakkabı ve başlık giymek zorundaydı. Örneğin Müslümanların kavuk ve ayakkabıları sarı, Rumların siyah, Ermenilerin kırmızı, Yahudilerin maviydi.¹⁹

Osmanlı İmparatorluğu patrikhanelere saygılı davrandı. Devlet sadece yeni patrik atanacağı zaman işe karıştı.²⁰ Her dinî cemaatin kendi içinde yargı, eğitim ve maliye gibi yapılanmaları vardı. Ortodoks ve Ermeni patrikleri kendi topluluklarından yönetim giderleri için vergi toplayabiliyorlardı.²¹

Sistem dönemine göre tercih edilebilir gibi görünüyor. Hatta Osmanlı yönetiminin gayri Müslimlere hoşgörüsü Ermeni tezlerine destek veren birçok yazar tarafından da teslim edilmiştir. Bazı araştırmacılara göre ise Osmanlı millet sistemi aracılığıyla gayri Müslimler “hoşgörü gösterilen gâvurlar” statüsüne indirilmişti.²²

Müslüman ahali tarafından kullanılan “gâvur” ve “kâfir” gibi yakıştırmalarda açık bir aşağılama²³ olsa da Ermeniler ve diğer gayri Müslimler 19. yüzyıla kadar Osmanlı şemsiyesi altında komşularıyla barış içinde yaşadılar. Özellikle

19 A.g.e., s. 8-9.

20 Ternon, *Bir Soykırım Tarihi*, s. 4.

21 Bozkurt, *Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, s. 10.

22 Vahakn N. Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi: Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma*, Çev, Ali Çakıroğlu, İstanbul, Belge Yayınları, 2008, s. 38.

23 Roderic H. Davison, “Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century”, *American Historical Review* 59 (1954):855’ten aktaran Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerinin Ne Oldu?*, s. 26.

İstanbul'daki Ermeniler kentin ekonomik ve ticari yaşamında önemli bir rol oynadılar. 17. yüzyılın ikinci yarısında İmparatorluk topraklarındaki Hristiyan köylünün şartları muhtemelen Avrupa'daki serflerinkinden daha kötü değildi.²⁴

Fransa ihtilalinin ardından Avrupa'da başlayan özgürlük rüzgârları çok geçmeden Osmanlı'nın Balkanlar'daki topraklarına kadar ulaştı. Yüzyıllardır sorunsuz işleyen sistemde alarm zilleri çalmaya başladı. Sultan Abdülmecid 1839'da Mustafa Reşit Paşa'nın telkiniyle Tanzimat Fermanı'nı yayınladı. Gayri Müslimleri vatandaş statüsüne geçirme sürecinde ilk büyük adım olan ferman, özünde Hristiyan tebaayı eşitlik vaadiyle Osmanlı çatısı altında tutma girişimiydi. Fermanla tüm gayri Müslimlerin can, mal, ırz ve konut dokunulmazlıkları güvence altına alınıyordu. Mustafa Reşit Paşa Gülhane Hattıhümayunu olarak da bilinen fermanı okurken Rum ve Ermeni patrikleri de dinleyiciler arasındaydı.

O dönemin sonuçlarını bizzat yaşayarak gören Ermeni araştırmacı Mıgırdiç Dadyan, Tanzimat Fermanı'ndan sonra soydaşlarının haklarının iyileştiğini, dinî kurumlarının tam bir özerklik içinde çalıştığını yazıyor. Bir başka yazar Varandian da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin Rusya'daki soydaşlarına göre daha rahat olduklarını, kültür, edebiyat ve dillerini kullanma konusunda çok daha bağımsız hareket edebildiklerini kayda geçiriyor.²⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nda yenileşme adımları 1856 yılındaki Islahat Fermanı ile devam etti. 18 Şubat'ta yayımlanan fermanı Sultan Abdülmecid İngiltere ve Fransa'nın

24 H. Pasdermadjian'dan aktaran, Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 57.

25 Dadyan ve Varandian'ın değerlendirmeleri için bkz. Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, s. 36. Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

başkısı üzerine kabul etmek durumunda kalmıştı. Islahat Fermanı'yla gayri Müslimler için yeni birtakım düzenlemeler getirildi. Müslüman ve gayri Müslimler arasında vergi eşitliği sağlandı. Düzenlemenin bir sonucu olarak gayri Müslim din önderlerinin cemaatlerinden vergi toplama yetkileri kaldırıldı.²⁶

En önemlisi Islahat Fermanı ile gayri Müslim erkeklerin askere alınmalarının yolu açıldı. Gerçi bu maddenin gayri Müslimleri memnun ettiği söylenemez. Zira gayri Müslim erkekler bedelini ödeyip askerlik hizmetinden muaf tutulmayı tercih ediyorlardı. Nitekim uygulama yine öyle oldu.

Bu durum Ziya Paşa ve Namık Kemal gibi dönemin aydınları tarafından ağır bir dille eleştiriliyordu. Sadrazam Ali Paşa ise Müslüman nüfusun yakın gelecekte azınlık durumuna düşmesinden endişe ediyordu. Sultan Abdülaziz'e verdiği raporda Paşa şöyle diyor:

“En güçlü çağında köyünden alınmış, yedi veya on senesini en feci bulaşıcı hastalıkların kol gezdiği kışla veya barakalarda geçirmiş bir erkek, yerine döndüğü zaman ne işe yarar? Müslümanların da Hristiyanlar gibi tarıma, ticarete, sanayi ve sanatlara yönelmeleri gerekir. Tek devamlı sermaye emektir. Kurtuluş yalnız çalışmakla mümkündür. Efendimiz, gelişen, çoğalan ve öne geçmeye hazırlanan Hristiyanlara yarayan yükümlülüklerden Müslüman halkı koruma zamanı henüz geçmemiştir. Bugünkü yüz binde bir oranı yerine, Hristiyanlar da sayıları derecesinde asker, subay ve hükümet memuru çıkarsınlar.”²⁷

26 Bozkurt, *Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, s. 56.

27 A.g.e., s. 128. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Askerlik hizmetinden muaf tutulmaları gayri Müslim erkeklere öteden beri avantaj sağlıyordu. Gerek İstanbul'da gerek taşrada ticari hayat gayri Müslimlerin kontrolündeydi. Örneğin Osmanlı yönetiminin artık Ermenilere neredeyse hiç güveninin kalmadığı 1882'de açılışı yapılan İstanbul Ticaret Odası'nın kurucu başkanı Azaryan Efendi Ermeni'ydi. Oda'nın ilk yönetim heyetindeki 22 üyeden 16'sı gayri Müslimdi. Yönetimdeki birinci sınıf beş tüccardan dördünü de Ermeni üyeler oluşturunuyordu.²⁸

1.5. Ermeni Sorununun Doğuşunda Rusya'nın Rolü

Osmanlı egemenliğindeki gayri Müslimlerle ilgili ilk imtiyazlar daha 16. yüzyılda Fransa'ya verildi. Fransızlar Kudüs'teki Katolik din adamları için elde etmişti o imtiyazları. 1604 yılında imzalanan bir diğer anlaşmayla Kudüs'teki Katolik din adamlarının can ve mal emniyetleri güvence altına alınıyordu.²⁹ Ayrıca Osmanlı devleti Katolik hacıların Kudüs'teki kutsal yerleri serbestçe ziyaret etmeleri konusunda da güvence veriyordu. Katolik din adamları için benzer imtiyazlar çok geçmeden Avusturya'ya da tanındı.

Osmanlı'nın ezeli rakibi Rusya ise Ortodoks Hristiyanların hamiliğini üstlenmek istiyordu. Rusya beklediği fırsatı 18. yüzyılın ikinci yarısında yakaladı. 1768'den 1774'e kadar süren savaşı Ruslar kazandı. Osmanlı İmparatorluğu savaşın sonunda imzalanan Küçük Kaynarca

28 İstanbul Ticaret Odası'nın kuruluşuyla ilgili ayrıntılı çalışma için bkz., *Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu Dersaadet Ticaret Odası (1882-1923)*, Hazırlayan Prof. Dr. Ufuk Gülsoy, Yrd. Doç. Dr. Bayram Nazır, İstanbul, İTO Yayınları, 2009, s. 81-82.

29 Bozkurt, *Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, s. 34. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Antlaşması ile hem Kırım'ı kaybetti, hem de sınırları içinde yaşayan Ortodoks tebaa için Rusya'nın söz sahibi olmasına göz yummak durumunda kaldı.

Rusya her fırsatta antlaşmanın yedinci maddesine dayanarak Osmanlı topraklarındaki Ortodokslar üzerinde söz hakkı olduğunu öne sürdü. Nitekim birçok araştırmacıya göre yedinci madde Rusya'ya Ortodoks Kilisesi üyeleri adına müdahale hakkı veriyordu.³⁰ Lord Kinross'un da altını çizdiği gibi Küçük Kaynarca Antlaşması, Osmanlı İmparatorluğu için “İçeride ciddi bir parçalanma politikasının başlangıç noktası oldu. Dinsel alanda Rusların gelecekte ustası kesilecekleri bir içsel yıkıcılığın tohumlarını saçtı.”³¹

Aynı antlaşmayla Anadolu'daki Ermeni nüfusun Rusya'ya olan sempatisi arttı. Çar'ın himayesine güvenen sıradan Ermeniler, Rus Ordusu'nun her ortaya çıkışını sevinç gösterileriyle karşıladılar.³²

Küçük Kaynarca Antlaşması ile Ermeni sorununun nüvelerinin olduğu söylenebilir. “Antlaşmanın çığır açıcı önemi... geleceğin Ermeni Meselesini de doğuracak olan Şark Meselesi ile yakın ilgisinden gelir” diyen Dadrian'dan okumaya devam edelim:

“Bu meselenin özü, Osmanlı otoriteleriyle değişik biçimlerde sürekli baskı altında tutulan gayri Müslim tebaa milliyetler arasında sürüp giden çatışmaydı. Bu ihtilafın tehlikeli sonuçlarını hafifletmek isteyen insani müdahale ülküsünün girmesi Avrupa diplomasisinin

30 Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi*, s. 43.

31 Kinross, *Osmanlı*, s. 407.

32 Anaide Ter Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm (1887-1912)*, Çev. Mete Tunçay, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012, s. 107. Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

dalaverecilikte sınır tanımamasına hizmet etti. Oysa büyük güçler bu ülküyü diplomatik oyunlarına alet ederek bir piyona dönüştürdükleri milliyetlerin yararına kabul etmişlerdi.”³³

Artık Osmanlı ile Rusya ve Batılı Büyük Güçler’in diplomasi literatürüne “insani müdahale” kavramının girdiğini görüyoruz. İnsani müdahale ülküsü görünüşte Osmanlı topraklarındaki gayri Müslimlerin haklarının verilmesi için geliştirilmişti. Gerçeğin ise bambaşka olduğu söylenebilir. Rusya ve Batılı devletler Osmanlı topraklarındaki gayri Müslimleri güç mücadelesinde bir piyon olarak gördüler. Sultan Abdülhamid ise İngiltere ve Rusya arasındaki rekabeti ustalıkla kullanarak yıllarca durumu idare etmeyi bildi.³⁴

1.6. Paris Antlaşması Ve Batılı Güçlerin Devreye Girişi

Kudüs ve çevresindeki kutsal yerlerle ilgili imtiyazlar, 1830’lardan itibaren Rusya ile Fransa’yı karşı karşıya getirdi. Beytüllahim’de Hazreti İsa’nın doğduğu kilisedeki gümüş yıldızın 1843’te kaybolmasıyla kriz iyice tırmandı. İki taraf da sorunun kendi lehlerine çözülmesini istiyordu. 10 yıl süren diplomatik girişimlerden sonuç çıkmayınca Tuna Bölgesi’nde bulunan iki Rus ordu birliği 1852’nin son günlerinde Besarabya’dan Osmanlı topraklarına girdi. Rus Çarı, Şubat 1853’te Prens Mençikof’u olağanüstü yetkilerle İstanbul’a gönderdi. Mençikof’un talepleri kaba ve diplomatik üsluptan uzaktı. Küçük Kaynarca Antlaşması’na dayanarak Osmanlı topraklarındaki Ortodoks tebaanın himayesinin Rusya’ya bırakılmasını istiyordu. Osmanlı’nın bağımsızlığına öldürücü

33 Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi*, s. 45.

34 *A.g.e.*, s. 45. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

darbe indirecek garantiler peşindeydi Rus general.³⁵ Hedefine ulaşabilmek için Hariciye Nazırı'nı bile değiştirtti. Ancak yaklaşık 4 ay kaldığı İstanbul'da Sultan Abdülmecid'e taleplerini kabul ettiremedi. 21 Mayıs 1853 günü elleri boş olarak gemisiyle Karadeniz'e açılarak ülkesine döndü.

Krizde İngiltere ve Fransa Osmanlı İmparatorluğu'ndan yana tavır koydu. Sultan Abdülmecid 4 Ekim 1853'te Rusya'ya savaş ilan etti. Savaşı İngiliz ve Fransız ordularının da desteğini alan Osmanlı İmparatorluğu kazandı. Taraflar 1856'da Paris'te masaya oturdu.

Hemen hatırlatmakta yarar var: İngiltere Paris'teki konferans toplanmadan önce Rusya'nın gayri Müslimler kartını boşa çıkarma bahanesiyle Sultan Abdülmecid'e Islahat Fermanı'nı yayımlattı. Kimi yazarlar tarafından "19. Yüzyıl'ın Türk Magna Carta"sı³⁶ olarak adlandırılan Islahat Fermanı, gayri Müslim tebaa açısından "*ihtilalci bir hamle*"³⁷ sayılabilecek 1839 tarihli Gülhane Hattihümayunu'nun güncellenmiş ve daha ileriye taşınmış haliydi. İşte o ferman, yaklaşık bir buçuk ay sonra 30 Mart'ta imzalanan Paris Antlaşması'na da girdi. Böylece İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya, İtalya ve Rusya'nın da taraf olduğu uluslararası bir belgeye dönüştü.³⁸ Antlaşmanın dokuzuncu maddesi şöyleydi:

"Tebaasının refah ve mutluluğunu başlıca iş bilen Padişah, ırk ve din ayrımı gözetmeksizin, tebaasının durumunu düzeltmek için bir ferman vermekle, İmparatorluk'taki Hristiyan halk konusunda da yüksek

35 Kinross, *Osmanlı*, s. 499.

36 A.g.e., s. 513.

37 Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi*, s. 50.

38 Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, İstanbul, Bilgi Yayınevi. 5. bs., 2009, s. 16.

ve cömert düşüncelerini açıkladıkları gibi, bu yolda-ki düşüncelerinin yeni bir delilini göstermiş olmak için bu fermanı, kendiliğinden antlaşmayı hazırlayan devletlere göndermeyi uygun bulmuşlardır.”³⁹

Antlaşmaya, Ferman’ın Padişah’ın tebaasıyla ilişkilerini etkilemeyeceği ve taraf devletlerin Osmanlı Devleti’nin içişlerine karışma hakkı vermeyeceği hükmü de eklenmişti. Görünüşte beş ülke Rusya’nın Osmanlı’nın içişlerine müdahalesini önlemek için Islahat Fermanı’nın uluslararası belgeye dönüştürülmesinde ısrarcı olmuştu. Gerçek ise tam tersiydi aslında. O gerçeği İngiltere Dışişleri Bakanı Lord J. Russel, İstanbul’daki büyükelçisine gönderdiği mektupta açık açık itiraf ediyordu. Russel, mektupta, “*Paris Antlaşması, Babîâlî’nin Hristiyan tebaa üzerinde bir tek devletin koruyuculuğu yerine beş devletin ortak koruyuculuğunu (collective protectorate) getirmeyi öngörmüştür*” diyordu.⁴⁰

1.7. Osmanlı İmparatorluğu’nun Sınırları Dahilindeki Ermenistan’ı Kabul Ettiği İlk Uluslararası Belge: Ayastefanos Antlaşması

Sonraki gelişmeler tam da İngiliz Bakan’ın dediği gibi oldu. Rusya ile birlikte Batılı Güçler de artık doğrudan Osmanlı topraklarındaki gayri Müslimlerin hamiliğini üstlendi. Ağır-laştırılan vergi yükünü ve topraklarına Müslüman grupların yerleştirilmesini gerekçe gösteren Bulgarlar, 1876 baharında isyan etti. İsyançıların Müslüman katliamına Osmanlı askerleri çok daha kanlı bir şekilde karşılık verdi. Bulgar isyanının sert bir şekilde bastırılması Batı kamuoyunda büyük

39 A.g.e., s. 48.

40 A.g.e., s. 14. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

rahatsızlık yarattı. Kırım Savaşı sırasında İngiltere’de oluşan Osmanlı sempatisi bir anda nefrete dönüştü, Rusya’ya olan destek arttı.⁴¹ Bulgarlardan hemen sonra Sırbistan 30 Haziran 1876’da Osmanlı İmparatorluğu’na savaş ilan etti. Binlerce Rus gönüllünün Sırların safında yer almasına rağmen savaş Osmanlı İmparatorluğu kazandı. Ağustos ayında ateşkese razı olan Sırlar, Büyük Güçler’den arabuluculuk yapmalarını istedi.

Burada bir parantez açmak gerekiyor. O günlerde Osmanlı tahtı çalkantılı bir süreçten geçiyordu. 30 Mayıs’ta Abdülaziz darbeyle tahttan uzaklaştırıldı. Yerine V. Murad geçirildi. Ancak V. Murad’ın sultanlığı sadece 93 gün sürdü. Akli dengesi bozuk olduğu gerekçesiyle o da tahttan indirildi. 31 Ağustos 1876’dan itibaren 33 yıl sürecek II. Abdülhamid devri başladı.

Yine tam da aynı dönemde bozulan vergi sistemi ve kötü yönetim yüzünden hem Müslüman hem gayri Müslim tebaa arasında yoğun bir huzursuzluk vardı. Ermeni cemaatinin liderleri vergi tahsildarlarının adaletsizlikleri ve Kürt aşiret ağalarının zulmüyle ilgili şikâyetlerini bir dilekçeyle Padişah’a iletiler. Osmanlı yönetiminin kendilerini korumadığından yakınıyordu Ermeniler. Benzer bir şikâyet, İstanbul’daki İngiltere Büyükelçisi Elliot’a da ulaşmıştı. İngiliz Büyükelçi Londra’ya gönderdiği bir raporda, “Hükümete karşı haklı bir memnuniyetsizlik var ve bu durum dışarıdan da (Rusya’yı kastediyor y.n.) kışkırtılıyor” diyordu.⁴²

Bu kısa hatırlatmadan sonra kaldığımız yerden devam edelim. Paris Antlaşması’nı imzalayan ülkeler Sırbistan’ın isteğiyle Balkanlar’daki gayri Müslimlerin durumunu görüşmek

41 Kinross, *Osmanlı*, s. 524.

42 Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, s. 64. <https://rantey.org>

üzere bir konferans düzenlenmesine karar verdiler. Ermeni Patriği Nerses, konferansta kendi soydaşlarının geleceğinin de konuşulmasını istiyordu. 23 Aralık 1876'da Haliç'teki Tersane-i Amire binasında başlayan konferansta Ermenilerin durumu gündeme gelmedi.⁴³ Sultan Abdülhamid “kurnazca bir hamleyle”⁴⁴ aynı gün Kanuni Esasi'yi (Mithat Anayasası) ilan etti.

Kanuni Esasi ile Osmanlı ulusu yaratılmak istenmişti bir anlamda. “Din, dil, ırk ayrımı gözetmeden herkes Osmanlı” deniliyordu. Anayasanın mimarı Sadrazam Mithat Paşa'ydı. Paşa protokol kurallarını bir kenara bırakarak bizzat Rum ve Ermeni patriklerini ziyarete gitti. Yeni rejimde tüm dinî cemaatlerin eşit sayılacağına güvencesini verdi. İki patrik duyduklarından çok etkilenmişlerdi. Rum patriği, Paşa'ya “Kanımızca siz Osmanlı İmparatorluğu'nu yeni baştan yarattınız”⁴⁵ sözleriyle dile getirecekti memnuniyetini.

Kanuni Esasi İstanbul'daki konferansa katılan Rus delegesi dışındaki diğer ülke temsilcilerini de etkilemişti. Abdülhamid'in hamlesi en azından Rus istekleri karşısında gönülsüz olan İngilizler için iyi bir bahane oldu. Rusya'nın nüfuz alanının genişlemesini istemeyen İngilizlerin tavrı Sultan'ın da işine yaradı. Yaklaşık bir ay süren konferans sonuç alınmadan dağıldı.

Savaşı çözümüden yana görünen İngiltere'nin girişimleriyle taraflar 1877 Mart'ında bu kez Londra'da masaya oturdu. 31 Mart'ta imzalanan Londra protokolü imzacı 6 ülkeye Osmanlı İmparatorluğu'nun sözünü tutup tutmadığını “*dikkatle gözleme*” yetkisi veriyordu.⁴⁶ Protokol, Osmanlı'nın

43 Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 123.

44 Kinross, *Osmanlı*, s. 530.

45 A.g.e., s. 529.

46 Dadrian, *Ermeni Soykırımının Tesvii*, s. 173. <http://rantey.org>

sözünü tutmaması hâlinde taraf ülkelere birlikte hareket etme imkânı da sağlıyordu. Osmanlı İmparatorluğu, Paris Antlaşması'na ve anayasaya aykırı, ayrıca Padişah'ın şerefine hakaret olduğu gerekçesiyle protokolü reddetti.⁴⁷ Rusya işte bu ret kararından iki hafta sonra, 14 Nisan'da Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açtı. İki Rus ordusu Doğu Anadolu ve Balkanlar'daki Osmanlı topraklarını işgale başladı.

Yüz binlerce Müslüman yaşadıkları toprakları terk ederek iç bölgelere doğru çekilmek zorunda kaldı. Ülkede seferberlik ilan edildi. Eli silah tutan tüm erkekler orduya destek olmaya çağırıldı. Gayri Müslim erkeklerin kent muhafızı olarak orduya katılmaları istendi. Ancak gayri Müslimler bu isteğe neredeyse hiç itibar etmedi.

Ermeniler savaşın son dönemine kadar Osmanlı İmparatorluğu'ndan yana tavır koydu. Hatta 7 Aralık'ta Patrik Nerses başkanlığında toplanan Ermeni Milli Meclisi, oluşturulacak bir birlikle Ruslara karşı savaşma kararı aldı. Ancak Gazi Osman Paşa'nın destansı direnişine rağmen Plevne düşünce, üstünlüğün Rusya'ya geçtiğini gören Ermeni Meclisi tavrını değiştirdi. 18 Aralık'ta yeniden toplanan Meclis, Nerses'in karşı çıkmasına rağmen oyçokluğu ile 11 gün önce alınan kararı bozdu.⁴⁸ Mart ayına gelindiğinde Rus Ordusu İstanbul'un kapısına dayanmıştı. Rus General Grandük Nikola, karargâhını İstanbul surlarına sadece 15 kilometre uzaktaki Ayastefanos'a (Yeşilköy) kurdu. İngiltere İstanbul'un düşmesinden endişe ediyordu. Yurttaşlarını koruma bahanesiyle İngiliz Hükümeti beş parça gemisini Marmara Denizi'ne gönderince Rus komutan İstanbul'u işgal planından vazgeçti.

47 A.g.e., s. 74.

48 Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, s. 70, <https://rantey.org>

Kafkasya ve Balkan cephesinde ağır bir yenilgi alan Osmanlı İmparatorluğu barış istemek zorunda kaldı. 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nda ağır hükümler vardı. Patrikhane'nin talebiyle antlaşmaya Ermeniler için de bir madde konuldu. 16. Madde'de şöyle deniliyordu:

*“Rus askerlerinin Ermenistan'da (Türkiye'nin doğu illeri kastediliyor) işgal etmiş oldukları toprakları terk etmesi ve Türkiye'ye iade edilmesi gereken bölgenin boşaltılması, iki ülke arasındaki ilişkilerin sürdürülmesine zararlı olacak çatışma ve karışıklıklara yol açabileceği için Babiâli, Ermenilerin, Kürt ve Çerkeslere karşı güvenliklerini temin edecektir.”*⁴⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nun yaptığı bir antlaşmada ilk kez Ermenistan açıkça telaffuz ediliyordu. Antlaşma Osmanlı İmparatorluğu kadar İngiltere'de de büyük rahatsızlık yarattı. Zira Anadolu toprakları İngilizlerin Hindistan'a ulaşımı için stratejik önemdeydi. İngilizler Hindistan yolunda Rusya'nın tehdit oluşturmamasını istemiyordu. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin çökmesi, Rusya'ya Akdeniz ve Basra Körfezi'nin yolunun açılması anlamına geliyordu.⁵⁰

Ayastefanos Antlaşması'nın bazı hükümleri Paris Antlaşması'na aykırıydı. Avusturya'nın da desteğini alan İngiltere'nin baskıları sonucu Rusya antlaşmanın gözden geçirilmesine rıza göstermek zorunda kaldı.

İngiltere aynı günlerde stratejik bir hamle daha yaptı. O hamle Kıbrıs ile ilgiliydi. Doğu Anadolu'daki topraklarını Rus işgaline karşı koruma vaadiyle Osmanlı İmparatorluğu'ndan Kıbrıs Adası'nı istedi İngilizler. Sultan Abdülhamid

49 A.g.e., s. 55.

50 A.g.e., s. 58. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

talebe önce rıza göstermese de sonunda İngilizlerin istediği oldu. 4 Haziran 1878'de Yıldız Sarayı'nda imzalanan Kıbrıs sözleşmesiyle ada İngilizlere devredildi. İngilizler Kıbrıs'a karşılık Rusya'nın işgal girişimi durumunda Osmanlı'ya Doğu Anadolu'daki topraklarını korumayı taahhüt etti. Ayrıca sözleşmeye eklenen bir maddeyle Padişah Osmanlı topraklarında yaşayan Hristiyan ve diğer halkların güvenliğini sağlamak için gereken reformları yapmaya söz verdi.⁵¹ Bir anlamda İngiltere Berlin Konferansı öncesi Ermeni ıslahatlarının garantörlüğü için ön almış oldu.

1.8. Berlin Konferansı ve İngiltere'nin Ermeni Sorununda Öncü Rol Üstlenmesi

Ayastefanos Antlaşması'nın gözden geçirileceği konferans, 13 Haziran'da Almanya Şansölyesi Bismarck'ın ev sahipliğinde Berlin'de toplandı. Sırbistan, Bulgaristan Karadağ ve Romanya ile birlikte Ermenilerin de temsilci gönderdiği konferans, 13 Temmuz'da uzlaşmayla sonuçlandı. Antlaşmayla Sırbistan, Romanya ve Karadağ bağımsızlıklarını ilan etti. Bulgaristan'a özerklik verildi. Ermenilerle ilgili düzenleme ise Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi'nde aşağıdaki şekilde yer buldu.

*“Babiâli, Ermenilerin oturdukları vilayetlerin mahalli şartları, dolayısıyla muhtaç oldukları ıslahat ve düzenlemeleri gecikmeden yapmayı ve Kürtler ile Çerkeslere karşı emniyet ve huzurlarını korumayı taahhüt eder ve bu konuda alacağı tedbirleri sırası geldikçe devletlere tebliğ edeceğinden, adı geçen devletler de bu tedbirlerin tatbikine nezaret edeceklerdir.”*⁵²

51 A.g.e., s. 62.

52 Gürün, *Ermeni Dosyası*, Kitap 63, s. 163. <https://rantey.org>

Kendi stratejisi gereği Anadolu'yu Balkanlaştırmak isteyen Rusya, Berlin Antlaşması ile Ayastefanos'ta elde ettiği kazanımların önemli bir bölümünü kaybetti. Ermeni ıslahatının takipçiliği Rusya'nın yanı sıra İngiltere öncülüğündeki Batılı büyük güçlere verildi. Eski İngiliz bakanlardan Argyll Dükü George Douglas Campbell'in daha sonra itiraf edeceği gibi "Herkesin işi, hiç kimsenin işi demektir"⁵³ aslında.

Berlin'de Eski Patrik Mıgırdiç Khirimyan başkanlığında dört kişilik bir heyetle temsil edilen Ermeniler, özerklik bekliyordu. Sonuç, Ermeni heyeti için düş kırıklığı oldu. Khirimyan o hayal kırıklığını İstanbul'a dönüşünde Kumkapı Katedrali'nin önünde verdiği vaazda dramatik bir üslupla söze döktü. Ünlü "*demir kepçe*" benzetmesini o konuşmada yaptı.⁵⁴

53 Geroage Douglas Campbell, Duke of Agryll, *Our Responsibilities for Turkey: Facts and Memories of Fourty Years*, s. 68'den aktaran Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne oldu?*, s. 31.

54 Khirimyan'ın konuşması şöyle: "Kongrenin ortasında, yeşil örtülü masanın üzerine, büyük ve küçük millet ve hükümetlerin kendi paylarını alacağı içerisinde herise (keşkek) (etli pilav) olan büyük bir kâse kondu. Katılanlardan bazıları Doğu'ya, bazıları Batı'ya yöneldi ve uzun tartışmalardan sonra, sıra ile teker teker, toplantıya küçük milletlerin temsilcilerini çağırdılar. Önce Bulgarlar girdi, sonra Sırlar ve Karadağlılar. Yanlarından asılan kılıçlarının şingirtisi kongredeki herkesin dikkatini çekti. Bir süre konuştuktan sonra, bu üçlü, demir kepçeler gibi olan kılıçlarını çekip, kâseye daldırıp heriseden paylarına düşeni alıp gururlu ve çekinmez bir şekilde oradan ayrıldılar. Şimdi sıra Ermeni delegesinde idi. Kâğıt dilekçe ile birlikte kongre üyelerine doğru yaklaştım, dilekçeyi sundum ve benim tabağımı da herise ile doldurmalarını istedim. Ardından, kâsenin önünde dikilen memurlar; "Sizin demir kepçeniz nerede?" diye sordular. Doğru, biz burada herise dağıtıyoruz ama demir kepçesi olmayan heriseden alamaz. İleride, eğer bu herise dağıtılacak olursa demir kepçe olmadan ıslahatı başlatmaya geyim yoksa yine

İstanbul'daki Ermeni Kurulu ise daha antlaşmanın imzalandığı gün hayal kırıklığını resmî bir protestoyla ilan etmişti. Protesto metninde şöyle deniliyordu:

*“Ermeni kurulu, son derece ılımlı taleplerinin kongre tarafından kabul edilmemiş olmasından üzüntü duymaktadır... Ermeniler aldatılmış olduklarını şimdi fark etmişlerdir, hakları tanınmamıştır. Kadim kiliselerinin ve milliyetlerinin bağımsızlığını sürdürmenin onlara hiçbir yarar getirmediğini anlamışlardır. Ermeni Kurulu, doğuya dönecek ve almış olduğu dersi de beraberinde götürecektir. Avrupa Ermeni halkının yasal taleplerini karşılayıncaya kadar haykırmaya devam edecektir.”*⁵⁵

Berlin Antlaşması Osmanlı İmparatorluğu'nun hem İngiltere ile hem de Ermeni cemaati ile ilişkilerinde kırılma noktası oldu. Osmanlı'nın sırtını Almanya'ya dayayacağı dönem başlıyordu.⁵⁶ Antlaşma, *“Osmanlı Ermeni cemaatini uluslararası ilişkilerin bir nesnesi durumuna”* getirdi.⁵⁷ *“Ermeniler, Avrupa'nın güç ve hâkimiyet mücadelesindeki piyonlarına*

eli boş dönersiniz. Sevgili Ermeni halkı, kâğıt kepçeyi herisenin içerisine sokabilir miydin? İslanıp orada kalırdı. Orası silahların konuşup kılıçların ses çıkardığı yer, başvuruların ve dilekçelerin ne önemi var ki?... kardeşlerim, elimde olan sadece herisenin içerisinde ıslanan bir kâğıt dilekçe idi. Ve bizler de elimiz boş döndük.“ Fikrettin Yavuz, “Ermeni kimliğinin inşasında bir Patrik Portresi: Mıgırdiç Kırımıyan”, *Akademik İncelemeler*, cilt 2, sayı 1, yıl: 2007, s. 271-272.

55 V Aykouni: *Le Probleme Armenien*, University of Montpellier, 1969-88'den aktaran Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, s. 81.

56 A.g.e., s. 64.

57 Selçuk Akşin Somel, “Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Bahar 2007, s. 17-<https://rantey.org>

dönüşüler.”⁵⁸ 61. Madde, Ermeni sorununa uluslararası meşruiyet kazandırdı.⁵⁹ Abdülhamid antlaşmayı büyük devletlerin Osmanlı’nın içişlerine doğrudan müdahalesi olarak okuyordu. Osmanlı yönetimi ile Ermeniler arasında bir süredir zaten sorunlu olan güven ilişkisi dinamitlendi. Patrikhane’nin konferansa temsilci göndermesi Babıâli tarafından Ermenilerin siyasi geleceklerini Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrı gördüklerinin bir işareti olarak değerlendirildi.⁶⁰ Berlin’de verilen vaatler, “...on yıllar boyunca, Ermeni devrimci reformcuları arasında tehlikeli hayallerin yaşaması, Osmanlı yetkililerinin de Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu’nu parçalamaya çalıştıklarına inanmaları sonucunu doğurdu.”⁶¹ İşte o inanç ve Abdülhamid’in Ermenilere karşı duymaya başladığı öfke sonraki yıllarda yaşanacak trajedileri beraberinde getirecekti.⁶²

58 Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne oldu?*, s. 31.

59 Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi’nde Milliyetçilik ve Sosyalizm*, s. 18.

60 Somel, “Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi”, s. 72.

61 Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi’nde Milliyetçilik ve Sosyalizm*, s. 18.

62 Ermeni dostu Lord James Bryce Berlin Antlaşması ve öncesinde İngilizlerle imzalanan Kıbrıs sözleşmesinin Ermeniler üzerindeki etkisi için Osmanlı Bankası baskınının düzenlendiği 1896 yılında şu değerlendirmeyi yapıyordu. “Şüphesiz, Berlin Antlaşması veya İngiliz-Türk konvansiyonu hiç imzalanmasaydı, Ermeniler yüzyıllardır olduğu gibi baskı görmeye devam edeceklerdi. Fakat 1895’te içine sürüklendikleri savaş, açlık ve katliam yaşanmayacaktı... Berlin Antlaşması’ndan evvel, ne Sultan’ın Ermenilere karşı özel bir husumeti ne de Ermeni milletin siyasi emelleri vardı. Ardından korunmaları için konulan antlaşma hükümleri, hem şüphe ve nefreti Ermenilere yöneltti, hem de Ermenilerin kurutuluş umutlarını yitirdi; karşılığında yöneticilerin düşmanlığı iyice arttı. İngiliz-Türk Konvansiyonu, Ermenilere İngilizlerden yardım

1.9. Ermeni İslahatları İçin İngilizlerin Diplomatik Girişimleri

Berlin Antlaşması Ermenilerin hamiliğini ve ıslahatların takipçiliğini Rusya ve Batılı Güçlere veriyordu. Batılı Güçler adına o misyonu İngilizler üstlendi. İngiltere'nin asıl kaygısı Boğazların ve Anadolu'nun Rusya'nın kontrolüne geçmesiydi. Kraliçe ve hükümeti Osmanlı topraklarının Berlin Antlaşması'yla çizilen sınırlardan daha fazla daralmasını istemiyordu.⁶³ Zira Anadolu'da Rusya'nın kontrolünde bir Ermenistan İngiliz çıkarlarıyla örtüşmüyordu. Bu nedenle İngilizler bağımsız ya da özerk Ermenistan yerine Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi'nde yer alan ıslahatların gerçekleştirilmesi için hemen girişimlere başladı.

Berlin Antlaşması'ndan iki gün sonra Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında bir mukavele imzalandı. Kıbrıs sözleşmesinin bir benzeriydi mukavele. İngiltere, Berlin'de yeniden çizilen Osmanlı sınırlarını korumayı taahhüt etti. Sultan Abdülhamid ise gayri Müslim tebaa için yapılacak ıslahatların esaslarını belirleme konusunda İngiltere ile işbirliği vaa-dinde bulundu.

19 Ağustos 1878 yılında İngiltere bir nota ile o vaadi Sultan'a hatırlattı. İslahatlar konusunda ittifak yapılmasını

alabileceklerini öğretti ve İngilizlerin müdahalesi Türkleri iyice hırçınlaştırdı.”, James Bryce, *Transcaucasia and Ararat, Being Notes of a Vacation Tour in the Autumn of 1876*, s. 524,523'den aktaran Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne oldu?*, s. 31.

- 63 “İstanbul'daki İngiltere Büyükelçisi George Goschen'in 4 Haziran 1880'de Sultan Abdülhamid ile yaptığı görüşmenin notları”, Uğurhan Demirbaş, Ali Mesut Birinci, Dr. Ali Osman Çınar vd, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri I (1845-1890)*, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 67/2004, s. 58.

teklif etti.⁶⁴ İngiltere'ye yanıt 24 Ekim'de karşı nota ile verildi. Abdülhamid'in ıslahatlarla ilgili taahhütleri İngilizleri ikna etmişti, ama kısa bir süre için.

İngiliz Hükümeti Ermenilerin yaşadıkları bölgeye dirayetli bir Hristiyan vali atanması konusunda ısrar ediyordu. Sultan Abdülhamid talebi kabul eder gibi görünmekle birlikte işi hep sürüncemede bıraktı.

Mayıs 1880'de İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Granville, Berlin Antlaşması'na imza atan Batılı devletlere gizli bir mektup gönderdi. İngiliz bakan mektupta muhataplarından Berlin Antlaşması'ndan kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirmesi konusunda Osmanlı Devleti'ne baskı yapmalarını istiyordu. Roma'daki Türk büyükelçinin bir özetini 11 Mayıs'ta Hariciye Nezareti'ne gönderdiği Granville'nin mektubunda Ermenilerle ilgili 61. maddeye gönderme yapılan bölümü okuyalım:

“Aldığımız haberlere göre, Ermenistan üzüntü verici bir durumda bulunduğundan bu maddenin daha fazla kâğıt üzerinde kalmasına müsaade edilemez. İngiltere Devleti'ne göre Osmanlı Hükümeti'nin bu yükümlülüğü uygulaması için devletlerin ortaklaşa yapacakları tazyikten başka çare yoktur. Bundan dolayı Babîâlî'yi bu maddenin hükümlerini uygulamaya ve bu konuda alacağı tedbirleri açıkça bildirmeye davet etmek gerekir.”⁶⁵

İngiliz Bakan'ın mektubu Hariciye Nezareti'nin bir hayli canını sıkmışa benziyor. Özellikle de mektupta geçen

64 “Bab-ı Âlî Nezâret-i Celîle-i Hariciye Tercüme Odası'nın 25 Kasım 1878 tarihli yazısı”, *A.g.e.*, s. 22.

65 Roma Büyükelçiliği'nden Hariciye Nezareti'ne gizli olarak gelen 11 Mayıs 1880 tarihli telgrafın tercümesi, *İran.gov.tr*, s. 36.

“Ermenistan” ifadesine içerlediği anlaşılıyor Osmanlı hariçyesinin. Hatırlanacağı üzere Berlin Antlaşması’nda Ermenistan yerine “Ermenilerin yaşadıkları vilayetler” deniliyordu. Osmanlı Devleti’ne göre o vilayetlerdeki Ermenilerin oranı nüfusun beşte birinden fazla değildi.⁶⁶ Hâliyle İngiliz Bakan’ın mektubu art niyetli bir girişim olarak okundu Osmanlı başkentinde. İngilizlerin Asya’da yeni bir Bulgaristan inşa etmeye çalıştığı sonucuna varıldı. Muhataplarına iletmesi için Londra’daki Türk büyükelçiye gönderilen telgraf taslağından okuyalım:

Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerde bu durumun bir benzerinin yapılması ihtimali düşünülecek olursa... bunun Bulgaristan’daki mezâlimin aynısına orada da izin vermek anlamı taşıyacağı sebebiyle böyle bir uygulama hatadır. Halkın huzur ve mutluluğunun sağlanması istenirken durum tamamıyla aksi bir netice doğuracaktır. Söz konusu bölgeler ahalsinin beşte dördünü oluşturan Müslümanları, azınlık durumundaki Ermenilerin hakîmiyeti altına koymak maddeten imkânsızdır. Ahalinin çoğunluğunu böyle bir idare altında bulundurmak mümkün olmadığından bu düşünce pratiğe geçirildiği takdirde bu vilayetlerde büyük acı ve felaketlere sebebiyet verilmiş olacaktır.”⁶⁷

Hariciye Nezareti’nin hazırladığı telgraf taslağında ıslahatlarda gecikme olduğu kabul ediliyor. Gecikmenin gerekçesi olarak “tarihte görülmemiş bir buhrandan” yeni çıkılması gösteriliyordu.

66 Hariciye Nezareti’nden Londra Büyükelçiliği’ne çekilecek telgraf müsveddesinin tercümesi, *A.g.e.*, s. 42-43

67 *A.g.e.*, s. 43

Aynı tarihlerde İstanbul'da İngiltere Büyükelçisi olarak Georges Goschen görevliydi. Goschen, 4 Haziran'da Sultan'ı ziyarete gitti. Berlin Antlaşması ile çizilen Osmanlı sınırlarının daha fazla daralmasını istemedikleri konusunda Abdülhamid'e güvence verdi. İngiliz Bakan'ın bir ay önce Batılı devletlere gönderdiği gizli mektubu üstü kapalı kabul etti. Ermenilerin yaşadıkları bölgelerden gönderilen raporlar da çantasındaydı İngiliz elçinin. Sultan'dan "acınacak durumda" olan Ermeniler için ıslahatların bir an önce yapılmasını istedi. Aksi takdirde "İngiltere Hükümeti... Osmanlı milletin mutluluğu amacıyla ve tamamen dostça yapılan tekliflere razı olmak istemeyenin Padişah olacağını düşünerek üzülecektir" diyerek gözdağı verdi.⁶⁸

Goschen'in öncülüğünde toplanan Batılı devletlerin büyükelçileri Osmanlı Devleti'ne üç ay içinde ıslahatlarla ilgili iki nota iletti. 7 Eylül'de verilen ikinci notayı Abdülhamid yönetimi hiçbir zaman yanıtlamadı.

Haziran 1881'de İstanbul'daki İngiltere Büyükelçisi değişti. Goschen görevi Lord Dufferin'e devretti. Dufferin, Osmanlı Hükümeti'ni Anadolu'daki reformları uygulamaya zorlama misyonu ile gelmişti İstanbul'a. İşe hızlı başladı. Sultan ve Sadrazam ile görüştü. Özellikle yüksek komiser atanması konusunda ısrarcıydı.

26 Ağustos'ta Başmabeyinci Münir Bey aracılığıyla Sultan'a mesaj gönderdi. Özetle, "Ermeniler için otonomiye karşıyız. Bölgeye gönderilecek dirayetli bir iki vali ve küçük bazı iyileştirmelerle Sultan elini güçlendirebilir" diyordu.

68 İstanbul'daki İngiltere Büyükelçisi George Goschen'in 4 Haziran 1880'de Sultan Abdülhamid ile yaptığı görüşmenin notları, *A.g.e.*, s. 58. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

15 Eylül'de baş başa yaptıkları görüşmede Abdülhamid Dufferin'e bir ay içinde Ermenilerin yaşadığı vilayetlerden sorumlu yüksek düzeyli bir komiser atama sözü verdi. Komiser ıslahatlar konusunda tam yetkili olacaktı. İki ay boyunca hiçbir ilerleme görülmeyince Dufferin 22 Kasım'da Rusya Büyükelçisi Novikov ile birlikte Yıldız Sarayı'na gidip taleplerini Sultan'a ilettiler. Dufferin bastırıyordu. 3 Aralık 1881'de bir mektupla Sultan'dan yeniden randevu talep etti. Mektubun ekinde bir de nota vardı, teessüflerini bildiriyordu.

...Padişah'ın huzuruna kabul olunduğumdan beri (15 Eylül'deki görüşmeyi kastediyor y.n.) 11 hafta geçmesine rağmen ne bir büyük komiser tayin olunmuş ne de defalarca Osmanlı Hükümeti'ne arz edilen bunca üzüntü ve felaketlere çözüm olacak başka bir tedbir alınmıştır. Aksine söz konusu bölgelerin durumu günden güne kötüleşmektedir... köylere sataşan ve hücum eden birtakım eşkıya çeteleri cezasız kalmaktadır. Yollar her zamankinden daha emniyetsiz olmuştur.”⁶⁹

Abdülhamid, Dufferin'e önce randevu vermedi. Mesajını 25 Aralık'ta Hariciye Nazırı Asım Bey aracılığıyla gönderdi. “Reformlar tam şekilleninceye kadar yüksek komiser atamayacağım” diyordu Sultan.⁷⁰

Dufferin duyduklarından hiç memnun değildi. Londra'ya da danışarak Ermenilerin yaşadığı bölgeye Hristiyan vali atanması ısrarından vazgeçti. Yerine bölgedeki durumu araştırması için yüksek düzeyli özel bir memur tayin edilmesine ikna olmuştu. 14 Ocak 1882'de Sultan'ın huzuruna

69 İngiltere Büyükelçiliği'nden Hariciye Nezâreti'ne gelen 3 Aralık 1881 tarihli notanın tercümesi, *A.g.e.*, s. 69-70.

70 Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, s. 131 <https://rantey.org>

çıktığında “Hıristiyan vali ısrarının isabetsizliğini anladım” diyordu.⁷¹ Atanacak özel memurun bölgeye bir an önce gönderilmesini istiyordu.

Abdülhamid, ıslahatları Osmanlı İmparatorluğu’nu mahvedecek kötülükler olarak değerlendiriyordu. Sultan’a göre ıslahatlarla Ermeniler önce özerklik ardından bağımsızlık kazanacaktı.⁷² Yine oyalama taktiğine başvurdu. Daha önce gönderilen biri İngiliz (Baker Paşa) üç paşanın çalışmalarının istenen sonucu vermediğini hatırlattı. Yeni memurun seçiminin ve verilecek talimatların yazıya dökülmesinin zaman alacağını söyledi. Körü körüne yapılacak ıslahatın yarardan çok zarar getireceğinden söz etti. İngiliz elçiden sabırlı olmalarını istedi. Devamını görüşme notlarından okuyalım:

“Her şeyin teorisi ile pratiği arasında genellikle aykırılık görülebilmektedir. Örneğin ülkemde konulmasıyla iftihar ettiğim adli kanunlar teorik olarak her türlü eksikten uzak olduğu halde, pratikte bazı eksiklikleri gözlenmektedir. Bunun sebebi de, genel kuralları hakkıyla ve tamamen uygulayabilecek memurların henüz mevcut olmamasıdır. Osmanlı Devleti’nin Berlin Kongresi’nin hükümlerini tamamen ve içtenlikle uygulamış olduğu herkes tarafından bilinmektedir... Şimdi bu yükümlülüklerin tamamı uygulanıp yalnız ıslahat meselesi kalmıştır ki, bunun da...

71 İngiltere Büyükelçisi Lord Dufferin’in Ermenilerin yaşadığı Anadolu vilayetlerinin ıslahı konusunda Padişah’la 14 Ocak 1882’de yaptığı görüşmede Türk tarafının tuttuğu not, Demirbaş vd., *Ermeni-İngiliz İlişkileri I*, s. 72.

72 François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, Çev. Ali Berktaş, 2. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2012, s. 401. <http://rantey.org>

uygulanacağından kuşku duyulmamalıdır. Bu konuda güven içinde olmak ve sabretmek gereklidir.”⁷³

Dufferin ise yeterince sabredildiği kanaatindeydi, ilkbahara kadar bir şeyler yapılmasını istedi. Aksi takdirde ülkesinde Ermeni koruyuculuğu yapanların yeniden Osmanlı Devleti aleyhine düşmanlığa başlamasından endişe ettiğini anlattı Sultan’a. Bir anlamda aba altından sopa gösterdi. Bölgedeki valileri gerçekleri gizlemekle suçladı. Padişah’a “bölgede ne olup bittiğinden haberin yok” demeye getirdi. Anadolu’daki İngiliz konsolosların gönderdiği raporları sunmak istedi. Duydukları karşısında kan beynine sıçramış olmalı ki Padişah, “onları Başvekil Paşa’ya vermelisin” diyerek Dufferin’e kapıyı gösterdi.⁷⁴

İngiliz Elçi, ıslahatlarla ilgili ısrarını Berlin Antlaşması’na ve doğrudan telaffuz etmese de Kıbrıs sözleşmesine dayandırıyor. Sultan Abdülhamid’e göre Kıbrıs sözleşmesi “Osmanlı Devleti’nin haklarına zarar gelmemesi kayıt ve şartıyla imzalanmıştı. İngiltere’nin bu sözleşmeye dayanarak ıslahatlar konusuna ısrarcı olmasını içişlerine müdahale olarak değerlendiriyordu.

Kendisini Yıldız Sarayı’na adeta hapsetmişti ama Abdülhamid büyük güçlerin rekabetini yakından takip ediyordu. Özellikle İngiltere ve Rusya arasındaki çekişmeyi her fırsatta ustalıkla kullanıyordu. Mart 1881’de Çar II. Aleksander’in suikast sonucu ölümünden sonra Rusya Ermenilere sırt çevirmeye başlamıştı. Yeni Çar, ülkesindeki Ermenileri

73 İngiltere Büyükelçisi Lord Dufferin’in Ermenilerin yaşadığı Anadolu vilayetlerinin ıslahı konusunda Padişah’la 14 Ocak 1882’de yaptığı görüşmede Türk tarafının tuttuğu not, Demirbaş vd., *Ermeni-İngiliz İlişkileri I*, s. 73-74.

74 A.g.e., s. 74. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

asimile etmekle meşguldü. Bismarck liderliğindeki Almanya da Osmanlı ile flört hâlindeydi. Hâliyle Abdülhamid ıslahatlar konusunda İngiltere'nin yalnız kaldığını görüyor ve ona göre taktik geliştiriyordu.

Saray'dan adeta kapı dışarı ettiği Dufferin'in ziyarete gelme ihtimaline karşı Sadrazam Said Paşa'yı bir yazıyla uyardı. Said Paşa'ya görüşmeyi geciktirmesini, mecbur kalması durumunda elçiyi uygun bir dille ikna edip susturmasını telkin etti.

Oysa Said Paşa İngiliz elçiyi susturmanın kolay olmayacağını düşünüyordu. Zira Dufferin'in ıslahatlarla ilgili talepleri içişlerine müdahale olarak görmediğini biliyordu Said Paşa. Ayrıca Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi tartışmaya yer bırakmayacak kadar açıktı. Eninde sonunda ıslahatların yapılması gerekiyordu. Sadrazam, müdahalelerin daha da artmasının önüne geçmek için Osmanlı Devleti'nin sorumluluklarını yerine getirmesini istiyordu. Devamını kendi mektubundan okuyalım:

“...gerek antlaşma ve sözleşmeyi ve gerekse bunların uygulanması hususunda verilmiş olan güvenceyi şimdi bir tarafa bırakıp da bu uyarıları bir mutlak müdahale sayarak kesin bir ret cevabı verilme yoluna gidildiği takdirde ortaya çıkacak sakıncalar apaçık ortadadır. Değerlendirmeme göre; ikinci şık tercih edilirse İngilizlerin eline önemli bir itiraz kozu geçecektir. Bu durumda... Osmanlı Devleti'ni antlaşmayı bozmakla suçlayarak ya diğer devletleri üzerimize salmalarından ya da şimdi üstü kapalı bir şekilde duyurmaya çalıştıkları gibi Rusya'nın hareketlerine göz yummalarından korkulur.”⁷⁵

75 Sadrazam Said Paşa'nın saltanat makamına gönderdiği 16 Ocak 1882 tarihli yazı, Z. E. K. 84 Arşivi - <https://rantey.org>

Sultan ve elçi arasında kalan Sadrazam ne yapacağını bilemiyordu. Dufferin'in "baskın ziyaret" ihtimaline karşı sağlık sorunlarını gerekçe göstererek bir süre sadaret makamına gitmemekte buldu çareyi.

İstanbul'daki elçinin oyalandığını düşünen İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Granville, ülkesinin ıslahatlarla ilgili taleplerini kendisini ziyarete giden Türk büyükelçiye iletti. Gecikmenin diğer "acil meşguliyetlerden" kaynaklandığını söyleyen büyükelçi, Granville'nin isteklerini telgrafla İstanbul'a bildirdi.⁷⁶

Berlin Konferansı'ndan sonra Sultan Abdülhamid İngilizlere hep şüpheyle bakıyordu. İngilizler bir ayaklanmayı gerekçe göstererek Eylül 1882'de Mısır'ı işgal edince ilişkiler kopma noktasına geldi. Sultan geniş özerkliğine rağmen hâlâ Osmanlı toprağı sayılan Mısır'ın işgalini kendi şahsına yapılmış bir hakaret olarak değerlendirdi.⁷⁷

Dufferin, Sultan'ı en son Mayıs 1883'te ziyaret etti. ıslahatlarla ilgili yakınmalarını bir kez daha söze döktü. Özetle, "Anadolu karışık, isyan çıkabilir, Rusya bu karışıklıktan yararlanıp topraklarınızı işgal ederse Kıbrıs sözleşmesiyle üstlendiğimiz yükümlülükleri yerine getiremeyiz" tehdidini yineledi. Abdülhamid Dufferin'in sözlerine hem içerlemiş hem öfkelenmişti. "Muhteşem Kıbrıs ilini İngiltere'ye boşuna mı verdik?" diye sordu.⁷⁸

Büyük güçlerden yeterli desteğı göremeyen İngiltere ıslahat ve komiser taleplerini 1885 yılındaki hükümet değişikliğine kadar askıya aldı. Bu arada Ermenilerin yaşadıkları

76 Londra Büyükelçiliğı'nden Hariciye Nezâreti'ne gelen 1 Şubat 1882 tarihli telgrafın tercümesi, *A.g.e.*, s. 88.

77 Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, s. 140.

78 *A.g.e.*, s. 137. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

kentlerde şikâyetler artıyordu. Ahali, vergilerin ağırlığından, Kürt aşiret liderlerinin baskılarından, İstanbul'dan gönderilen memurların kötü idaresinden, adli sistemdeki adaletsizlikten yakınıyordu. O şikâyetler, Anadolu'daki İngiliz konsoloslar tarafından abartılarak merkeze aktarılıyordu.

Ağustos 1886'da İngiltere büyükelçisi Sir E. Thornton bir muhtıra ile Ermeni ıslahatlarıyla ilgili taleplerini Babiâli'ye ilettili. Muhtıradaki doğuda Osmanlı aleyhine çalışan gizli güçlerden söz ediliyor, “bölgenin geleceği güvende değil” uyarısı yapılıyor. Çözüm için en etkili yol olarak bir kez daha ıslahatlar gösteriliyordu.

*“Ne kadar kuvvetli olursa olsun, bir ordu veya en düzenli şekliyle bir polis gücü tarafından bu tehlikeli durum etkin bir şekilde önlenemez. Ancak iç kışkırtmalara karşı devletçe uygulanacak en güçlü müdafaa silahı makamında bulunan ‘tedbirli’ ve ‘hoşgörülü’ bir idare usulü ile söz konusu tehlikeli durumlar durdurulabilir. Dış saldırılara karşı en kuvvetli engel perdesini, bu devletin memnun ve mutlu halkı oluşturabilir.”*⁷⁹

Tavsiyenin yanında tehdit ve gözdağı da vardı muhtıradaki. “Gecikme devam ederse Osmanlı Devleti'nin vilayetlerini koruma durumunda kalması hâlinde İngiltere destek vermekte zorlanır” uyarısı yapılıyor. Sert muhtıra Sultan'ı ve Sadrazam Kâmil Paşa'yı küplere bindirdi. Thornton'da daha sonra kaleme aldığı bir mektupta muhtırayla Sultan'ın nasırına bastığını itiraf ediyordu.⁸⁰

79 İngiltere Büyükelçiliği tarafından 18 Ağustos 1886'da verilen muhtıranın tercümesi, Demirbaş vd., *Ermeni-İngiliz İlişkileri I*, s. 104.

80 Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, s. 142 <https://rantey.org>

O muhtıradan sonra ıslahat işi dokuz yıl soğumaya bırakıldı. 1895'te İngiltere'de Salisbury başbakanlık koltuğuna oturdu. Salisbury, 15 yıl önce dışişleri bakanı iken İstanbul'daki elçisine gönderdiği mesajda “demiryolumuz Kandahar’a ulaşınca kadar Türkiye’nin yıkılışını ertelemek bizim için kârlı olur”⁸¹ diyordu. 15 yılda çok su akmıştı köprülerin altından. Mısır ve Kıbrıs’ın kontrolü İngiltere’de olduğu sürece Hindistan yolu güvencedeydi. İngiliz Başbakan’a göre Osmanlı İmparatorluğu’na ihtiyaç yoktu artık. Önce Almanya’ya, ardından Rusya’ya Osmanlı İmparatorluğu’nu üç ülke arasında paylaşmayı önerdi. Hatta Rusya’nın Boğazları kontrol etmesine rıza göstereceğini ilan etti. Hem Almanya, hem Rusya öneriyi geri çevirince Salisbury’nin hevesi gerçekleşemedi.⁸²

Ermeni sorunu iyice dallanıp budaklanmıştı son dokuz yılda. En kötüsü Anadolu’da çıkan isyanlarda kan akmıştı. İngilizlerin 15 yıldır istediği yüksek komiser 27 Haziran 1895’te atandı. Bir süre Moskova’da büyükelçilik yapan Müşir Şakir Paşa’ydı o isim. Şakir Paşa, Doğu illeri müfettişi olarak görevlendirildi.⁸³

1894’te başlayan isyanlar ve Ermenilerin 30 Eylül 1895’teki kanlı Babiâli yürüyüşü üzerine Batılı ülke elçileri Sultan’a ıslahatlar için baskıyı yeniden arttırdı. Abdülhamid 17 Ekim 1895’te ıslahatların büyük bölümünü kapsayan fermanı çıkarmayı kabul etti. Metin 22 Ekim’de Batılı ülke elçiliklerine ve Doğu illeri müfettişliğine atanan Müşir Şakir Paşa’ya gönderildi.⁸⁴ Ancak, Sultan Müslüman tebaanın öf-

81 Orhan Koloğlu, *Avrupa’nın Kıskaçında Abdülhamit*, 4. baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011, s. 49.

82 Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 404.

83 Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 244.

84 *A.g.e.*, s. 246. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

kelenebileceği gerekçesiyle fermanı yayımlamadı. 32 maddeden oluşan ıslahat metninde dikkat çeken başlıklar şöyle:

- *Her valinin yanına bir Hristiyan yardımcı tayin edilecek.*
- *Hristiyan nüfus oranının yüksek olduğu sancak ve kazalarda Müslüman mutasarrıf ve kaymakamlara Hristiyan yardımcı atanacak.*
- *Altı vilayette idareye ait memuriyetler nüfus oranına göre dağıtılacak.*
- *Polisler vilayetin nüfus oranına göre Müslüman ve Hristiyan halktan seçilecek.*
- *Jandarma subayları ile erler de yine Müslüman ve Hristiyanların nüfus oranını temsil edecek şekilde olacak.*
- *Aşar, vergi müteahhitleri tarafından toplanacak.*
- *Hamidiye süvarilerinin eğitim dışında silah taşımaları yasaklanacak.*
- *Islahatların uygulamasını izlemek üzere Müslüman bir başkan ile üyelerinin yarısı gayri Müslimlerden oluşan denetim daimi komisyonu kurulacak.*⁸⁵

Padişah ıslahat fermanını yayımlamamıştı ama söylentisi bile Müslüman ahaliyi galeyana getirmeye yetti. Bazı provokatörlerin “Ermenilere özerklik verildi” söylentisini yaymaları üzerine birçok yerde şiddet olayları patlak verdi. Yüzlerce Ermeni o söylentilerin bedelini canlarıyla ödedi.⁸⁶

Müslüman tebaa ile Ermeniler arasında kanlı geçen iki yılın ardından –kitabın ana konusunu oluşturan Osmanlı Bankası baskını da o dönemde düzenlenmişti– Padişah 11 Kasım 1896’da ıslahatlarla ilgili fermanı bazı maddelerini

85 A.g.e., s. 247.

86 Lewy, 1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?, s. 50.

metinden çıkararak yayınladı. Ancak o haliyle bile ıslahatlar hiçbir zaman uygulanamadı. Nisan 1897’de çıkan Yunan savası gerekçe gösterilerek tamamen rafa kaldırıldı.⁸⁷

1.10. Ermeni Milliyetçiliğini Hazırlayan Tarihsel Koşullar

Berlin Antlaşması ile tablo artık iyice netleşmişti. Ermeniler geleceklerini Osmanlı çatısı altında görmüyorlardı. “millet-i sadıka”nın Osmanlı ile köprüleri atmasında Büyük Güçler’in hesaplarının yanı sıra güçlenen milliyetçi dalganın da rolünü unutmamak gerekir.

Rusya 1744’te gayri Müslim kartını açtığında Osmanlı topraklarında henüz milliyetçi bir uyanıştan söz etmek mümkün değildi. Sadece Osmanlı tebaası için değil, Avrupa’daki halklar için de aynı durum geçerliydi. Fransız İhtilaliyle birlikte Avrupa’da yepyeni bir çığır açıldı. Milliyetçilik akımı hızla yaşlı kıtaya yayıldı.

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde ilk milliyetçilik tohumları Avrupa’daki topraklarda filizlendi. 1804’deki ilk büyük milliyetçi kalkışma olan Sırp isyanı bastırıldı. Ancak 1829’da Yunanistan’ın bağımsızlığı engellenemedi.

Milliyetçilik rüzgârının Anadolu’ya gelişi kısmen daha geç oldu. Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeni nüfusun büyük bölümü Doğu Anadolu’daki altı kentte Kürtlerle bir arada yaşıyordu.⁸⁸ Çoğunluğu tarımla geçinen Ermenilerin bırakın dünyayla, İstanbul’da ticaretle uğraşan refah düzeyi daha yüksek soydaşları ve Patrikhane ile bile ilişkileri sınırlıydı.

87 Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 249.

88 Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne oldu?*, s. 26.

İstanbul dışındaki Ermenilerin dünyayla ilk tanışmalarının misyonerler aracılığıyla olduğunu söyleyebiliriz. Vatikan 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Gregoryan Osmanlı Ermenilerini Katolikleştirmek için girişimlere başlamıştı. Ama cemaat içinde asıl dönüştürücü etkiyi proteston misyonerler yaptı.

Önce İngiliz Protestan misyonerlerin çıktığını görüyoruz sahneye. Anadolu'ya ilk misyonerleri 1804'te kurulan British and Foreign Bible Society" adlı kuruluş gönderdi.⁸⁹ Levi Parsons ve Pliny Fisk adlı Amerikalı ilk Protestan misyonerler ise 14 Ocak 1820'de İzmir'e indi. Bilal L. Şimşir'in Joshep L. Grabill'den aktardığına göre Parsons İzmir Limanı'na iner inmez, "*Tanrının yardımıyla kudretli günah imparatorluğunu tamamen yıkacak bir sistem kurmaya*"⁹⁰ yemin etmişti.

Misyonerlerin 1840'lı yıllardan itibaren Ermeni cemaati ile yakından ilgilenmeye başladığını görüyoruz. Amerikan kamuoyu da Osmanlı topraklarındaki Ermenilerin yaşadıkları sıkıntıları ilk kez misyonerler aracılığıyla öğrendi.⁹¹

Protestan misyonerler, geleneksel Ermeni cemaati için bir tehdit unsuruydu. Ama aynı zamanda modernleştirici bir rolleri⁹² olduğunu unutmamak gerekir. Anadolu'da proteston misyonerler tarafından onlarca okul açıldı. 1895'e gelindiğinde Anadolu'da 423 misyoner okulunda 20 binden fazla öğrenci öğrenim görüyordu.⁹³ Ermeni gençler misyoner

89 Edwin Bliss'den aktaran Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 61.

90 Şimşir, *Ermeni Meselesi*, s. 16.

91 Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 59.

92 Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, s. 76.

93 Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne oldu?*, s. 28.

okulları sayesinde kilisenin kontrolündeki geleneksel eğitimin dışında Batılı eğitimle tanıştı.

O gençler zaman içinde hem Osmanlı yönetimini hem de kilisenin rolünü sorgulamaya başladı. 1840'lı yıllardan itibaren yüzlerce Ermeni genç üniversite eğitimi için Avrupa'ya gitti. Mıkhitarist Tarikatı 18. yüzyıldan beri Venedik'teki bir manastırda Ermenice eğitim veriyordu. Aynı tarikat 1840'ta Paris'te kolej kurdu. Okul çok geçmeden Ermeni öğrencilerin akın ettiği bir merkeze dönüştü. Paris'teki okul en ünlülerinden biriydi. Ama tek değildi. Farklı üniversitelerde eğitim gören gençler (Osmanlı Bankası baskınında liderliği üstlenen Armen Garo da öyle) “Fransız İhtilali'nin birer sözcüsü” olarak İstanbul'a döndüler.⁹⁴

1860'lı yıllara gelindiğinde Ermeni cemaatinde Batı'yı tanıyan hatırı sayılır bir zümre oluşmuştu. İşte o zümrenin öncülüğünde taşrada İstanbul Ermenilerinin yüzyıllardır süren kültürel ve toplumsal egemenliğine karşı popülist denebilecek bir tepki gelişti.⁹⁵ Van'da 1858'de yayımlanmaya başlanan *Vaspurakan Kartalı* adlı gazete o yıllarda Anadolu'daki Ermeni aydınların sesi oldu. Gazeteyi yayımlayan Mıgırdiç Khirimyan (Müstakbel Patrik, Berlin Konferansı'nda Ermeni heyetine başkanlık eden isim) ve arkadaşları siyasi anlamda Ermeni milliyetçiliğinin öncülüğünü yaptılar.⁹⁶

Khirimyan bağımsız bir Ermenistan istiyordu. Taşradaki Ermeni eşrafı karşısına alma pahasına gazetesinde radikal görüşlerinden ödün vermedi. Van'da bir teoloji okulu kurdu.

94 Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, s. 39.

95 Somel, “Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, s. 75.

96 A.g.e., s. 76.

Kızların da en az erkekler kadar eğitim görmesi gerektiğine inanıyordu. “Eğitelim, eğitelim kızları da en az erkekler kadar eğitelim” sloganıyla aileleri kızlarını okula göndermeye teşvik etti.

Aynı Khirimyan, 1869’dan itibaren 4 yıl İstanbul’da Ermeni Patrikliği görevini üstlendi. O’nun patrikliği döneminde Kilise Doğu Anadolu Ermenilerinin sıkıntıları hakkında bilinç sahibi oldu. Bağımsız Ermenistan fikri kilisede ilk kez açıkça tartışılmaya başlandı.

Ermeni Patrikhanesi Khirimyan’dan sonra ıslahat ve özerklik taleplerini her fırsatta dile getirmeye başladı. Khirimyan’ın yerine patriklik koltuğuna oturan Nerses, İstanbul’daki Batılı elçiler nezdinde Balkanlar’daki gayri Müslimlere tanınan hakların Ermenilere de verilmesi için kulis çalışmalarını hızlandırdı.⁹⁷

Bitmek bilmeyen savaşlar ve toprak kayıpları nedeniyle Osmanlı ekonomisi zordaydı. Artan vergiler ve Doğu’da Kürt aşiretlerin baskısı yüzünden Ermenilerin şikâyetleri giderek artıyordu. Bütün bu şikâyetlere rağmen, Gregoryan Ermeni Patriği Rusya’nın hâkimiyetinden ise Osmanlı çatısı altında yaşamayı tercih ettiklerini açık açık dillendiriyordu.⁹⁸

1878’de Osmanlı’nın ağır yenilgisi Ermenilerin gözünde Rusya’yı yeniden kurtarıcı kimliğine büründürdü. Patrik Nerses, 1878 baharında Ayastefanos’a karargah kuran Rus komutana temsilcilerini gönderdi. Öncelikli talebi Doğu

97 İngiltere Büyükelçi Henry Elliot, Nerses ile Aralık 1876’da yaptığı görüşme sonrası Londra’ya gönderdiği raporda Patrik’in kendisine, “Avrupa devletlerinin sempatisini çekmek için isyan zaruri ise, böyle bir hareketi başlatmakta zorluk bulunmadığını belirtti” dediğini yazmıştı. Foreign Office Archives 424/46. No: 336’dan aktaran Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 123.

98 Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, s. 68.

Anadolu’da Rusya’nın himayesinde bir Ermeni devleti kurulmasıydı. Belli ki talebin gerçekçi olmadığına Nerses de farkındaydı. Ermeni heyeti bağımsızlık ya da özerkliğin gerçekleşmemesi durumunda en azından Osmanlı Devleti’nin Ermeniler için ıslahata zorlamasını istedi Rusya’dan.

Aslında 1839’daki Tanzimat ve 1856’daki Islahat Fermanı, üstüne 1876 anayasası ile Ermenilerin de aralarında bulunduğu gayri Müslimler için devrim niteliğinde sayılabilecek iyileştirmeler gerçekleştirilmişti. Kâğıt üzerinde kalsa da Müslümanlar ve tüm gayri Müslimler yasa önünde eşitti. Birçok Ermeni Osmanlı bürokrasisinde üst düzey görevlere atanmıştı.⁹⁹ Devletin cemaate güveninin bir karşılığı olarak 1860’da Ermeni Milli Meclisi kuruldu, 1863’te Ermeni Anayasası kabul edildi. Ancak reformların sonuçlarının Anadolu’ya yansıdığı pek söylenemez. “*Bunlardan asıl yararlananlar İstanbul’daki Ermeni rahiplerle burjuvaziydi. Ermeni köylülüğünün kaderi, bütün Anadolu köylülüğününki gibi kötüleşmeye devam etti.*”¹⁰⁰ Taşradaki Ermeni aydınların öfkesini bu eşitsizlik daha da arttırıyordu.

Ermeni sorununu büyüten en önemli etkenlerden biri de kuşkusuz tarım problemiydi. Ermeni ve Kürt ağalar, zaten kıt kanaat geçinen köylülerin topraklarına el koydular. 19. Yüzyıl’ın ikinci yarısında binlerce köylü mülksüzleşti. “*Ermeni köylülerin maddi güçleri... ne Osmanlı vergi toplayıcılarına her zamankinden daha ağırlaşmış olan vergileri ödemeye,*

99 A.g.e., s. 45. 1876’da kurulan Meclis’i Ayan’da (Senato) 4, Meclis’i Mebusan’da 9 Ermeni üye vardı. Osmanlı İmparatorluğu’nda 22 Ermeni bakanlık yaptı, 21 Ermeni paşa rütbesine kadar yükseldi. Kasapoğlu, Kırdemir v.d, *Türkiye-Ermenistan Yeni Dönem mi?*, s. 52-53.

100 Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi’nde Milliyetçilik ve Sosyalizm*, s. 16.

ne de Kürt derebeylerine haraç vermeye yetiyordu."¹⁰¹ Haraç vermek istemeyen köylülere karşı büyükbaş hayvanlarına el koyma, kadınlarının ırzına geçme, hatta ölümle cezalandırma gibi saldırılar başladı. 1850'den sonraki 20 yılda Ermeni cemaatine liderlik eden psikoposlar taşradaki haraç, zorla ihtida yağma ve adam kaçırma gibi olaylar nedeniyle Osmanlı yönetimine 500'ü aşkın muhtıra verdiler.¹⁰²

1.11. Ermeni Toplumunda Siyasal Örgütlenme Ve Şiddetin Mücadele Yöntemi Olarak Benimsenmesi

Siyasal milliyetçiliğin gelişmesi, ekonomik ve sosyal huzursuzluğun giderek artması Ermeniler arasında örgütlü mücadeleye uygun zemin hazırladı. İlk silahlı ve devrimci Ermeni Örgütü Dayanışma Birliği 1872'de Van'da kuruldu. Dayanışma Birliği'ni 1878'de Kara Haç ve Erzurum merkezli Anavatanın Koruyucuları adlı örgütler izledi. Üçü de kısa ömürlü olan bu siyasi örgütlerin ardından 1885'te ilk Ermeni devrimci partisi Armenekan çıktı sahneye. Armenekan'ın merkezinin de yine Van olduğuna dikkat çekmek gerekir.

Armenekan'ın kurucularının tümü Türkiye Ermenisiydi. Liberal demokrat yurtsever çizgideki Armenekan'ın lider kadrosu milli özgürlükten yana bir siyaseti benimsiyordu. "*Amaca ulaşmak için şiddetten yararlanmayı ve kendilerini koruma amacıyla Ermeni köylülüğünün silahlanması gerektiğini savunuyorlardı.*"¹⁰³

101 Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne oldu?*, s. 27.

102 Vahakn N. Dadrian, *Warrant For Genocide: Key Elements of Turko-Armenian Conflit*, s. 39'dan aktaran Lewy, *A.g.e.*, s. 27.

103 Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm*, s. 19.

Ermeni siyasal hareketine asıl damgayı vuran Hınçaklar ve Taşnakların kurucuları ise Kafkas kökenli gençlerdi. Kısaca Hınçaklar olarak bilinen Hınçakyan Sosyal Demokrat Partisi, 1887 yılında Avedis Nazarbekyan liderliğinde Cenevre’de kuruldu. Partinin çekirdek kadrosu varlıklı Ermeni ailelerin İsviçre’de okuyan çocuklarıydı.

Adını *Hunchak* (Çan) adlı gazeteden alan Hınçak komitesinin öncelikli hedefi propaganda, tahrik ve terörü kullanarak Türkiye Ermenistan’ının bağımsızlığını sağlamaktı. Parti programının 6. Maddesi’nde harekete geçilecek en uygun an “Yabancı bir güç Türkiye’ye saldırdığında, (Ermenistan’da y.n.) genel ihtilal yapma zamanı gelmiş olacak. Parti iç ayaklanma başlatacak”¹⁰⁴ diye tarif ediliyordu.

Nazarbekyan ve arkadaşlarına göre Ermeniler, sözünde durmayan Avrupa tarafından unutulmuştu. İsyan etmek ‘köleleştirilmiş olan bu ırkın en kutsal hakkı’ hâline gelmişti.¹⁰⁵ O kutsal hakkı almak için her yol mübahtı Ermeni devrimciler için. İhtilal yanlısı bir Ermeni’nin Robert Koleji’nin kurucusu Cyrus Hamlin’e anlattıklarına kulak verelim:

“(Hınçaklar y.n.) fırsat buldukça Türkleri ve Kürtleri öldürüp, bunların köylerini kundakladıktan sonra dağlara kaçacaklardı. Öfkeyle köpüren Müslümanlar ayaklanacak ve korumasız Ermenilere saldırarak bunları öyle acımasızca katledecekler ki, Rusya insanîyet namına ve Hristiyan medeniyetini temsilen bölgeye girecek ve burayı ele geçirecekti.”

104 Simon Vratzian, “The Armenian Revulotion and the Armenian Revolutionary Federation”, *Armenian Review* 3, No. 3 (Autumn 1950):12’den aktaran Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne oldu?*, s. 35.

105 Avetis Nazarbek: ‘*Zeitoun*’. *Contemporary Review*, Nisan 1896, s. 521-3’den aktaran Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, s. 148.

Hamlin duydukları karşısında dehşete kapılır. “Bu ah-laksızlık” dediğinde şu cevabı alır ihtilalci Ermeni'den:

*“Kuşkusuz size öyle gelmiştir; fakat biz Ermeniler, özgürlüğümüzü kazanmaya kararlıyız. Avrupa Bul-garistan'daki dehşeti öğrendi ve Bulgaristan'ın öz-gür kalmasını sağladı. Milyonlarca Ermeni kadın ve çocuğun dökülen kanlarını gördüğünde, bizim ferya-dımıza da kulak verecek. Başka çaremiz yok. Bunu yapmak zorundayız.”*¹⁰⁶

Hınçaklar, önce Osmanlı topraklarında devrim yapmayı hedefliyordu. Devrim daha sonra Rusya ve İran Ermenis-tan'ına yayılacak, böylece Büyük Ermenistan kurulacaktı.

Sosyalist bir perspektifle Ermeni sorununa ilk eğilen grup Hınçaklardı. Ancak Minassian'ın da altını çizdiği gibi “Hınçak siyasal düşüncüsü abartılı bir laf kalabalığı içinde boğuluyordu: ‘Devrim’, ‘özgürlük’, ‘barbarlık’, ‘yoksul-luk’, ‘aşağılanma’, gibi klişe sözcükler sık sık tekrarlanı-yordu.”¹⁰⁷

1896'da bölünüp dağılan Hınçaklar, Osmanlı toprakla-rında birçok önemli eyleme imza attı. Kumkapı ve Babiâli yürüyüşlerini, Sason ve Zeytun'daki isyanları Hınçaklar ör-gütledi.

Osmanlı Bankası baskını ile adını tüm dünyaya duyuran Ermeni Devrimci Federasyonu'na (Taşnaklar) gelince... Taş-naklar, 1890'da Christopher Mikaelyan, Stephan Zoryan ve

106 Cyrus Hamlin'in Boston Congregationalist'te yayımlanan mek-tubu, 23 Aralık 1893, U.S. Department of State, Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1895, s. 1416'dan aktaran Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne oldu?*, s. 44.

107 Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosya-lizm*, s. 24-25.

Simon Zavaryan'ın öncülüğünde Tiflis'te kuruldu. Kurucu kadrodaki bazı isimler Rusya'daki Narodnik hareketten etkilenmişlerdi.¹⁰⁸ Parti programı Hınçaklara göre daha ılımlıydı. Programlarında siyasi özerklik, bağımsız Ermenistan ya da üç Ermenistan'ın birleştirilmesi gibi talepler yer almıyordu. Demokratik ve özgür bir Ermenistan istiyorlardı.¹⁰⁹ Parti'nin resmî yayın organı *Troşag* (Bayrak), Ermenilerin refahı ve ulusal bilinçlerinin gelişimini engelleyen her şeye karşı mücadele edilmesini savunuyordu.

Siyasi talepleri daha ılımlı olmakla birlikte Taşnaklar mücadele yönteminde Hınçakların yolundan gitti. O yolda silahlı mücadele esastı. Ayrıca suikastlarla Osmanlı yönetimine darbe vurulması hedefleniyordu.¹¹⁰

Ermeni devrimci hareketi radikalizmin, popülizmin, sosyalizmin ve nihilizmin özelliklerini içinde barındırıyordu.¹¹¹ Hem Hınçaklar hem de Taşnakların taşradaki örgütçüleri daha çok öğretmenlerdi. Ancak köylü sınıfını silahlı mücadeleye ikna etmek hiç kolay değildi. Bu noktada özellikle Taşnaklar etkili bir propaganda faaliyetine başladı. Türk portresi “ahlaksız, şeytani ve gaddar” sözcükleriyle özetlenirken dava uğruna ölüme hazır ve kendilerine “fedai” adı verilen gençlerin Osmanlı kuvvetlerine karşı gösterdikleri kahramanlıklar efsaneleştirildi.

108 Bu konuda Ragıp Zarakolu'nun değerlendirmesi için bkz, *Osmanlı Bankası: Armen Garo'nun Anıları*, Çev. Attila Tuygan, İstanbul, Belge Yayınları, 2009, s. 9.

109 Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm*, s. 27.

110 Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne oldu?*, s. 36.

111 Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 403.

1.12. Ermeni Milliyetçiliğinin Uç Noktası: Fedailik

“Kendini adayan” anlamına gelen fedai, Arapça kökenli bir sözcük. Ermeni fedailer kendilerini canları pahasına halklarının özgürlüğüne adanmışlardı. Büyük bir titizlikle seçiliyorlardı. 10-15 kişilik seyyar çeteler hâlinde hareket ediyorlardı. Her grup sadece kendi ekibini tanıyordu. Diğer gruplardakilerin isimleri dahi bilinmiyordu. Her fedai bir mavzer, 280 fişek, asgari düzeyde giyecek ve yiyeceğin bulunduğu bir sırt çantasıyla dolaşıyordu. Yakalanacaklarını anladıkları takdirde intihar etmeleri gerekiyordu.¹¹²

Canlarını ortaya koyan fedailer içeride ve dışarıda yapılan yayınlarla efsaneleştiriliyordu.

“Fedailer, Ermeni ihtilalinin en değerli ve en soylu ürünleriydi. Kendilerini halkın davasına adanmışlardı; savaşta korkusuz, kadınlara karşı ince, düşmanlarına karşı sertlerdi ve intikamları feci olurdu. Hayatın zevklerinden vazgeçip ailelerini ve sevdiklerini terk ederek gezgin hayatının mahrumiyet ve çilelerine göğüs geren Ermeni fedailer, halkın kurtuluşuna adanmış birer canlı Madağ, (dinsel kurban) gibilerdi.”¹¹³

Fedailer ve Ermenilerin direnişini öven şarkı sözlerinden özel risaleler hazırlanıyordu. Türklere ve Kürtlere karşı yoğun bir nefret teması vardı şarkı sözlerinde. Örneğin birinde “vahşi canavar” deniyordu Türkler ve Kürtler için.

112 Ermenilerde fedai kavramı için bkz. Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm*, s. 36, 37. Lewy, 1915 *Osmanlı Ermenilerine Ne oldu?*, s. 37-38. Ternon, *Bir Soykırım Tarihi*, s. 190-192.

113 James G. Mandalian, haz. ve çev. *Armenian Freedom Fighters: The Memoirs of Rouben der Minassian*, s. 19-20'den aktaran Lewy, 1915 *Osmanlı Ermenilerine Ne oldu?*, s. 38.

*“Onlar bize hükm etmeğe neden layıktır?
Onlar insan değil vahşi canavardır.
İlm, zekâvet (zeka), ma’rifet bizde,
Toprak bizim ve sahibi biziz.”*¹¹⁴

Bir başkasında Türkler ve Kürtler lanetleniyordu.

*“Ah Türkler ve Kürdler,
La’net olsun başınıza.
Cesurdur Sasonlular,
La’net olsun isminize.”*¹¹⁵

Abdülhamid’e “yalvardık, ağladık derdimizi anlatamadık” deniliyordu. Sultan, kılıçla tehdit ediliyordu.

*“Biz Sultan’a çok yalvardık ağladık,
Acı gözyaşıyla el ve ayağını yıkadık.
Lâkin o bî-çâre Ermeninin sadâsını işitmedi,
Şimdi bakalım kılıcın şakırdısını işitecek mi?”*¹¹⁶

“Türk’e inanmakla” suçladıkları Avrupa’ya sitem vardı.

*“Ah Avrupa! Evini vâlideni
Ermeni na’şlarını (ölülerini) istihza (alay) edersin.
Türk’ü kendine rehber ederek,
Bizi istiskâl (hoşlanmamak) eylersin.”*¹¹⁷

114 Karahisar-ı Şarki’de (Şebinkarahisar) yakalanan bir Ermeni’nin üzerinden çıkan şarkı risalesinin tercümesi, 2 Haziran 1896 (Hicri 22 Mayıs 1312), Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi II*, 2. bs., Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 15. 1998, s. 297.

115 A.g.e., s. 287.

116 A.g.e., s. 296.

117 A.g.e., s. 288.

Muhbirlik yapan Ermenilere ise gözdağı vardı fedailerin şarkılarında.

*“İttifak fırkaları ayağa kalkdı,
Gebersin gammaz olan Ermeniler.
Cenâb-ı Hakk’a şükürler olsun,
Bayraklar açıldı, yaşasın Ermenistan.”*¹¹⁸

Kör bir nefret bombardımanına rağmen sıradan Ermeniler ve dinî önderlerin büyük bölümü silahlı mücadeleye karşıydı. İhtilalcilerin genel ayaklanma çağrısı “delilik” olarak görülüyordu. Komitelerin masraflarına katılmak istemeyen, muhbirlik ya da ihanetle suçlanan Ermeniler fedailerin şiddetinden paylarını alıyorlardı.

Fedailer çevrelerinde terör estiriyorlardı. Kürt ve Türk köylerine kimi zaman intikam, bazen de yukarıda bir tanışın ağzından aktarıldığı gibi tahrik saldırıları düzenliyorlardı. İşte o saldırılar yüzyıllardır bir arada yaşayan halklar arasında öfke ve nefreti körükledi. Ermeni fedailerin istediği tam da buydu aslında. Türkler ve Kürtlerle birlikte bölgeye göç eden Çerkeslerin Ermenilere yönelik saldırıları ne kadar artarsa büyük devletlerin ilgisinin o düzeyde kendilerine yöneleceğini düşünüyorlardı.¹¹⁹

¹¹⁸ A.g.e., s. 291.

¹¹⁹ 1890’lı yılların ilk yarısında Erzurum Konsolosluğu yapan İngiliz diplomat Robert W Graves 1933’te yayımlanan anılarında Ermeni devrimcilerin taktiği için şunları yazıyordu: Sultan’ın paniğe kapılma eğilimine ve yerel makamların lüzumsuz yere cezalandırıcı önlem kararları alıp uygulama konusundaki akılsızlık, yersiz heves veya kasıtlı kötü niyetlerine bel bağlamışlardı. Bunlar sayesinde, bir de Türk ve Kürt grupların bağnazlık ve kana susamışlıkları iyice harekete geçirilirse, olaylar kısa sürede katliama dönüşebilirdi. İşte o zaman, Berlin Antlaşması’na taraf olan devletlere, müdahale etmeleri ve Sultan’ı Ermeni milletinin hayatını daha dayanılabilir

Nitekim Lozan barış görüşmeleri sırasında İsmet İnönü Ermeni katliamları gündeme geldiğinde sorumluluğu başta Hınçaklar olmak üzere Ermeni devrimcilere yıkacaktı.¹²⁰

1.13. Abdülhamid'in Hamidiye Alayları Manevrası Ve Anadolu'da Huzursuzluğun Artması

Taşradan gelen raporlar Sultan Abdülhamid'in sinirlerini geriyordu. Balkanlar'daki toprakların büyük bölümünü kaybeden Abdülhamid, Ermenilerin genel bir ayaklanmaya hazırlandığını düşünüyordu. Bölgedeki bürokratları aracılığıyla Ermeni nüfusa karşı baskıyı giderek artırdı.

1891'de Kürt aşiretlerine kendi adını taşıyan Hamidiye Alaylarını kurdurdu. Hamidiye Alayları, Osmanlı ordusunu modernleştirmek için İstanbul'a gelen Prusyalı Colmar Von Goltz Paşa'nın teorisyenliğini yaptığı 'millet-i müselleha',

kılacak ıslahatlara imza atmaya zorlamaları için çağrıda bulunma vakti gelecekti. Kurtulanların şimdikinden daha mutlu olacaklarına dair hiçbir güvence olmadığı halde, biçare hemşehrilerine karşı girilecek bir katliamı kasten tahrik ediyor ve fedakarlığın zaruri olduğunu, kurbanların 'ulusal davanın şehitleri' olacaklarını söylüyorlardı. Robert Graves, *Storm Centres, of the Near East Personal Memories 1879-1929*, s. 139'dan aktaran Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne oldu?*, s. 45.

- 120 İsmet Paşa'nın değerlendirmesini A. Mandelstam'dan okuyalım: "Sırf Ermeni katliamını kıskırtmak için Müslümanlar her yerde katledildi; ajitatörler Avrupa başkentlerinde hiçbir biçimde kınanmıyorlar, komiteleri buralarda cinayet planları hazırlıyorlardı. (...) Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin maruz kaldığı bütün felaketlerin sorumluluğu bizzat kendi hareket tarzlarındadır; hükümet ve Türk halkı istisnasız her durumda yalnızca bastırma ve mukabele önlemlerine, o da bütün sabrı tükendiğinde başvurmuştur." A. Mandelstam, *La Societe des nations et les puissances devant le probleme Armenien*, Paris, Pedone, 1926, s. 272-273'den aktaran Ternon, *Bir Soykırım Tarihi*, s. 133.

‘silahlandırılmış millet veya ordu millet’ kavramının bir parçasıydı.¹²¹

Kâğıt üzerinde kuruluş gerekçesi sınır güvenliğiydi. Aynı zamanda Sultan Kürtleri bir şekilde denetim altına almak istiyordu. Ancak aşiret liderlerinin kontrolündeki süvariler, halkın korkulu rüyası oldu. 1895 yılında 57 alayda yaklaşık 50 bin Kürt süvari görev yapıyordu. Hamidiye Alayları bölgedeki isyanların bastırılmasında aktif rol oynadı. Alayların rolünü Lewy şöyle anlatıyor:

“Bunların saldırganlıkları, yerleşik Müslümanlara da zarar veriyordu, fakat en ağır darbeyi alanlar Ermeni köylülerdi. Onlar için bu yeni silahlı Kürt grupları, köylerinin daha fazla tahribata ve yağmaya maruz kalması demekti. Görünüşe göre kümes tilkiye emanet edilmişti. 1894-1896 karışıklıklarında Hamidiye Alayları, Ermeni nüfusa karşı girişilen taktile katıldı.”¹²²

1.14. Anadolu’da İlk Büyük Ermeni İsyanı: Sason 1894

Gerçekten de 1894-1896 yılları arası kâbus gibiydi. Tahttan indirilme korkusuyla Yıldız Sarayı’nda adeta hapis hayatı yaşayan Abdülhamid, Ermeni sorunuyla uğraşırken 10 Temmuz 1894’te İstanbul büyük bir depremle sallandı. Salı günü öğle namazı vakti meydana gelen depremde resmî rakamlara göre 474 kişi öldü.¹²³ Gerçek ölü sayısının ise iki bini bulduğu tahmin ediliyor. Kenti harabeye çeviren depremden birkaç hafta sonra, henüz acı çok tazeyken Sason’da Ermeniler ayaklandı. O ayaklanmayla birlikte Ermeni isyanları dönemi başladı.

121 Hür, Öteki Tarih I, s. 69.

122 Lewy, 1915 Osmanlı Ermenilerine Ne oldu?, s. 32.

123 Georgeon, Sultan Abdülhamid, s. 395.

Bitlis'e bağlı Sason'da Kürtler ve Ermeniler bir arada yaşıyordu. Ermeniler bir zamanlar sadece devleti temsilen mültezime vergi veriyordu. Zaman içinde Kürt aşiret liderleri Ermeniler üzerinde feodal yetkilerini kullanmaya başladı. Ermeniler aşiret liderlerine koruma vergisi (hafır) ve kızlarını evlendirirken "hala" adı altında ikinci bir vergi daha vermeye zorlandı.¹²⁴ Ekonomik sıkıntılar yüzünden Ermeniler katmerli vergileri ödeyemiyordu. Huzursuzluğu Avrupa'nın gündemine getirmek isteyen Hınçaklar, Mihran Damadyan ve Hampartsum Boyacıyan adlı önde gelen iki komitacısını Sason'a gönderdi. İkisinin görevi Sason'da isyanı örgütlemektir. Damadyan, isyandan önce yakalandı. Boyacıyan'ın öncülüğündeki gruplar, "aynı anda iki efendiye (devlet ve Kürt aşiret lideri y.n.) hizmet etmek istemiyoruz" diyerek isyan başlattı. Ermenilerle Müslüman halk arasında çatışma çıktı.

Haber İstanbul'a çabuk ulaştı. Sultan'a göre Ermeniler sıkı bir dersi hak etmişti. İsyanı bastırmak üzere 4. Ordu ve Hamidiye Alayları Başkomutanı Zeki Paşa'yı görevlendirdi.¹²⁵ Muş'tan birliklerin yola çıktığını haber alan isyancılar dağlara çekildi. Çekilirken önlerine çıkan Müslüman köylerini yakıp yıkmışlardı.¹²⁶

Ordu birlikleri ve Hamidiye Alaylarının misillemesi ağır oldu. Kadınlarını, çocuklarını hatta hayvanlarını alarak çekildikleri Andok Dağı'nda kısıtlanan isyancılarla askerler arasında 12 gün boyunca şiddetli çatışmalar yaşandı. O çatışmada ve sonrasında yüzlerce kişi öldürüldü. Ölenlerle ilgili tarafların telaffuz ettiği rakamlar arasında uçurum vardır adeta. Bölgeye gönderilen Türk soruşturma heyetinin

124 Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, s. 197.

125 Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 399.

126 Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, s. 201.

raporuna göre isyan sırasında öldürülen Ermenilerin sayısı 265'i geçmiyordu.¹²⁷

Hınçakların hesabı tutmuştu. Olay Avrupa'da büyük yankı buldu. Avrupalı ülkelerin baskısı sonucu soruşturma için uluslararası bir komisyon kuruldu. İngiltere, Fransa ve Rusya konsoloslarının da katıldığı komisyonun raporunda Osmanlı yönetimi ve Kürt aşiret liderleri suçlandı. Rapora göre iki kat vergiyi ödemek istemeyen Ermeniler, Kürtlerden korunmak için silahlanmışlardı.¹²⁸ Direnenler askerler ve Hamidiye Alayları tarafından katledilmişti. İngiliz Konsolosu 900 Ermeni'nin öldürüldüğünü söylüyordu. Binlerce ölüden söz edenler de vardı.¹²⁹

Sason Osmanlı yönetimi ile Ermeniler arasında önemli bir kırılma noktası oldu. Dönemin Fransa Büyükelçisi Paul Cambon, Paris'e gönderdiği telgrafta Sason için "Ermeni sorununun Türk hükümeti açısından özellikle kaygı verici koşullarda muhtemel uyanışıdır"¹³⁰ yazıyordu. Ermeni tarihçi Dadrian, Sason isyanını soydaşlarının Osmanlı otoritesine karşı ilk meydan okuma girişimi olarak değerlendirir.¹³¹ Dadrian'a göre Sason Osmanlı tarihinde barış zamanında Ermenileri hedef alan örgütlü ve kitlesel cinayetin ilk örneğidir aynı zamanda.¹³² Sason'da olanlar Avrupa ve Amerika'da Ermeni yanlısı gazetelerde geniş yer buldu. Olaylar çoğu zaman abartılı şekilde okuyucuya duyuruldu. Örneğin olaylar

127 Ertuğrul Zekai Ökte'nin *Ottoman Archives, Yıldız Collection: The Armenian Question, Talori Incidents* adlı çalışmasından aktaran Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne oldu?*, s. 47.

128 *A.g.e.*, s. 48.

129 Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 399.

130 *A.g.e.*, s. 135.

131 Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi*, s. 201.

132 *A.g.e.*, s. 187.

sırasında altı bin Ermeni kadına tecavüz edildiği yazıyordu bir gazetede. Ermeni kadınların kiliseye kapatılarak diri diri yakıldığı iddia ediliyordu bir başka haberde.¹³³ İşte o haberler Avrupa ve Amerika’da Türk düşmanlığını yeniden tetikledi. Bulgar katliamının ardından olduğu gibi İngiltere ve Amerikan medyası hükümetlerini eyleme geçmeye davet ettiler.¹³⁴

1.15. 30 Eylül 1895 Babiâli Yürüyüşü Ve Ermenileri Hedef Alan Saldırılar

Sason ile birlikte Anadolu’da iki yıl sürecekt kanlı isyanlar dönemi başladı. Hınçakların Başkent İstanbul’da Osmanlı yönetimine ikinci önemli meydan okuyuşu ise Sason’dan bir yıl sonra, 30 Eylül 1895’te oldu. İstanbul’da yürüyüş ve miting yasağı vardı. Hınçaklar barışçıl bir yürüyüş olacağı konusunda ısrar etti. Bir polis müdürü bir gün önce Ermeni Patriği’ne giderek yürüyüşü engellemesini istedi. Ancak Patrik “artık geç elimden bir şey gelmez” diyerek talebi geri çevirdi.¹³⁵ Hınçakların öncülük ettiği yaklaşık dört bin kişi, reform taleplerinin yer aldığı 500 imzalı bir dilekçeyi Sadrazam’a sunmak için pazartesi sabahı Kumkapı Katedrali’nden Babiâli’ye doğru yürüyüşe geçti. Gruptakilerin çoğunda

133 Koloğlu, *Avrupa’nın Kışkacında Abdülhamit*, s. 167.

134 Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne oldu?*, s. 49.

135 Polis müdürü ve Patrik arasında geçen konuşmayı dönemin Zaptiye Nazırı Hüseyin Nâzım Paşa’nın olaydan 10 gün sonra yazdığı fezlekeden okuyalım: “İstanbul Polis Müdürü Hüsnü Beyefendi Hazretleri vak’adan bir gün evvel Patrikhâne’ye i’zâm ile bu teşebbüsün men’-i esbabının istikmâli Patrik efendiye tevfhîm ve ihtâr olunmuş ve sıfat ve vazifesi iktizasınca bunu men’e mecbur bulunmuş iken, ihtâr-ı vâkı-a mukâbil: Evet ben de öyle bir söz işittim ne yapayım? Benim sözümü dinlemezler, vakit de dardır. Ne yaparlarsa ben mes’-ul olamam...” Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 84.

tabanca ve kama gibi kesici aletler vardı. Hınçak militanları Osmanlı'nın kalbinde kargaşa yaratıp büyük güçleri müdahaleye zorlamaya planlıyorlardı. Göstericiler hükümet konağına bir kaç yüz metre kala durduruldu. Kalabalıktan açılan ateş sonucu askerlere komuta eden binbaşının ölümü üzerine çatışma çıktı. Jandarmadan ve Ermeni göstericilerden hayatını kaybedenler oldu.

Başkentte asıl kıyamet daha sonra koptu. Durumdan vazife çıkaran başıbozuk sarıklı softalar etrafta Ermeni avı başlattı. Elllerinde tabanca ve aynı tip sopalar bulunan gruplar, Ermeni mahallelerinde terör estirdi.¹³⁶ Üç gün devam eden saldırılardan canlarını kurtarmak isteyen Ermeniler kiliselere sığınmak zorunda kaldı.¹³⁷

Osmanlı Bankası baskını sonrası daha kanlı bir benzerinin yineleneyeceği olaylar sırasındaki can kayıplarıyla ilgili Türk kaynaklarında bir sayı verilmiyor. Yabancı bazı kaynaklara göre ise olaylar sırasında 172 Ermeni hayatını kaybetti.¹³⁸

Hınçaklar büyük devletlerin dikkatini çekmeyi başarmıştı. Avrupalı devletler baskılarını iyice arttırmaya başladı. Tahtını kaybetmekten korkan Abdülhamid, Said Paşa'yı sadrazamlıktan azlederek yerine İngiltere yanlısı Kâmil Paşa'yı atadı.¹³⁹

136 Yürüyüşten bir gün sonra Zaptiye Nezaretî'nden İstanbul Polis Müdürlüğü'ne yazılan tezkirede silahlı ve sopalı başıbozuk uyarısı yapılıyor: “dün gece birtakım sarıklı ve başıbozuk adamlar tarafından Kumkapı cihetinde ba'zı Hıristiyan hânelerine tecâvüz edilmek istenilip... Hiçbir Hıristiyan ve Ermeni hânesine o yolda ta'arruz vukû'a getirilmemesi ve sarıklı ve sarıksız birtakım adamların münasebetleri olmayan mahallerde silahlı veyâ sopalı dolaşmalarında hiçbir ma'nâ olmayacağından...”, *A.g.e.*, s. 79.

137 *A.g.e.*, s. 81.

138 Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 222.

139 Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, s. 229.

1.16. 1895 Zeytun İsyanında Komuta Zafiyeti Ve Osmanlı Ordusunun Ağır Kaybı

Babîâli yürüyüşünün üzerinden bir ay geçmemişti ki Hınçakların öncülüğünde bu kez Zeytun'da büyük bir isyan çıktı. Zeytun bugün Kahramanmaraş'a bağlı Süleymanlar ilçesinin o dönemdeki adıydı. Dağlık ve ulaşımı zor olan Zeytun'da Ermeniler yüzyıllardır kısmen özerk bir yaşam sürüyorlardı. Hınçaklar, İngiltere ve Fransa'yı müdahaleye zorlamak için 24 Ekim 1895'te "bu sefer dağlarımız cezaevlerimiz olacak"¹⁴⁰ diyerek isyan başlattı. Yüksek vergilerden şikâyetçi halkın bir bölümü de isyana destek verdi. Binlerce kişi yerel garnizonu basarak 50'si subay 650 askeri esir aldı.¹⁴¹ Sayıları 5 bine yaklaşan Ermeni asiler, arazi koşullarından da yararlanarak askerlere karşı birkaç hafta direndi. Zeytun'a takviye asker ve Hamidiye alayları gönderildi. Ancak askerler kar altındaki Zeytun Vadisi'nde iyi üslenememişti. Dondurucu soğuk yüzünden binlercesi yaşamını yitirdi.¹⁴² İsyanın günlüğünü tutan Aghasi adlı bir Ermeni, Türklerin 13 bini asker 20 bin kayıp verdiğini, kendi kayıplarının ise sadece 125 olduğunu yazmıştı.¹⁴³

Soğuk ve yiyecek sıkıntısı nedeniyle asilerin şartları da giderek kötüleşiyordu. Büyük devletlerin araya girmesi üzerine Abdülhamid silahlarını teslim etmeleri şartıyla asilere genel affı kabul etti. Zeytun halkının vergi borçları silindi. Asilerin dört lideri teslim oldu. O dört isim 12 Mart'ta Mersin'den Marsilya'ya sürgüne gönderildi.¹⁴⁴

140 A.g.e., s. 229.

141 Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 231.

142 Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi*, s. 202.

143 Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 230.

144 Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi*, s. 203.

Zeytun Hınçakların öncülük ettiği son büyük isyandı. Asker, daha çok komuta zafiyeti ve hava koşullarından kaynaklanmakla birlikte en büyük kaybı Zeytun isyanında vermişti. Asilerin dört lideri Marsilya'ya doğru sürgüne giderken İstanbul, Cenevre ve Fransa'nın Nancy kenti üçgeninde Osmanlı Bankası baskınının ilk tohumları atılıyordu.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI BANKASI BASKINI VE SONRASINDA İSTANBUL'DA YAŞANAN OLAYLAR

2.1. Taşnakların Organize Ettiği Baskının Gerekçeleri

Zeytun, Hınçakların Avrupa ve ABD’de yankı bulan son büyük isyanıydı. İsyan daha devam ederken Taşnaklar çıktı sahneye... Taşnak liderliği Zeytun’daki direnişe destek amacıyla çeşitli eylem planları üzerinde çalışmaya başladı. O tartışmaların sonunda üçü üzerinde yoğunlaşma kararı alındı. Mısır ve Kıbrıs’taki silahlı gruplar aracılığıyla Zeytun’a yardım gönderilecekti. İstanbul’da büyük bir intikam eylemi planlanacaktı. Son olarak Kürt aşiretlere karşılık vermek üzere İran’da silahlı gruplar oluşturulacaktı.¹

Şubat ayında Zeytun İsyanı bastırılınca, bölgeye silahlı gruplar gönderme planı iptal edildi. Çalışmalar İstanbul’da ses getirecek büyük bir tedhiş eylemi üzerinde yoğunlaştırıldı. Taşnakların hedefi Hınçaklarla aynıydı. İstanbul’da kaos yaratarak Avrupalı güçleri müdahaleye kışkırtmak, ayrıca başkenti ekonomik ve ticari açıdan çökerterek zora düşen halkı isyana sevk etmek istiyorlardı.² Önce Abdülhamid’e

1 Armen Garo, *Osmanlı Bankası*, s. 115-116.

2 A.g.e., s. 119. Osmanlı Bankası baskını sırasında son anda liderlik rolünü üstlenmek durumunda kalan Armen Garo hedeflerini şöyle anlatıyor: “Girişim umduğumuz gibi başarılı olursa İstanbul Avrupalı silahlı güçlerce işgal edilir ve Ermeni Meselesi arzu ettiğimiz

suikast seçeneği üzerinde duruldu. Ancak Müslüman ahalinin masum Ermeni halkına çok sert karşılık verme ihtimali değerlendirilerek suikasttan vazgeçildi.³

Uzun tartışmaların ardından Osmanlı Bankası'nın Galata'daki merkezine baskın düzenlenmesine karar verildi. İstanbul'da uluslararası finansın, özellikle de Fransız ve İngiliz sermayesinin kalbi Osmanlı Bankası'nda atıyordu. Avrupa'da ses getirmesi için iyi bir seçimdi. Osmanlı Bankası baskını en iddialısı olacaktı ama eşzamanlı başka eylemler de planlamıştı Taşnaklar. Credit Lyonnais Bankası da işgal edilecekti örneğin. Samatya'da askerlerin kaldığı barakalar bombalanacaktı. Sadrazam'ın arabası Galata Köprüsü'nden geçerken üzerine bomba yağdırılacaktı. Bir başka ekip Osmanlı Bankası'na müdahaleye gidecek askerleri engellemek için Pera Caddesi'nde dört noktaya pusu kuracaktı. Yine aynı anda Galatasaray'daki hükümet binasına patlayıcılarla

gibi çözüldü... Büyük Avrupa devletleri daha geçtiğimiz Mayıs'ta, bir daha İstanbul'da herhangi bir karışıklık olduğunda düzeni korumak üzere on iki savaş gemisindeki askerleri karaya indirecekleri konusunda Padişah'ı uyarmamış mıydı? Bunu aklımızda tutarak Osmanlı Bankası işgalini büyükelçileri tehditlerini yerine getirme aracı olarak planlamıştık." Armen Garo, olayın ekonomik boyutunu ise baskın sürerken konuştuğu Genel Müdür Yardımcısı Gust Wulfing'e anlatmıştı. Wulfing iki gün sonra kaleme aldığı raporda Garo'nun şu sözlerini aktarıyor: "O ve arkadaşları, bu ilk darbe başarıya ulaşmazsa yeniden başlayacaklardı. Ana hedefleri, sürekli yeni isyanlar çıkararak İstanbul'u ticari ve mali açıdan yıkmaktı; böylece alt sınıfın ekmeğini kazanmasını engelleyecek ve onları da isyana iteceklerdi.", Gust Wulfing'in Osmanlı Bankası baskınında meydana gelen olaylarla ilgili 28 Ağustos 1896 tarihli raporu, s. 7-8, *Osmanlı Bankası Arşivi*, LA, 2399900016.

- 3 Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi*, s. 228. Taşnaklar Abdülhamid'e suikast planını 9 yıl sonra, 1905'te devreye soktu. Yıldız Camii'nin avlusunda düzenlenen saldırıda 26 kişi can verdi. Abdülhamid ise şans eseri yara almadan kurtuldu.

saldırılacaktı.⁴ Patrik İzmirliyan istifaya zorlandığı, yerine Sultan'ın kuklası olmakla suçlanan Bartolomeos vekil atandığı için Kumkapı'daki Patrikhane ve Şeyhülislam da fedailerin hedefleri arasındaydı. Özetle söylemek gerekirse Osmanlı'nın kalbi cehennemi yaşayacaktı.

Ermeni gruplar arasında Osmanlı otoritesine karşı İstanbul'da ilk diklenme cesaretini Kumkapı nümayişi sırasında Hınçak fedaileri göstermişti. Hınçakların örgütlediği yüzlerce kişi, 15 Temmuz 1890'da Kumkapı'daki kilisede toplandı. Grubun lideri ıslahat taleplerini içeren bildiriye okudu. Patriği de zorla yanlarına alan göstericiler Yıldız Sarayı'na doğru yürüyüşe geçince müdahale başladı. Çıkan çatışmada İstanbul'da ilk kez bir asker Ermeni fedailerin kurşunuyla can verdi.

Hınçakların öncülük ettiği ikinci olay ise önceki bölümde özetlediğimiz 30 Eylül 1895 tarihli Babiâli yürüyüşüydü. İşte o yürüyüşten 11 ay sonra bu kez Taşnaklar Sultan'ın otoritesine karşı çok daha büyük bir kalkışmaya hazırlanıyordu. Dönemin Zaptiye Nazırı Hüseyin Nâzım Paşa'nın "üçüncü Ermeni ihtilali girişimi"⁵ dediği o kalkışma planı öncekilerden farklı üç boyutuyla dikkat çekiyordu.

Ermeni fedailer Kumkapı nümayişi ve Babiâli yürüyüşünde kalabalıkların arasında hareket etmişlerdi. Bu kez doğrudan Osmanlı otoritesine karşı başkentte taarruza geçme cüretinde bulunuyorlardı.

Osmanlı Bankası seçimiyle ilk kez İngiltere ve Fransa gibi Avrupalı güçlerin çıkarları hedef alınıyordu. Diğer taraftan Taşnak fedaileri sonu büyük olasılıkla ölümle noktalanacağını bildikleri bir tür intihar eylemi için yola çıkıyordu.

4 Armen Garo, *Osmanlı Bankası*, s. 119-120.

5 Hüseyin Nâzım Paşa, *Hatıralarım: "Ermeni Olaylarının İçyüzü"*, İstanbul, Selis Kitaplar, 3. bs, 2007, s. 283.

Edhem Eldem'in "modern tedhiş eylemlerinin en erken örneklerinden biri"⁶ olarak nitelendirdiği banka baskını ve diğer saldırılarda kullanılacak bombalar Üsküdar Selamsız'da bir dökümhaneye sipariş edildi. Arapkirli Sarkis ve Mikael isimli iki kardeş büyükleri 15, küçükleri 10 kuruştan toplam 735 bomba imal etti fedailer için.⁷ 12'si 25'er kiloluk olan bombalardan yaklaşık 400'ü Üsküdar'dan tekneyle Kabataş'a, ardından kağnılarla Beyoğlu'nda Matmazel İskuhi'nin evine taşındı. Üzerlerine Ermeni Devrimci Federasyonu'nun ilk harfleri kazınan patlayıcılar baskından önce Kağıthane'deki boş bir alanda testten geçirildi.

İskuhi, eylem için Fransa'daki üniversite eğitimini yarıda bırakıp gelen Hayk (Hraç) Tiryakiyan'ın nişanlısıydı. Beyoğlu Karnaval Sokağı'ndaki evi Taşnak yöneticilerinin toplanma merkezlerinden biriydi aynı zamanda. 23 yaşındaki Babgen Suni'nin (Bedros Paryan) liderliğini yaptığı eylemle ilgili hazırlıklar Temmuz ayının sonlarında hemen hemen tamamlanmıştı. Tiryakiyan gibi Fransa'nın Nancy kentinde ziraat eğitimini yarıda bırakan Karekin Pastırmacıyan (Armen Garo) Mısır ve Kıbrıs üzerinden geçtiği Pire'de İstanbul'dan gelecek haberi bekliyordu. Armen Garo, Babgen Suni'nin mektubu üzerine bir İtalyan gemisiyle yola çıktı.

Erzurum'un (Karin) en zengin ailelerinden birinin oğlu olan Garo'nun İstanbul'a gelişini ve banka baskınına katılacak ekiple tanışmasını anılarından özetleyelim: Garo 9 yıl Erzurum'da yatılı okumuştı. Yatılı okuldan sonraki üç yılını daha çok gezerek geçirmişti. O üç yılda iki kez İstanbul'a

6 Edhem Eldem, "26 Ağustos 1896 Banka Vakası ve 1896 Ermeni Olayları", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, İstanbul, Sayı 5, Bahar 2007, s. 120.

7 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara, Yeni Matbaa, 1950, s. 512.

yolu düşmüştü. Üçüncü gelişi bambaşka bir nedenle oluyordu. Osmanlı Bankası baskınından tam bir hafta önce, 19 Ağustos Çarşamba günü İstanbul'a indi.

Garos İstanbul'a geldiğinde nasıl bir eylem planlandığından habersizdi. Limanda kendisini karşılayan Sev Aşod ile birlikte doğruca Galata'da bir lokantada bekleyen Babgen Suni'nin yanına gitti. Suni eylemle ilgili ön bilgiyi o ilk buluşmada verdi kendisine. Aynı günün akşamı Taşnakların İstanbul komitesinin üst düzey isimleri Hayk Tiryakiyan'ın evinde buluştu. Fransa'da bir buçuk yıl okul arkadaşlığı yapan Tiryakiyan ve Garo aylar sonra ilk kez karşılaşıyordu. Garo'dan önce pazar günü yapılan ve Tiflis'ten gelen üç Taşnak yöneticisinin de katıldığı toplantıda baskın tarihi olarak 22 Ağustos Cumartesi günü belirlenmişti.

Armen Garo, planın ayrıntılarını ve harekete geçilecek tarihî İstanbul'a geldiği akşam katıldığı toplantıda öğrendi. Fransızcaya hâkim olduğu için Babgen Suni ve toplantıdaki tek dostu Tiryakiyan, Garo'nun banka baskınında görev almasını istiyorlardı. Garo'nun isteği de aslında o yöndeydi, öyle kararlaştırıldı.

Taşnak Komitesi Osmanlı Bankası eylemi için 25 kişilik bir ekibin yeterli olacağını düşünüyordu. Armen Garo ve toplantıya katılan bir kaç ismin önerisiyle sayının 75'e çıkarılmasına karar verildi.

Bankayı işgal eylemini Babgen Suni ile Hayk Tiryakiyan yönetecekti. Armen Garo ise iki aşamalı bir rol üstlenmişti. Önce Avrupalı müşteri kılığında bankaya girecek, baskın için en uygun anı kollayacak ve arkadaşlarına işareti verecekti. Kontrol sağlandıktan sonra çoğu Avrupalı olan banka personelinin bir araya toplayıp kaçmalarını önleyecekti.

Baskın için iki tam gün kalmıştı. Perşembe sabahı çoğu öğretmen ve öğrencilerden oluşan üçü kadın 10 kişilik ekip

İskuhi'nin evindeki bombaları buluşma noktalarına taşımaya başladı. Osmanlı Bankası baskınında kullanılacak bombalar için yaz tatili nedeniyle boş olan Galata'daki İngiliz Okulu ayarlanmıştı. O günlerde okulda sadece fedailerle işbirliği yapan Ermeni hademe vardı.

Bomba sevkiyatı sıkıntılı bir işti. İki günde henüz 100'ü bile gerekli yerlere taşınamamıştı. Cuma akşamı son kez bir araya gelen komite üyeleri baskını çarşamba gününe ertelemeye karar verdiler.

2.2. Samsun'dan Gelen İstihbarat Ve Osmanlı Güvenlik Otoritesinin İstanbul'daki Hazırlıkları

Bütün bunlar olurken peki Osmanlı istihbaratçıları ve polis ne yapıyordu? Tabi ki boş durmuyorlardı. Abdülhamid'in tahta çıkış süreci ve saltanat yılları hayli sıkıntılıydı. Kendisini Yıldız Sarayı'na hapseden Sultan, neredeyse hiç kimseye güvenmiyordu. Sarayda doğrudan kendisine bağlı Yıldız İstihbarat Teşkilatı'nı kurdu. Hafiyeler kentteki şüpheli tüm Ermenileri adım adım izliyorlardı.

Ermeniler sadece Sultan'ın derdi değildi. Zaptiye ve Dahiliye nezaretleri de "Ermeni fesat komitelerinin" peşindeydi. İstanbul'da Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları mahallelerde adeta olağanüstü hâl idaresi vardı. Avrupa'dan gelmesi muhtemel baskılar ve hatta müdahaleden endişe edildiği için seri tutuklama yapılamıyordu. Zaptiye Nezaretî'nin Osmanlı Bankası baskınından 6 yıl önce Babıâli'ye gönderdiği mektup, devletin yediden yetmişe neredeyse tüm Ermenileri fesada bulaşmış ya da bulaşmaya eğilimli olduklarına inandığını açıkça ortaya koyuyor.⁸

8 Zaptiye Nazırlığına yeni atanan Hüseyin Nâzım Paşa'nın Babıâli'ye gönderdiği 23 Eylül 1890 tarihli rapor özetle şöyleydi:

Zaptiye Nazırı Hüseyin Nâzım Paşa, yıllar sonra kaleme aldığı anılarında fedailer için bir yandan “bütün Ermenileri temsil etmiyorlardı” derken diğer yandan kiliselerin “cına-yet yuvası” hâline geldiğinden söz ediyordu.

“...Hınçakyan, Troşakyan ve Taşnaksagan komitele-rinin bütün Ermeni milleti namına hareket ve bütün Ermenileri temsil etmediği de malûmdur. Gerçi sabık Patrik İzmirliyan gibi ruhunda esasen komitecilik tüten bazı rüesayı ruhaniyeyi elde etmişler ve bu sa-yede umum kiliseleri, murahhasları cinayet yuvası

“Ermeni Meselesi içte ve dışta büyük bir sıkıntının doğup gelişmesine sebep olma eğilimi göstermektedir... Ermeni okulları vasıtasıyla aşılana bozguncu fikirler bugün en uzak yerlerde bulunan Ermeni çocuklarına varıncaya kadar yayılmıştır. Gerek İstanbul’da ve gerekse Osmanlı ülkesinin her yerinde onar yirmi-şer kişinin bir araya gelmesiyle oluşturulan fesat komitelerinin temeli, polisin araştırma ve takibinden kurtulabilecek şekilde ihtiyat tedbirleriyle kuvvetlendirilmiştir. Hatta bir diğerinin bozgunculuk gayretlerinden emin olan komiteler bile birbirlerinin üyelerinin kimler olduğunu bilmemekte, bir komitenin üyelerinden sadece bir kişinin diğer komite üyelerinden yine sadece bir kişiyi tanıması şeklindeki zincirleme irtibat vasıtaları Kırımıyan (eski patrik y.n.) ve Rusya’da bulunan Horen vb. bozguncu başlarına ulaşmaktadır... Arz ettiklerim basit hafiye jurnallerinden çıkartılan abartılı ve kuruntu dolu bilgiler türünden şeyler değildir. Fesatçılardan... tutuklanıp sorgulanan sakıncalı kişiler itiraflarda bulunmaktadır... Herhangi bir olay olmasına meydan vermemek üzere Ermenilerin bulunduğu mahallere mahsus olarak güvenlik tedbirleri olağanüstü bir şekilde uygulanmaktadır. Belirlenen fesat cemiyetlerine mensup üyelerin tamamının yakalanıp tutuklanması çok baş ağrı-tacak ve belki de yabancı müdahalesini davet edecektir. Ayrıca bunlar birkaç hapisaneyeye de sığmayacaklarından...”, Zaptiye Nazırı Nâzım Bey’in 23 Eylül 1890 tarihli raporu, Demirbaş vd., *Ermeni-İngiliz İlişkileri I*, s. 232-234.

hâline getirmişlerdi. Fakat bundan birçok Ermeniler müteessirdi.”⁹

Ermeni fedailerin İstanbul’da büyük bir kalkışmaya hazırlandıkları yönünde ilk istihbarat Karadeniz’den geldi. Taşnak Komitesi’nin Samsun’daki lideri Mısıryan Misak adlı tüccarın etrafındakilere, “Payitaht’ta büyük bir ihtilal hazırlanıyor. Şimdilik ayrıntı veremem. Ama bu öncekilerden çok farklı olacak. Her şey çok ani gelişecek ve İstanbul bir kaç saat içinde kan ve ateş içinde boğulacak” dediği bilgisi ulaşmıştı Osmanlı başkentine.¹⁰

Haberi alan Zaptiye Nazırı, Mısıryan Misak’ın söylediklerinin şifresini çözmeye çalışırken yine Samsun’dan gelen bir haber işin ciddi olduğunu ortaya koydu. Mısıryan Misak’ın korumasında Terme yakınlarındaki Kurşunludere Ormanı’nda üslenen Minas adlı fedai liderliğindeki grup, Ladik ve Çarşamba arasındaki bir bölgede kısıtırıldı. İki ateş arasında kalan 150 kişilik gruptakilerin hepsi öldürüldü. Minas’ın evinde yapılan aramada Taşnak liderliğinin Sofya, Bükreş ve Tiflis ile yaptığı yazışmaların yanı sıra Patrik İzmirliyan’a ait mektuplar bulundu.¹¹ Yazışmalara göre İstanbul’da büyük bir kalkışma için hazırlık yapılıyordu. Planlanan Ermenilerin mukadderatını belirleyecek bir kalkışmaydı. Ancak Ermeni ihtilalcilerin nasıl ve nereden harekete geçeceği bilinmiyordu.

İstanbul’da şüpheli Ermenilerin etrafındaki çember daraltıldı. Hafiyeler Ermeni fedailerini adım adım izlemeye başladı. Bombaları nakleden ekip bile sıkı takip altındaydı. Fedailer izlendiklerini biliyorlardı. Yakalanma riski hâlinde intihar etmek için hepsi yanlarında silah taşıyordu. Banka baskınında

9 Hüseyin Nâzım Paşa, *Hatıralarım*, s. 283.

10 *A.g.e.*, s. 262.

11 *A.g.e.*, s. 262-264.

kullanılacak bombaları İskuhi ile birlikte Galata'daki İngiliz okuluna taşıyan Armen Garo'nun anılarından okuyalım:

“...Neredeyse yangın kulesine varmıştık, İngiliz okuluna giden sokağa girmek için sağa dönmeliydik. Tam köşeyi dönerken başka iki hafiyeyle yüz yüze geldik; birine göz aşinalığım vardı. Köşeyi döndüğümüzde, arkaya baktım ve komiserin o hafiyelere kendilerine katılmaları için işaret ettiğini gördüm. Böylece bizi izleyen polislerin sayısı beşe çıktı... beş adam kapının önünde (İngiliz okulunun kapısı y.n.), bizden sekiz-on adım ileride bir at nalı biçiminde dizilmişti ve hepsi gözlerini bana dikmişti. İskuhi heyecan ve yorgunluktan ter içinde kalmıştı.”¹²

Armen Garo anılarında hafiyelerle macerasını böyle anlatıyor. Zaptiye Nazırı Hüseyin Nâzım Paşa'nın dönemin resmî yazışmalarının derlemesinden oluşan iki ciltlik *Ermeni Olayları Tarihi* adlı çalışmasında da fedailerin büyük bir hazırlık içinde olduklarının bilindiği görülüyor. Aşağıdaki cümle Paşa'nın baskın günü polis teşkilatı için kaleme aldığı ek talimattan.

“Ermeni merkez komitesinin Dersa'âdet'de bir gâ'ile çıkarmak için birtakım fedâ'iler ve esnâ-yı şûrişde (isyan sırasında) kullanılacak humbaralar (bombalar) tedârik ve tehyi'e (hazırlamakta) oldukları hafî ve celî (gizli ve açık) istihbâr ve ona göre vaktiyle uyanık davranılarak ve ve zâbitân ve efrâd-ı askeriyye vazifelerince ikdâr (takviye) olunarak...”¹³

12 Armen Garo, *Osmanlı Bankası*, s. 108.

13 26 Ağustos 1896'da (Hicri 14 Ağustos 1312) Zaptiye Nezareti tarafından yayımlanan Olağanüstü Tedbirlerle İlgili Talimata ek, Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi II*, s. 338.

Hüseyin Nâzım Paşa'nın derlemesinde Osmanlı Bankası baskınıyla ilgili istihbarat bulunup bulunmadığı konusunda bir netlik yok. Fedailerin ilk darbeyi Samatya'da vuracağı değerlendiriliyor.

Kentteki Ermeniler de 26 Ağustos'un tekin bir gün olmayacağını biliyorlardı. Bazı Ermeniler, yakın Türk arkadaşları tarafından “çok kötü şeyler olacak, kendinize kaçacak yer bulun” diye uyarılmıştı.¹⁴ Varlıklı aileler söylentiler üzerine kenti terk edip tren ve vapurlarla Makriköy (Bakırköy) ve Boğaziçi taraflarına gitmişlerdi.¹⁵

Peki kentte Ermenilerin bir şeyler yapacağı bilindiği halde neden önceden harekete geçilmedi? Hafiyeler gözlerinin önünde bombaların nakline neden izin verdi? İki ihtimal akla geliyor. Öncelikle seri tutuklamalar karşısında Avrupa'nın göstereceği tepkiden çekinildiği düşünülebilir. Çok konuşulan ikinci ihtimale göre ise Osmanlı yetkilileri Ermenilere sıkı bir ders vermek için eyleme bilinçli olarak göz yumdu. Bankanın işgalinden sonra kentte bir anda başlayan Ermeni avı Abdülhamid ve kurmaylarının fırsat kolladığı yönündeki iddiaları güçlendiriyor.¹⁶

14 İstanbul'da iş yapan İngiliz vatandaşı tüccar, bir Ermeni esnafın kendisine baskından önce Türk arkadaşı tarafından ‘bir an önce müşterilerinden kurtul ve kendine kaçacak yer bul’ diye uyarıldığını söylediğini anlatıyor. *The Times*, 3 Eylül 1896, s. 4.

15 Zaptiye Nezareti tarafından Sadrazam ve Dahiliye Nezareti'ne yazılan 26 Ağustos 1896 tarihli istihbarat raporu sureti'nden okuyalım: “Bugün Samatya'da ve gelecek Pazar ve pazartesi günleri de Kumkapı ve sair mahallerde Ermenilerin bir fenalık çıkaracaklarına dâir deverân eden şâyî'a üzerine âile sahibi Ermeniler şimendüfer ve vapurlarla Makriköyü ve Boğaziçi tarafına gitmekte bulundukları ve muhâfaza-i emniyet veâsâyîşe i'tinâ kılınmakta olduğu ma'rûzdur.”, Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi II*, s. 337.

16 “Well informed in habitants believe that this plot was instigated by Palace officials of the Minister of Police for the purpose of bringing

2.3. Ermeni Fedailerin Batılı Devletlere İletilmek Üzere Hazırladıkları Mektupta Yer Alan Talepler

Armen Garo'nun anılarında yazdıklarına göre fedailer 25 Ağustos Salı akşamına kadar kentin değişik noktalarına bomba sevkiyatına devam etti. Banka baskınına katılacak ekipteki çekirdek kadro akşam Hayk Tiryakiyan'ın evinde son kez toplandı. Eylem planı baştan sona yeniden gözden geçirildi. Son görevlendirmeler yapıldı. Armen Garo, Tiflis'ten gelen Sımpad Khaçadriyan (Boris) ve Arşag Vramyan Osmanlı Bankası'na düzenlenecek baskın eyleminin başarıya ulaşması hâlinde altı büyük devletin elçiliklerine iletilecek mektubu kaleme aldı. Elçiliklere iletme görevi Levon adlı fedaiye verilen mektubu Ermeni Devrimci Federasyonu adına Babgen Suni, Hayk Tiryakiyan, Armen Garo ve Aşod imzalamıştı.¹⁷ Mektup Abdülhamid rejimine karşı öfke ve intikam mesajları ile doluydu. Büyük güçler ise cinayetler karşısında suskun kalmakla suçlanıyordu.

“Biz Türk istibdadına karşı bilâ vasıta Avrupa'ya şikâyetinde bulunduk. Fakat meşru olan şikâyetimiz sistematik bir surette reddolundu. Sultan Hamit de bize kanlı intikamıyla cevap verdi. Avrupa bu korkunç cinayeti gördü ve sustu. Yalnız celladın elinden tutmakla kalmadı. Bizi alçakçasına itaate mecbur etti. Şikâyetlerimizin sesini, kanımızın içinde boğmaya çalışarak, milli şeref ve haysiyetimizi ölünceye kadar cehennemde (yaralama) ettiler. Beşerî haklarımızı bizden esirgemek suretiyle bizi tahkir ve tezlil (aşağılama)

about a general massacre of Armenians, and this opinion is shared by a well-known Turkish Pascha to whom I have spoken on the subject”, *The Times*, 3 Eylül 1896, s. 4.

17 Armen Garo, *Osmanlı Bankası*, s. 120.

*ettiler. Kanımızla takdis olunmuş, işlenmiş metabili-
mizle şimdi gözlerimizin önünde kara bir hayal gibi
dikilmiş olan mukaddes intikam hissi de birleşiyor.
Bize Avrupa, ölüm getiren lâkaydisi ile (hak kuvvetli
olanındır) dedi. Biz zayıflar da, Sultanın artık taham-
mül edemediğimiz boyunduruğunu parçalamak için
bilgi yollarına müraacatla bütün vesaiti taharriye
(aramaya) icbar olunduk. Diploması oyunlarının ar-
tık zamanı geçti. Yüz binlerce şehitlerimizin döktüğü
kanlar istihlâs ve hürriyet talep etmek için bize hak
veriyor. Düşmanlarımızın işae ettikleri cemilekârane
rivayetlere rağmen biz ancak elzem olanı istedik ve
istiyoruz.”¹⁸*

Fedailer bu genel girişin ardından taleplerini sıralıyor-
lardı. 12 maddelik listenin ilk sırasındaki talep için aslında
İngiltere 15 yıldır Abdülhamid rejimine bastırıyordu. Oku-
yalım:

1. *Ermenistan için altı büyük devlet tarafından atana-
cak Avrupalı bir büyük komiser,*
2. *Valilerin, mutasarrıfların kaymakamların bu büyük
komiser tarafından atanması ve padişah tarafından
onaylanması,*
3. *Avrupalı zabitlerin kumanda ve idaresi altında yerli
milletlerden milis, jandarma, polis teşkili,*
4. *Mahkemelerin Avrupa usul ve heyetinde teşkili,*
5. *Dinde, eğitimde ve basında tam serbestlik,*
6. *Gelirlerin dörtte üçünün yerel ihtiyaçlar için ayrıl-
ması,*
7. *Bakaya vergisinin (çifte vergilendirmeden söz edili-
yor y.n.) kaldırılması,*

8. *Beş yıl vergi tahsil edilmemesi, sonraki beş yılda alınacak vergilerin de son olaylarda zarar gören Ermenilere tahsis edilmesi,*
9. *Ermenilerin gasp edilen mallarının derhal asıl sahiplerine iadesi,*
10. *Firarda olan Ermenilerin serbestçe evlerine dönebilmeleri,*
11. *Ermeni politik mahkûmlar hakkında genel af ilanı,*
12. *Bu şartların uygulanıp uygulanmadığını denetlemek üzere Ermenistan'ın büyük şehirlerinden birinde Avrupa devletlerinin mümessillerinden oluşan geçici bir komisyon kurulması.¹⁹*

Taleplerin bir kısmı aslında İngiltere'nin yıllardır uygulanmasını istediği ıslahatlar içinde yer alıyordu. Abdülhamid ise İngilizlerin takipçiliğini yaptığı Ermeni reformunu kendi egemenlik haklarının ihlali olarak görüyordu. Ayrıca Sultan işin bağımsız Ermenistan'a doğru gittiğini düşünüyordu. Hatırlanacağı üzere baskılar üzerine bir yıl önce (27 Haziran 1895) Ermenilerin yaşadığı altı vilayetten sorumlu yüksek komiser olarak Şakir Paşa'yı atamıştı. 17 Ekim'de de Ermeni ıslahatlarıyla ilgili bir ferman hazırlamış, ama Müslüman ahalinin tepkilerini gerekçe göstererek yayınlamamıştı. Özetle İngiltere'nin ikna edemediği Abdülhamid'i bu kez bir grup Ermeni fedai, terör ve tedhiş yoluyla "hizaya getirmeye" çalışıyordu. Mektup başladığı gibi yine tehditlerle noktalanıyordu.

"Tekrar ediyoruz: Maksudımıza vusul (ulaşmak) için hiçbir fedakârlık karşısında tevakkuf (durma) etmeyeceğiz. Binaenaleyh, kendimizi her türlü mes'uliyetten hariç tutuyoruz. Umumi karışıklık esnasında yerli

19 A.g.e., s. 516-517. Hüseyin Nâzım Paşa, *Hatıralarım*, s. 281.

ve ecnebilere kurban gideceklerin ziyanına şimdiden acıyoruz. Umumi felâket önünde müteessiriz, ancak yeisin, matem, hikmeti manâsı yoktur. Biz öleceğiz, bunu biliyoruz. Fakat Ermenilerin kemiklerine kadar işlemiş olan ihtilâl, insanî haklarımızı almadıkça, son Ermeni hayatta kaldıkça, padişahların tahtını tehdide devam edecektir.”²⁰

Politik mücadelenin bir aracı olarak terör o güne kadar da yöntem olarak kullanılmıştı. Ama bu kez Ermeni fedailer kelimenin tam anlamıyla “*terör sarhoşluğu*”na²¹, kapılmışlardı. Ermenilerin özgürlüğü için hayatlarını ortaya koyan fedailer, planlarının Müslümanlara ve kendi soydaşlarına ağır bedeli olacağını biliyorlardı. Daha açık bir ifadeyle ne kadar çok kan akarsa büyük güçlerin müdahale konusunda o kadar istekli olacağına inanıyorlardı. Armen Garo’nun baskın devam ederken içeride konuştuğu Osmanlı Bankası’nın genel müdür yardımcılarında Gust Wulfing’e “*ne kadar çok kurban olursa davamıza o kadar yarar*”²² yanıtı fedailerin katliam üzerinden siyasi fayda sağlama hesabı yaptıklarını gözler önüne seriyor.

2.4. Osmanlı Bankası’nda Kontrolün Ermeni Fedailere Geçmesi Ve Yıldız Sarayı’na Gönderilen Arabulucular

25 Ağustos’u 26’ya bağlayan gece ne Zaptiye Nazırı ve kurmaylarını ne de bir sonraki günün akşamını görüp göremeye-

20 Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 517.

21 Lenin 1901’de kaleme aldığı “Nereden Başlamalı” adlı makalesinde terörü en temel mücadele aracı olarak benimseyen devrimcileri eleştirirken “Terör sarhoşluğu” deyimini kullanmıştı.

22 Gust Wulfing’in Osmanlı Bankası baskınında meydana gelen olaylarla ilgili 28 Ağustos 1896 tarihli raporu, s. 9. *Osmanlı Bankası Arşivi*, LA, 2399900018.

ceklerini bilmeyen fedaileri uyku tutmuştu. Güvenlik güçleri Samatya'da daha çok hazırlık yapıyordu. Şüpheli evleri kontrol için akşamdan ekipler gönderildi mahalleye. Bazı şüpheliler gözaltına alındı. Polisin çaldığı kapılardan biri açılmamıştı. Haçik Kınoni ve iki arkadaşı pencereden polislere, *“Ne istersiniz, biz bugün evden çıkmayız, bize âmirlerimiz tarafından tembîh olundu, saat altıda gelirsiniz, belki ol vakit teslim oluruz. Beyhûde yere böyle hâneleri basıp adam toplamayınız. Bugün saat altıya kadar her ne olacaksa olacak, bizi burada ateşe tutsanız mümkün değil çıkaramazsınız. Zirâ sizin âmirleriniz var ise bize de âmirimiz o yolda tembîhât icra etti. Haydi buradan defolup gidin”*²³ diyerek meydan okudu. O meydan okuma üzerine Polis Meclisi Reisi Hüseyin Efendi'nin komutasında Samatya'ya takviye ekipler gönderildi.

Armen Garo'nun anılarına göre Osmanlı Bankası baskınına katılacak fedailer sabah erkenden Galata'daki İngiliz okulunda buluşacaklardı. Babgen Suni ile Garo şafak vakti, birkaç saat önce ayrıldıkları Hayk Tiryakiyan'ın evine gitti. Üçlü birlikte İngiliz okuluna geçti. Okulda üçü dışında yedi sekiz kişi vardı. Babgen Suni o isimleri ekibe katılacak diğer fedailerin bulunabileceği han ve kahvehaneleri kontrol etmeleri için görevlendirdi. Saat 11.00 olduğu halde henüz 18 kişi toplanabilmişti.

Babgen Suni, Armen Garo'nun da aralarında bulunduğu beş kişiyle boş bir odaya çekildi. Kısa değerlendirme toplantısının ardından 18 kişiyle baskının yapılamayacağı sonucuna varıldı. Vakit ilerliyordu. Bu arada Samatya'da kuşatılan bir evde çatışma çıkmıştı. Yani ilk kurşun atılmış, geri dönüş şansı kalmamıştı.

23 Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 1 Eylül 1896 (Hicri 20 Ağustos 1312) tarihli tezkire sureti, Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi II*, s. 349.

İngiliz okulundaki grup, banka baskınından vazgeçip ikiye ayrılarak Pera ve Galata'daki hükümet binalarına saldırma kararı aldı. Tam okuldan çıkacakları sırada gelen bir fedai, banka baskını için görev üstlenen bazı arkadaşlarının yakındaki hanlarda harekete geçmeye hazır beklediklerini haber verdi. Babgen Suni haberi getiren fedai ile birlikte dışarı çıktı. 10 dakika geçmemişti ki yanında 13 kişiyle döndü. Artık 31 kişiydiler. Osmanlı Bankası baskını için görev alacak 75 kişinin yarısı bile yoktu ama karar bir kez daha değiştirildi. Rota yeniden bankaya çevrildi. Fedailerin çoğu birbirlerini tanıımıyordu. Gerektiğinde kullanılmak üzere bir parola belirlendi. “Hürriyet”ti parolaları.²⁴

Bankada durumun uygun olup olmadığını Armen Garo kolaçan edecekti. Baskın planı yeniden devreye sokulunca İstanbul'a geldiği ilk gün eylemde kullanmak üzere aldığı pahalı kıyafetini giydi. Yanına bir tabanca ve 50 mermi aldı. Babgen Suni ve yanındaki altı fedai, bankanın girişinde nöbet tutan muhafızları öldüreceklerdi. O altı kişi ikişer tabanca, ikişer bomba ve yüzer mermi, diğer fedailer ise birer tabanca ve ikişer bomba kuşandı. Kalan bombalar, yurtdışından getirilen dinamitler ve mermiler bozuk para taşımada kullanılan torbalara dolduruldu. Torbaları hamal kılığına bürünen üç fedai taşıyacaktı. Elllerinde irili ufaklı toplam 200 bomba vardı.

Zaptiye Nezareti tarafından hazırlanan ve baskından beş gün sonra Dahiliye Nezareti'ne gönderilen tezkire suretinde, “...o gün ve daha evvelce oraya idhâl (sokmak) ve ihfâ (saklamak) edilmiş olduğu tevâtüren ihbâr olunan humbara ve silahları...”²⁵ ifadesi dikkat çekiyor. Yani kanıtlanamamakla

24 Armen Garo, *Osmanlı Bankası*, s. 122.

25 “...saat beş râddelerinde (bütün kaynaklarda 13.00 civarı y.n.) Ermeni ru'esâ-yı erbâb-ı fesadından 23 kişi (doğrusu 26 y.n.) nazar-ı

birlikte Dahiliye Nezareti fedailerin bankada işbirlikçileri olabileceğinden ve patlayıcıların bir kısmının önceden içeri sokulduğundan şüpheleniyordu.

Saldırı tam 13.00'te başlayacaktı. Armen Garo ile hamal kılığında patlayıcıları taşıyan fedailer, 10 dakika önce okuldan çıkıp bankaya yöneldi. Önce Garo, ardından da sırtlarında bomba ve dinamit dolu torbalarla diğer üç fedai bankaya girdi. Bankanın yöneticilerinden birinin daha sonra kaleme aldığı rapora göre tam o sırada görevliler kasaya gerçekten bozuk para getiriyordu.²⁶ Patlayıcı taşıyan fedailerin onların arasına karışarak kapıdaki nöbetçileri atlatması hiç zor olmadı. İçeridekiler biraz sonra kopacak fırtınadan habersiz günlük mesailerine devam ediyorlardı. Garo, Frank bozdurma bahanesiyle yaklaştığı İtalyan veznedarla sohbet başladı. Durum uygun görünüyordu. Ama harekete geçmeleri için işaret vereceği arkadaşları ortalıkta yoktu.

Anılarında dakikalar ilerledikçe endişelenmeye başladığını anlatıyor Armen Garo. Dışarı çıkıp İngiliz okulunun sokağına yöneldi. Sigara almak için bir dükkâna girdi. Tezgâhın üzerinde konyak şişesi vardı. Dükkân sahibinden bir kadeh konyak istedi. Daha ilk yudumu içmeden Babgen Suni ve yanındaki beş kişinin karşı kaldırımından geldiğini gördü. Hemen dışarı fırladı. Selamlaştılar, bankanın kapısına

dikkati celbetmemek için ashâb-ı mesâllih (iş sahibi) sıfatıyla birer ikişer Galata'da vâkı Bank'ı Osmânî'ye duhul ve orada nöbet beklemekte olan jandarma neferini katl ile kapıyı zabt ettikten sonra o gün ve daha evvelce oraya idhâl (sokmak) ve ihfâ (gizlemek) edilmiş olduğu tevâtüren (ağızdan ağıza söylenen) ihbar olunan humbara ve silahları oraya sevk olunan kol ve devriyeler üzerine endaht (atmak) ile...", Dahiliye Nezareti'ne 1 Eylül 1896 (Hicri 20 Ağustos 1312) tarihinde gönderilen tezkire sureti, Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi II*, s. 349-350.

26 *The Times*, 3 Eylül 1896, s. 4.

vardıklarında başıyla durumun uygun olduğunu işaret etti. O içeri girdiğinde etraftaki sessizlik art arda patlayan silah sesleriyle bozuldu. İlk silahını çeken fedai kapıdaki nöbetçileri hedef almıştı. Ama ilk iki elde ıskalayınca nöbetçilerin silahından çıkan kurşunla kaldırırma yığıldı. Bir jandarma teğmen, bir çavuş ve bir er ile bir Rum banka görevlisi diğer fedailer tarafından öldürüldü.²⁷

Bankanın giriş kapısının kontrolü artık fedailerin elindeydi. Hem içeride, hem dışarıda tam bir panik havası vardı. Çalışanlardan birinin daha sonra yazdığına göre olay önce gayri Müslimleri hedef alan bir saldırı ya da soygun girişimi zannedilmişti.²⁸ Hepsi can havliyle binanın üst katlarına kaçıştı. O kargaşa sırasında fedailerden bir bölümü daha bankaya girdi. Liderleri Babgen Suni birkaç dakika geçmeden muhafızlar tarafından öldürüldü. İlk çatışma sırasında muhafızlardan üç, fedailerden iki ve banka çalışanlarından bir kişi ölmüştü. Çok sayıda da yaralı vardı.

Kısa süre sonra takviye polis ve askerler tarafından banka ile bitişikteki Tekel binası kuşatıldı. Bugünkü Bankalar Caddesi'nde kesif bir kurşun yağmuru başladı. Patlayan bombalar ve mermiler nedeniyle binanın içini toz duman kapladı. Patlayıcılardaki asitin dumanından göz gözü görmüyordu. Grubun lideri Babgen Suni'nin ölümü üzerine aralarındaki en deneyimli isimler önceden planlandığı gibi binanın en kritik yerlerini tuttu. Hayk Tiryakiyan yanında bir kaç kişiyle Büyük Güçler'in büyükelçiliklerine yazılan mektubu iletecek fedaiye işaret vermek için çatıya çıktı. Elinde mendille kendisini bekleyen arkadaşına durumun kontrollerinde

27 Hüseyin Nâzım Paşa, *Hatıralarım*, 267.

28 “My first impression was that a general massacre of Christians... My second impression was that robbery...”, *The Times*, 3 Eylül 1896, s. 4.

olduğunu haber verdi. Mendili daha sonra “zafer bayrağı” niyetine bacaya bağladı.²⁹

Armen Garo aşağıda 8-10 fedaiyle baş başa kalmıştı. Çoğu ilk kez eline silah alan fedailer korku ve panik hâlindeydi. Şuursuzca sağa sola ateş ediyorlardı. İşler yolunda gitmiyordu. Garo komutayı üstüne aldı. Hâlâ açık olan ana kapıyı kapattırıp arkasına bozuk para torbalarıyla barikat kurdurdu.³⁰ Fedailerden dört-beşini asker ve polislerin barikadı yıkıp içeri girme ihtimaline karşı kapıyı ateş altında tutacak şekilde mevzilendirdi. Dinamitlerle bombaların bir bölümü binanın bodrum ve zemin katındaki ana sütunlara yerleştirildi. Gerektiğinde hemen ateşlemeleri için başlarının da fedailer nöbet tutuyordu.³¹

Dışarıdan süren kurşun yağmuru dayanılacak gibi değildi. Panik sırasında fedailerden ikisinin üzerindeki bombalar patladı. Biri ölmüş, birkaç kişi yaralanmıştı. Kafası dışında neredeyse sağlam yeri kalmayan Misak adlı fedai can çekişiyordu. Yanındaki en yakın arkadaşı, Misak’ın kalbine sıkıttığı kurşunla acısına son verdi. O anlara tanıklık eden bir banka personeli, fedailerden birinin parmaklarını önce yaralarının üzerinde gezdirdiğini, sonra kanlı parmaklarını ağzına götürüp, “Bütün bunlar bal, bu mucizeyi yapan benim davamdır”³² diye bağırdığını yazacaktı daha sonra.

29 M. Varanyan’ın *Taşnaksutyun Tarihi* adlı çalışmasından aktaran Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 514.

30 *The Times*, 3 Eylül 1896, s. 4.

31 “In the basement they had two men armed with revolvers and standing by a quantity of dynamite placed most scientifically and ready to explode it at a given signal... Here also were piled bombs and dynamite, place under the supporting pillars of the bank”, *The Times*, 3 Eylül 1896, s. 4.

32 “...All this is honey, and it is my cause that has done this miracle” *The Times*, 3 Eylül 1896, s. 4.

Asker ve polisin kurşun yağmuruna içeriden tabancayla karşılık vermek zordu. Fedailer zaman zaman pencerelere çıkıp ellerindeki dökme demirden yapılmış bombaları cadde bekleyen güvenlik güçlerinin üzerine atıyorlardı. Bombalar düştüğü yeri cehenneme çeviriyordu.³³

Kargaşa sırasında kasadaki paranın bir bölümü ve resmî evrak ortalığa saçıldı. Liderleri fedailere “hiçbir şekilde ne bir yarım peniye ne de fiş kâğıtlarına dokunmayacaksınız” talimatı vermişti.³⁴ Talimata harfiyen uyuldu. Hatta para ve değerli evrak zarar görmemeleri için güvenli yerlere taşındı.

Osmanlı Bankası Genel Müdürü Sir Edgar Vincent ve üç yardımcısı baskın sırasında bankadaydı. Vincent, ilk silah seslerini duyduğunda yardımcılarının biri ve birkaç çalışanla çıktığı çatıdan bitişikteki Tekel binasına geçip kaçmayı başardı. Yardımcıları Gust Wulfing ile M. Gaston Auboyneau

33 Baskına katılan Hayk Tiryakiyan daha sonra kaleme aldığı anılarında bombaların etkisi karşısında kendisinin de hayrete düştüğünden söz ediyor. “Binanın kenarından sokağı muayene ettim. Başbozuk ve asker kalabalığı vardı. Orta boydan bir bomba attım. Feryat koptu. Kaçan kaçana oldu. Yaralıları, ölenleri kaldırıyorlar, yerlerine yeni asker getiriyorlardı. Başka bir bomba daha, yine aynı feryatlar, kaçışmalar. Bombalar şayanı hayret neticeler veriyorlardı. Dokunduğunu derhal öldürmüyor fakat etlerini parçalıyor, azap, ıstırap içinde kıvrandırıyor. Bilhassa büyük bombalar top sesi çıkarıyorlar, etrafta dehşet saçıyorlardı.”, Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 514-515.

34 Görgü tanıklarının ifadelerinde bu hassasiyet dikkat çekiyor. “A Shell was then fired in the cash department, and the panic-stricken officials rushed upstairs, leaving some 10.000 at the mercy of the invaders, who touched not a farthing of it and subsequently helped the cashier to lock it up in safety,” *The Times*, 29 Ağustos 1896, s. 3. “After walking round with one of the leaders and hearing him give strict orders to his men not to touch a half penny or a slip of paper on pain of being shot...”, *The Times*, 3 Eylül 1896, s. 4.

ise çoğu yabancı 140 personelle içeride rehin kaldı. Kâbus gibi geçen ilk iki saatin ardından ortalık biraz yatışmış görünüyordu. Cephanelerini idareli kullanmak isteyen fedailer zorunlu kalmadıkça ateş etmiyordu. Dışarısı asker ve polisin yanı sıra baskından hemen sonra bir anda ortaya çıkan başıbozuk sivillerle doluydu.

Yaylım ateşin azalmasından yararlanan Armen Garo, saat 15.00 sularında çalışanların toplandığı ikinci kattaki salona çıktı. Kısa bir konuşmayla hedeflerinin ne Türkler ne de banka olduğunu, sadece kendilerini terk eden Avrupa'nın dikkatini çekmek istediklerini anlattı.³⁵

Sonra Batılı büyükelçiliklere taleplerini iletme görevini üstlenmek üzere aralarından bir temsilci seçmelerini istedi. Fransız vatandaşı olan Genel Müdür Yardımcısı Auboyneau gönüllü oldu. Yanına İngilizce, Fransızca, Almanca, İtalyanca, Rusça bilen sekreterler alıp Armen Garo ve Hayk Tiryakiyan ile birlikte odasına çıktı. Garo, elindeki silahı ve bombayı masaya koyup mesajlarını yazdırmaya başladı. Zorunlu olarak eylemin liderliğini üstlenen Garo, Fransa Büyükelçiliği'ni muhatap alan mesajına “Şu anda Osmanlı Bankası denetimimizde ve aşağıdaki şartlar yerine getirilmeye kadar burayı terk etmeyeceğiz” diye başladı. Şartlarını dört maddede sıraladı:

35 “Armenians said that they had seized the bank in order to make a demonstration, not against the Turks, nor against the bank, but solely against the Powers of Europe, who had abandoned the Armenians”, *The Times*, 29 Ağustos 1896, s. 3. Bir başka rehine ise fedailerden duyduklarını şöyle anlatıyor. “They replied that the employes of the bank were not being attacked, and that no one would be hurt if we kept quiet. Their object, they said was political, and they were fighting for the Armenian cause,” *The Times*, 3 Eylül 1896, s. 4.

1. *İstanbul'da başlatılan katliam hemen durdurulsun,*
2. *Büyük güçlere gönderilen taleplerimizin yürürlük ve takibi garanti edilsin,*
3. *Siyasi tutuklu Ermeniler serbest bırakılsın, banka baskını ve İstanbul'daki diğer eylemlere katılanlar hakkında takibat yapılmasın,*
4. *Taleplerimiz yerine getirilmezse 48 saatin sonunda içindekilerle birlikte banka havaya uçurulacak.*³⁶

Abdülhamid'in tercümanlarından İbrahim Hakkı Bey de (Gust Wulfing'in raporunda Akil Bey olarak geçiyor) Sultan'ın işleri için baskın sırasında tesadüfen bankadaydı. Fedailerin talepleri yıllar sonra Sadrazamlığa kadar yükselecek İbrahim Hakkı Bey tarafından Osmanlıcaya çevrildi. Mektubun birer örneği elçiliklere, biri Yıldız Sarayı'na Abdülhamid'e götürülecekti. Auboyneau ve İbrahim Hakkı Bey görevlendirildi.

İşgalciler, arabulucular Yıldız'a ulaşana kadar zaman kazanmak istiyordu. İbrahim Hakkı Bey aracılığıyla dışarıdaki askerlerin komutanıyla temas kuruldu. Garo, binanın penceresinden komutanla konuştu. Komutan, ateşi tamamen kesmeye razı oldu. Yarım saat sonra Auboyneau ve İbrahim Hakkı Bey, giriş kattaki pencerelerden birinden atlayarak fedailerin isteklerini iletmek için Yıldız'a hareket etti. Saat 17.00'ye yaklaşıyordu.³⁷

36 Armen Garo, *Osmanlı Bankası*, s. 139. Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 515.

37 O kaotik ortamda dakika dakika olayların not edildiği haliyle düşünülemez. Olaydan iki gün sonra raporunu kaleme alan Osmanlı Bankası Genel Müdür Yardımcısı Gust Wulfing arabulucuların bankadan 16.30'da ayrıldığını, 17.00'de silah seslerinin tamamen sustuğunu yazıyor. Gust Wulfing'in Osmanlı Bankası baskınında meydana gelen olaylarla ilgili 28 Ağustos 1896 tarihli raporu, s. 6.

2.5. Bankadaki İşgalin Bitirilmesinde Rusya Baştercümanı Maximoff'un Rolü

Ateş kesilmiş, iki taraf soluklanma fırsatı bulmuştu. Bu sırada Zaptiye Nazırı operasyon için plan yapıyordu. Ana kapının kontrolü fedailerde olduğu için Nazır Hüseyin Nâzım Paşa çatıdan, Genel Müdür Vincent'in kaçtığı yoldan operasyon ekiplerini bankaya sokmayı planlıyordu.

“Bank-ı Osmânî’de içtimâ ve tehassun eden erbâb-ı şekâvetin (haydutların) orada mâhsur bırakılmalarıyla iktifâ ve câ-iz olamayacağından evvel-be-evvel içeride bulunan banka me’mûrları hüsn-i suretle ihrâc olunduktan sonra banka dâiresinin lazım gelen mahallinden kuvve-i kâfiye içine girilerek eşhâs-ı mütehasşinenin (üslenmiş şahısların) hemen ahz ve giriftleri (yakalanmaları) ve asâkir-i şâhâneye isti’mâl-i silah (silah kullanmaları) ettikleri hâlde mukâbele-i bi’l-misl kâ’idesinin (aynen karşılık verilmesi) icrâsı... Bank-ı Osmânî me’mûrlarının ekserîsi bank dâiresine muttasıl (bitişik) reji dâiresine geçerek çıkmış olduklarından ve böyle bir imkân var iken bank dâiresinin kapısı kırılmak ve oradan girilmekten ise reji dâiresi cihetinden bânk dâiresi dahiline girilmesi münâsib olduğundan bu suretle hareket edilmesi ihtâr olunur.”³⁸

Armen Garo’nun iddiasına göre Abdülhamid’in aklında çok daha radikal bir çözüm vardı. Garo’ya göre Sultan,

Osmanlı Bankası Arşivi, LA, 2399900015. Armen Garo ise anılarda arabulucuların bankadan 18.00’de ayrıldığından söz ediyor. Armen Garo, *Osmanlı Bankası*, s. 142.

- 38 *Bâ-Tezkire-i Sâmîyye Gönderilen (İdâre-i Zâbitaya Dâir Ta’lîmât-ı Fevka’l-âdedir) Ünvanı Altında Bulunan Ta’lîmâtname Sureti*, Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi II*, s. 337-338.

Bahriye Nazırı'na Osmanlı Bankası'nı içindeki işgalciler ve 140 personelle birlikte havaya uçurması yönünde talimat vermişti.³⁹ Ancak Garo'nun bu iddiası gerçekçi görünmüyor. Tam aksine baskından sonra acilen Yıldız'da toplanan nazırların işgalcilerin bankayı havaya uçurmasından endişe ettikleri anlaşılıyor.⁴⁰

Rusya büyükelçiliği Baştercümanı Maximoff, baskın haberini öğrenince Büyükdere'den vapurla şehre gelip Yıldız Sarayı'na koştu. Maximoff geldiğinde bankadan kaçan Genel Müdür Edgar Vincent ile fedailerin mektubunu götüren yardımcısı Auboyneau da Yıldız'daydı. Yaklaşık üç saat süren görüşmeler sonunda Maximoff, Abdülhamid'i fedaileri yurtdışına sürgüne göndermeye ikna etti. Aynı zamanda Sultan kentte başlayan Ermeni katliamını durdurma sözü verdi. Maximoff'u işgalcilerle arabuluculuk yapması için görevlendirdi.⁴¹ Maximoff, Vincet, Auboyneau ve Abdülhamid'in

39 Osmanlı Bankası baskınında liderlik yapan Armen Garo, 1908'de 2. Meşrutiyet ilan edildikten sonra Taşnak Partisi'nden Erzurum Milletvekili seçildi. Garo, Abdülhamid'in Osmanlı Bankası'nı içindekilerle birlikte havaya uçurma planını 1909'da İstanbul'da konuştuğu Maximoff'un yakın arkadaşı Fransız gazeteci George Goulis'den duyduğunu anlatıyor. Armen Garo, *Osmanlı Bankası*, s. 173-174.

40 Tahsin Paşa, *Abdülhamit: Yıldız Hatıraları*, yayına hazırlayan Kudret Emiroğlu, İstanbul, İmge Kitabevi, 2008, s. 107.

41 Burada bir parantez açmak gerekiyor. Rusya Büyükelçiliği Baştercümanı Maximoff, Abdülhamid'e en yakın yabancı diplomatlardan biriydi. Zaptiye Nazırı Hüseyin Nâzım Paşa ise anılarında Maximoff'dan hiç hazzetmediğini gizlemiyor. Paşa'nın iddiasına göre Maximoff Türk düşmanıydı. Hem Rus İmparatorluğu hem de Abdülhamid için hafiyelik yapıyordu. Hizmetlerinin karşılığında da Yıldız Sarayı'ndan yüklü bir tahsisat alıyordu. Hüseyin Nâzım Paşa, *Hatıralarım*, s. 273. Maximoff ve Büyük Güçler'in elçilik başkatiplerinin Osmanlı Başkenti'ndeki rollerinden dönemin İttihatçıları da rahatsızdı. Mithat Cemal Kuntay *Üç İstanbul* adlı

muhafızlarından biri saat 22.00 sularında bankaya döndü.

Bankada sessizlik vardı ama Galata, Beyoğlu, Hasköy başta olmak üzere kentin bazı noktalarında “galeyana” gelen başıbozukların dehşeti başlamıştı. Banka baskını duyulur duyulmaz bir anda ortaya çıkan başıbozuklar ellerinde aynı tip sopa ve demir çubuklarla önlerine çıkan Gregoryan Ermeni erkekleri öldürüyorlardı. Baskının ilk dakikalarında çatıdan kaçmayı başaran Genel Müdür Sir Edgar Vincent, arabuluculuk için Yıldız Sarayı’na giderken “softa ve Müslüman serserilerin” sokakta gördükleri her Ermeni’yi öldürdüklerini yazıyordu raporunda. Vincent baskından iki gün sonra kaleme aldığı raporda, yine aynı gece Saray’dan bankaya dönerken Dolmabahçe ile Tophane arasında 40’tan fazla cesede rastladığından söz ediyordu.⁴²

2.6. Arabulucuların Bankaya Gelişi Ve İşgal Eyleminin Sona Ermesi

İşgalciler bankanın önüne gelen heyetten sadece Auboyneau’yu tanıyordu. Auboyneau, yanındakileri fedailerin lider-

romanında hikayenin baş kahramanı Adnan’ın ağzından o rahatsızlığı şöyle kaleme alır: “Elçi tercümanlarının çiğnediği leşe siz Osmanlı İmparatorluğu mu diyorsunuz? ‘Maliyeyi düzeltelim!’ Bunu padişah baş başa kiminle düşünüyor? Sadrazamla mı? hayır. Alman Baştercümanı Testa ile... Ermeni ihtilalinde yirmi beş Ermeni’yi Osmanlı Bankası’ndan çıkarmaya Sultan Hamit kimi gönderiyor? Zaptiye Nazırını mı? Hayır Moskof baştercümanı Maximoff’u...”, Mithat Cemal Kuntay, *Üç İstanbul*, İstanbul, 17. bs, Oğlak Yayıncılık, 2014, s. 87-88.

42 “About 10 p.m. we drove from the Palace to the Bank-passing over more than 40 bodies on the main road between Dolmabatche and Tophane.” Sir Edgar Vincent’in Osmanlı Bankası baskını hakkında 28 Ağustos 1896 tarihinde yazdığı rapor, s. 5. OBA, LA, 239990005.

liğini yapan Armen Garo ve Tiryakiyan'a tanıştırdı. Maximoff, Garo ve Tiryakiyan'dan görüşme için dışarı çıkmalarını istedi. Ancak talebi kabul edilmedi. Garo ve Tiryakiyan, dışarıyı güvenli bulmuyordu. Giriş katında muhasebe bölümündeki pencerelerden birinin önünde görüşme konusunda uzlaşmaya varıldı.

Maximoff, önce işgalciler için en iyi haberden başladı. "Sultan sizi buradan alıp sağ salim limanda bekleyen bir Avrupa gemisine bindirmem konusunda beni görevlendirdi. Yarın İstanbul'dan ayrılabilirsiniz"⁴³ dedi. Taşnak Komitesi'nin ıslahatlar ve tüm Ermeni siyasi tutukluların serbest bırakılması yönündeki talepleriyle ilgili ise Sultan'dan net bir söz alamamıştı Maximoff... "Rusya ve Avrupalı ülke temsilcileri olarak elimizden geleni yapacağız" diyerek durumu idare etmeye çalıştı.

Garo ve Tiryakiyan önce Maximoff'un önerisini reddetti. İkili özellikle serbestçe bankadan çıkmaları ve kentte Ermenilere yönelik saldırıların yeniden başlamayacağı konusunda kesin taahhüt istiyordu. Bir diğer istekleri de açıkta bekleyen gemilerdeki Avrupalı denizcilerin karaya çıkarılmasıydı. Maximoff, saldırıları önleme konusunda söz verdi. Avrupalı askerlerin karaya çıkarılması talebini ise "bağımsız bir ülkenin içişlerine karışamayız!" diyerek geri çevirdi.

Armen Garo ve Tiryakiyan "Bu durumda konuşmanın anlamı kalmadı. İçerideki 150 kişi bizimle birlikte ölecek"⁴⁴ diyerek rest çekti. Pazarlık düğümleliyordu. Fedailer, canlarını ortaya koymuşlardı ama Maximoff pazarlık konusunda acemiliklerini sezmişti. Bu kez sanki alttan alıyormuş ve fedaileri övüyormuş gibi yaparken üstü kapalı gözdağı verdi.

43 Armen Garo, *Osmanlı Bankası*, s. 151.

44 *A.g.e.*, s. 152.

Karşısındakilere özetle, kutsal bir dava uğruna canınızı ortaya koyduğunuzu biliyorum. Canınız bağışlanacak ve özgürlüğünüz bizim garantimiz altında. Bu şartlar bu gece geçerli, yarın için garanti veremem. Bankadaki masum insanları öldürürseniz, Avrupa kamuoyunda kazandığınız sempatiyi kaybedersiniz. Ayrıca işgali sürdürmeniz Müslüman ahali için tahrik unsuru oluşturuyor. Bu durumda soydaşlarınıza yönelik katliamın yeniden başlamayacağını garanti edemeyiz⁴⁵ mealinde bir konuşma yaptı.

Maximoff fedaileri rahatlatmak için bir de taahhütte bulundu. Eğer işgal rehinelerin başına bir şey gelmeden bitirilirse Ermeni reformlarının altı ay içinde yapılmasını garanti eden bir belgeyi ertesi gün kendilerine getirecekti. Belgenin altında altı büyük devletin elçilerinin imzası olacaktı.

Armen Garo'nun anılarında anlattığına göre o teklif nedeniyle Hayk Tiryakiyan ile arasında ilk kez görüş ayrılığı çıktı. Tiryakiyan, reformları garanti eden belgeyi almadan işgalin bitirilmesine karşıydı. Garo ise sabahı beklemeleri hâlinde güvenlik güçlerinin taarruzu karşısında uzun süre direnemeyeceklerini düşünüyordu.

İkili baş başa görüşmeye çekildi. Baskın için İngiliz okulunda 31 kişi toplanmışlardı. O 31 kişiden 26'sı baskın eylemine katılmış, dördü çatışma sırasında ölmüş, beşi yaralıydı. Yani işgal eylemine aktif katılan 17 kişi kalmışlardı, cephaneleri azalmıştı. Ellerinde bankayı havaya uçuracak kadar patlayıcı yoktu. Ayrıca böyle bir şeye kalkışmaları hâlinde hem Avrupa'nın sempatisini kaybedeceklerini, hem de tüm ülkede Ermenilere karşı büyük bir katliam dalgasının başlayacağını fark etmişlerdi. İşgali sonlandırmak en uygun çözüm gibi görünüyordu.

45 *The Times*, 3 Eylül 1896, s. 4.

Vakit gece yarısını geçmişti. Garo ve Tiryakiyan, pencerenin önünde kendilerini bekleyen Maximoff'a kararlarını bildirdiler. Baskın sırasında yaralanan beş fedai Rus hastanesinde tedavi edilecekti. Kullanılmayan bomba ve dinamitler bankada bırakılacaktı. İçerideki 17 kişiden her biri yanına bir tabanca alacaktı. Ayrıca can güvenliklerinin sağlanması için limana kadar Maximoff ve askerlerin kendilerine eşlik etmelerini istiyorlardı. Taleplerinin hepsi kabul edildi.

İstanbul'da uluslararası bir finans merkezini hedef alan ilk büyük terör eylemi 13 saatlik işgalin ardından bitiyordu. Fedailer işgal boyunca aralarında ısıklıkla haberleşmişlerdi. Yine liderlerinden birinin ısılığıyla birinci katta toplandılar. Tam bu sırada fedailerden birinin silahı ateş aldı ve personelden biri yaralandı. Anlaşmanın bozulduğunu sanan askerler ateş etmeye başlayacaktı ki olayın kaza olduğu anlaşıldı.⁴⁶

Silahlarını yanlarına alan fedailer bomba ve dinamitleri bankada bıraktı.⁴⁷ Sabaha karşı 03.00 sularında dışarıya önce Armen Garo çıktı. Ardından Hayk Tiryakiyan ve diğerleri... Banka etrafını kuşatan askerlerin komutanı işgalcilerin yaklaşık 200 kişi olduğunu tahmin ediyordu. Dışarıya sadece 17 kişi çıkınca önce kandırıldıklarını düşündüler. Gerçek anlaşılnca 17 işgalci Maximoff, Vincent, Auboyneau ve hükümetin görevlendirdiği iki paşa eşliğinde Karaköy'e indi. Sokağın iki yanında süngü takmış askerler bekliyordu. Yola çıkmadan önce Maximoff'a "askerler bize müdahale etmeye

46 *The Times*, 3 Eylül 1896, s. 4.

47 "Bankda tehassun eden ru'esâ-yı erbâb-ı fesâddan on üçü o gece hayyen (sağ), ve diğerleri mecruhen (yaralı) meyyiten (ölü) oradan tahliye ve endaht (atılan) edilenlerden mâ'âda (başka) bank derûnunda altmış kadar humbara derdest olunmuş", Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 1 Eylül 1896 (Hicri 20 Ağustos 1312) tarihli tezkire sureti", Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi II*, s. 351.

kalkışırsa önce seni öldürürüz”⁴⁸ demişlerdi. Korktukları gibi olmadı.

2.7. Fedailer Maximoff’un Taktiğini Yatta Fark Etti

Limanda iki tekne hazırlanmıştı. Birine 17 fedai ile gruba eşlik eden 5 isim bindi. Diğerinde güvenliği sağlayan ekip vardı. Rotaları Moda Koyu’ydu. Koyda demirli Sir Edgar Vincent’in özel yatı “Gülnare”ye çıktıklarında saat sabah dörde yaklaşıyordu.

Fedailerin Gülnare’deki bekleyişi de yaklaşık on üç saat sürdü. Baskını öğrendikten hemen sonra “galeyana” gelen başıbozuk gruplar, fedailerin Moda Koyu’ndaki yatta bekletildiklerini öğrenmişti. Öğle saatlerine doğru kıyıda yüzlerce kişi toplanmış, bazıları yata ulaşmanın yollarını arıyordu.

Fedailer ise başıbozukları değil, Maximoff’u bekliyorlardı. Maximoff, İngiliz ve Fransız mevkidaşlarıyla geldi yata. Gece Ermeni reformlarının altı ay içinde yapılacağını taahhüt eden imzalı bir belge sözü vermişti. Ama eli boştu. Diğer ülke temsilcilerini ikna edemediğini söyledi.

Maximoff’un yanındaki Fransız diplomat sert bir üslupla fedailerin liderlerine çıktı. Banka baskını “delilik” olarak niteleyen Fransız diplomat “İstanbul’da sizin yüzünüzden bugün de kan akıyor” diye devam etti.⁴⁹ Gece ikna için fedailerin iki lideri önünde diz çöktüğü söylenen Maximoff da üst perdeden konuşuyordu. Fedailer aldatıldıklarını düşünüyorlardı. Oysa çoktan iş işten geçmişti. Kendilerini Marsilya’ya götürecek Fransız yolcu gemisi Gironde açıkta görünmüştü.

48 Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 519.

49 Armen Garo, *Osmanlı Bankası*, s. 161.

Fransız tercüman fedailerden silahlarını teslim etmelerini istedi. Armen Garo, “Silahlarımız Ermeni Devrimci Federasyonu’nun malı” diyerek itiraz etti. Kısa bir tartışmanın ardından her birini beşer altın karşılığında satmaya ikna oldular. Ödemeyi Sir Edgar Vincent yaptı.⁵⁰

Akşam saat on yedi sularında Gülnare’deki diplomat ve fedailer açıkta bekleyen Gironde adlı gemiye geçtiler. Grubu Gironde’da tatsız bir sürpriz bekliyordu. Fransız denizciler tarafından üzerleri didik didik arandı. Birinin üzerinde bıçak çıktı. Diplomatlar gruba gemiye kadar eşlik etmişti. Maximoff, vedalaşmadan önce Armen Garo’nun tabancasını Marsilya’da kendisine teslim edilmek üzere geminin kaptanına verdi. Messagerie Maritime’ye bağlı yolcu gemisi güneş Marmara Denizi’nin üzerine düşerken demir aldı. Maximoff’un kaptana emanet ettiği tabanca 3 Eylül’de Marsilya Limanı’na indiklerinde Garo’nun üzerindeydi. Fransa polisi tarafından el konuldu.⁵¹

2.8. Osmanlı Bankası Baskınının Yarattığı Öfke Ve İstanbul’da Kaos

Fedaileri taşıyan gemi ağır ağır yol almaya başladığı saatlerde İstanbul’un birçok semtinde şiddet kol geziyordu. Şiddetin fitilini fedailer ateşlemişti. Sonrasını kentte adeta Ermeni avına çıkan başıbozuklar ve softalar getirdi.

50 A.g.e., s. 162.

51 Paris Büyükelçisi Münir Bey’den Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa’ya 4 Eylül 1896 tarih ve 450 sayılı telgrafın devamı, Uğurhan Demirbaş, Ali Osman Çınar, Mücahit Demirel vd., *Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri I (1879-1918)*, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 58, 2002, s. 104.

Osmanlı Bankası en göze batanıydı ama Ermenilerin aynı gün 10'a yakın hedefe saldırı planı vardı. Örneğin beş fedai, arabası Galata Köprüsü'nden geçerken Sadrazam Halil Rıfat Paşa'ya bombalı suikast yapacaktı. Zaptiye Nazırı Hüseyin Nâzım Paşa, Şeyhülislam ve Kumkapı'daki Ermeni Patrikhanesi de hedefteydi. Sadrazam, Nazır, Şeyhülislam ve Patrikhane'ye yönelik eylem planları gerçekleştirilemedi. Beyoğlu, Galata, Beşiktaş, Fındıklı, Hasköy, Samatya gibi semtlerde ise çeşitli bombalı saldırılar düzenlendi.

26 Ağustos sabahı ilk silah sesi Samatya'da duyuldu. Samatya'da bir şeylerin olacağı önceden biliniyordu. 25 Ağustos akşamı bazı evlerin etrafı kuşatıldı. Yukarıda da kısaca değinildiği gibi ablukaya alınan evlerden birinde öğretmen Haçık Kınoni ve iki arkadaşı polisler "defolun gidin sabah altıya kadar ne olacaksa olacak" demişti. Saat altıyı bulmadı sessizliğin bozulması... Sabah gün ağarmaya başlarken evi kuşatan askerler içeridekilerden teslim olmalarını istedi. O çağrı üzerine askerlerin üzerine pencerelerden bomba ve kurşun yağdırıldı. İçeridekiler bir taraftan da Taşnak Komitesi'nin Müslüman halk için Türkçe hazırladığı bildirileri atıyordu pencerelerden. Günümüzün devrimci jargonuyla söylemek gerekirse "kuşlama" yapıyorlardı. Ahalii İslamiyeye Davetname başlıklı bildiride Müslüman halk Abdülhamid'in akıttığı Ermeni kanına göz yummakla suçlanıyordu.

"Ey ahalii İslâmiye! Sana karşı hiçbir sui kastimizin olmadığını anlatmak için şu davetname ile yine sana müracaat ediyoruz. Bu müracaat senden korktuğumuzdan yahut bir maksadı mahsusa (özel amaca) hizmet ettiğimizden değildir; hayır!

Biz cesur nazarlarımızla ölüme doğru bakıyoruz; bunu da bize senin hükûmetin talim ve telkin etmiştir.

Ebaan ceddin (atalarımızdan bu yana) seninle beraber aynı müşterek vatanda sakin ve müttefik yaşaya geldiğimiz halde şu son zamanlarda, günahkâr hükûmet, gerek seni ve gerek bizi boğmak için aramıza nifak şikak tohumu saçmağa başladı. Sen ise ey ahalii İslâmiye! Bu siyasi hile ve entrikayı anlamayarak ellerini kardeşlerimizin bigünah (günahsız) kanlarıyla mülemma (bulaşmak) ettin ve cinayeti azimeye iştirak ettin.

Ey Türk kardeş! Şurasını iyi anla ki tarafımızdan ilân edilen cenk ve cidal sana karşı değil, zebunkeş (zayıf ezen) hükûmetin aleyhinedir. Onun halihazırdaki fena sistemindedir ki senin de birçok münevver ve aziz evlatlarının, muhik (haklı) ve meşru olan hukukunu muhafaza için mübareze (uğraşma kavga etme) ediyorlar ve fakat yalnız Boğaziçi'nin, Marmara'nın dalgalarına gömülüyorlar. Dostunu düşmanını bil ey ahalii İslâmiye...”⁵²

Fedailer Samatya'da dört ev ile birlikte Sulumanastır Kilisesi'nde üslenmişlerdi. Haçik Kınoni'nin evinden asker ve polisin üzerine ateş edilip bomba atılmasına aynı şekilde karşılık verildi. 24 saat süren çatışmaların ardından kilise ve evlerde kontrol sağlandı. İçerideki fedailerin bir kısmı öldürüldü, diğerleri yakalandı.⁵³ Zaptiye Nezareti tarafından

52 Hüseyin Nâzım Paşa, *Hatıralarım*, s. 282-283.

53 Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 1 Eylül 1896 (Hicri 20 Ağustos 1312) tarihli tezkire sureti: “Samatya'da abluka altında bulunan dört bâb hâne ile Sulumanastır Ermeni Kilisesi Mektebine mütehassın (üslenmiş) rüfekâ-yı mefsedetleri (fesahtçılar) de ol suretle asâkir-i şâhâne ve me'mûrîn-i zabıtaya kezalik (keza) revolver ve humbaralar endahına (atmak) ictirâ (cesaret etme) ederek bu hâl ferdâsı (ertesi) Perşembe günü sabahına kadar devâm etmiş

olaydan beş gün sonra hazırlanan rapora göre evlerde ve kilisede yapılan aramalarda 53 adet bomba bulundu.

Samatya'daki Ermeniler üslendikleri evlerde ve Sulu-manastır Kilisesi'nde harekete geçmeden yakalanıp öldürmüşlerdi. Ama aynı gün ve gece Beyoğlu, Galata, Taksim, Kasımpaşa, Dolapdere, Hasköy, Beşiktaş, Tophane gibi semtlerde Ermeni fedailer karakolları ve sivil halkı hedef aldı. Saldırılarda asker, polis ve sivil halktan can kayıpları oldu.⁵⁴

Zaptiye Nazırı Hüseyin Nâzım Paşa yıllar sonra kaleme aldığı anılarında 26/27 Ağustos'taki Ermeni saldırılarıyla ilgili vahim bir tablo çiziyor. Kasımpaşa'daki Ermenilerin tümünün saldırıya geçtiğinden, parçalanmış çocuklardan, tecavüze uğrayan kadınlardan söz ediyor.⁵⁵ Paşa'nın bu iddiasına

ve asâkir-i şahaneden birkaç nefer ile iki papazı cerh (yaralı) eylemeleriyle bi'z-zarûre mukâbele-i bi'l-misl (aynı şekilde karşılık) kâ'idesine ri'âyeten eşhâs-ı mütehassına-i merkûme ve diğer mahallerden humbara ve silah ile tecâvüz edenler hayyen (sağ) ve meyyiten (ölü) derdest...", Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları tarihi II*, s. 352.

54 "Meanwhile other demonstrations planned with the same idea were made at Voivoda, Galataserai, Taxim, and other points, when bombs were thrown, revolvers fired, and some zaptiehs were wounded", *The Times*, 29 Ağustos 1896, s. 3.

55 "Beyoğlu mutasarrıflık dairesinin karşısındaki evlerde de komiteciler ihtifa (saklanma) etmiş ve gelip geçenin üzerine silah ve humbara yağdırıyordu. Beyoğlu kıışlasından kalkıp mutasarrıflık dairesine gelen bir müfrezei askeriye, dairenin ittisalindeki (bitişik) terzi dükkânından atılan bir humbara ile taaruza uğradı; bir nefer askerle bir polis şehit ve yirmi yedi neferle iki komser ve... ahalii İslâmiyeden (Müslümanlar) yirmi dört kişi ağır şekilde mecruh (yaralı) düştü. Erbabı fesat, bundan sonra silahlarını mutasarrıflık dairesinin kalem odalarına ve bizzat mutasarrıflık makamına da tevcih ederek bazı memurların katil ve cerhine sebebiyet verdi...

kuşkuyla bakmak gerekiyor. Zira çocukların vahşice parçalanması ve kadınlara tecavüz, eylemlerin genel mantığıyla uyuşmuyor. İddia, ortalık durulduktan sonra Hüseyin Nâzım Paşa'nın başında bulunduğu Zaptiye Nezareti tarafından hazırlanıp Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bilgilerle de örtüşmüyor. Osmanlı arşivlerine giren 1 Eylül 1896 tarihli tezkirede ne öldürülen çocuklardan ne Paşa'nın anılarında anlattığı kadar ağır can kaybından ne de tecavüz edilen kadınlardan bahsediliyor.⁵⁶

Kasımpaşa'daki Ermenilerin hemen hepsi müsellehan (silahlı olarak) ahali İslâmiye üzerine hücum ettiler. Betahsis (özellikle) evvel emirde (öncelikle) yolda tesadüf ettikleri çocukları vahşiyane bir surette parçaladılar ve muhadderatı İslâmiyeye (Müslüman kadınlar) tecavüzde bulundular. Dolapderesi'nde de müçtemi (toplanmış) bulunan Ermeni fedaileri bir kahvede oturan sekiz Türk'ün üzerine hücum edip hepsini öldürdüler... Gece yatsı namazı sırasında Hasköy'de Bademcik civarında toplanan Ermeni fedaileri, mezar taşlarını siper alarak ahali üzerine kurşun yağdırdılar... Ermeni ihtilalcilerden yüz kadarı kadın kıyafetine girerek Müslüman mahallelerine baskın yaptı", Hüseyin Nâzım Paşa, *Hatıralarım*, s. 268-269.

- 56 "...erbâb-ı fesâddan (fetatçı) ba'zı eşirrânın (şer takımı) işbu Ağustos'un on dördüncü Çarşamba günü (miladi 26 Ağustos) her taraftan bağteten ikâ-ı şûrişe (isyan çıkarma) mübâderet maksad-ı hâinânesiyle...", "Ermeni fesâd komiteleri ve onların fedâ'ileri tarafından asâkir-i şâhâne ve me'mûrîn-i zâbıta ve tesadüf ettikleri ahâlî-i Müslime ve gayr-i müslime üzerlerine humbaralar ve kurşunlar yağdırmak ve etrafa dağıtılan fedâ'ileri dahi asâkir-i şâhâne ve polis ve jandarma efradından ve ahâlîden kime rast geldiler ise canavarcasına saldırarak... Kasımpaşa ve Hasköy cihetlerine yayılan erbâb-ı fesâd oraların Ermenileriyle birleşerek ve en evvel Mûsevî hânelerine tecavüz ederek beş-altı kişi cerh ve katl etmelerinden dolayı galeyana gelen ahâlî-i Mûsevviyeyi şiddetle mukâbele ve atılan humbara ve kurşun ateşleri içinde kalan ahâlî-i Müslimeyi de iştirâke mecbur ederek... vak'anın zuhûrundan biraz evvel birçok Ermeniler Fındıklı ve Salıpazarı açıklarında mavnalara girip ve su'al eden polislerle hamallık ve kömürcülük

Zaptiye Nazırı'nın anıları dışında çocuk katli ve kadına tecavüzden söz edilmese de fedailerin İstanbul'da terör estirdiği bir gerçek. Hüseyin Nâzım Paşa'ya göre banka baskını ve diğer saldırılar “devlete karşı bir ayaklanmaydı” ve rezil şahısların (eşhâs-ı rezile) yaptıklarına aynen karşılık vermek (mukabele-i bi'l misl) gerekiyordu.⁵⁷ Öyle de oldu, hatta çok fazlası. Fedailerin devlet otoritesine kafa tutma girişiminin faturasını sivil ve silahsız Ermeniler canlarıyla ödedi. Başkentte 30 saat süren olaylarda yüzlerce masum Ermeni öldürüldü. Hüseyin Nâzım Paşa'nın anılarında çocuk katli ve Müslüman kadınlara tecavüzü Ermenilerin suç hanesine yazması, katliama meşru bir zemin arayışının yıllar sonra da sürdüğünün bir işareti olarak değerlendirilebilir.

2.9. Aykırı Grupları Devlet Gözetiminde Sopayla Cezalandırma Siyaseti

Katliam 26 Ağustos'taki banka baskınından hemen sonra başladı. Bir anda sokağa çıkan gruplar ellerinde aynı tip sopa, demir çubuk ve kamalarla Ermenilerin peşine düştü. Baskından bir iki saat sonra İstanbul sokakları Ermeniler için cehenneme döndü.

...derken misilleme saati geldi. Sokakta çabucak toplanan kalabalığın arasında, hepsi kalın sopalar,

etmek üzere vapurlara gideceklerini söyleyip bankada silah atılır atılmaz bunlar da hemen Fındıklı sahiline çıkarak İslâm hanelerini basmak teşebbüsünde bulunmuşlar ise de derhâl asâkir-i şâhâne yetişerek basdırılmıştır”, Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 1 Eylül 1896 (Hicri 20 Ağustos 1312) tarihli tezkire sureti, Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları tarihi II*, s. 349, 355.

57 26 Ağustos 1896'da (Hicri 14 Ağustos 1312) Zaptiye Nezareti tarafından yayımlanan Olağanüstü Tedbirlerle İlgili Talimata ek, *A.g.e.*, s. 338-339.

*demir çubuklar ya da tahta sopalarla silahlanmış ve softa oldukları aşikâr adamların yönlendirmesiyle hareket eden birbirinden kopuk Müslüman, Kürt ve Laz gruplar görüldü.”*⁵⁸

Başka bir görgü tanığı “Galata ve çevresi için tam bir dehşet tablosu çiziyor.

*“Öğleden hemen önce Galata’dan geçerken her şey sakindi; iki saat sonra Galata’nın alt tarafındaki her sokak Ermenilerin kanıyla ıslanmıştı.”*⁵⁹

Softaların önderliğinde hamal, manav ve balıkçılar sokaklarda Ermeni bekliyorlardı, karşılarına çıkanı öldürüyorlardı.⁶⁰ Başbozuklar kadın ve çocuklara dokunmuyorlardı. Sıradan Gregoryan Ermeni erkekler sopa ve demir çubuklarla kafalarına vurularak feci şekilde katlediliyordu.⁶¹

58 “Then came the hour of reprisals. Amid the crowd in the streets which had quickly collected were seen detached groups of Mahomedans, Kurds and Lazis, all armed with bludgeons, iron staves, or wooden clubs, and acting apparently under the direction of men in turbans, who were evidently Softas”, *The Times*, 29 Ağustos 1896, s. 3.

59 “All was quiet as I passed thorough Galata just before noon; two hours later every street in the lower part of Galata was vet with Armenian blood....”, *The Times*, 29 Ağustos, s. 3.

60 “I turned back to Tramvay-street, going to Azap Kapou, when I reached Mouradians, I saw more then 200 Turks, boatmen, Hamals, fruit-sellers, &c., all had sticks in their hands, waiting for any Armenian that passed. Two Armenian hamals came out from Mouradians; they killed them on the spot with the sticks”, *The Times*, 3 Eylül 1896 s. 4.

61 İngiltere Maslahatgüzarı Herbert, sokaklarda dehşet saçan grupları şöyle tasvir ediyor: “Şehrin bu kesiminde ender görülen sarıklı ve cübbeli kişiler... çok sayıda softa ve yobazın yardımıyla Türk kalabalıklardı. Çoğunluk tek tornadan çıktığı anlaşılan sopalar taşıran, kiminde demir çubuklar vardı. Sopa ve çubukları iç otoritenin

Sert tavrı nedeniyle adı “Ermeni Celladı”na çıkan Zaptiye Nazırı’na göre fedailerin tahrikleri sonucu halk galeyana gelmişti.⁶²

Katliam için işaret sanki tek merkezden verilmiş gibiydi. Galata, Samatya, Beyoğlu, Beşiktaş gibi semtlerde birkaç saat içinde yüzlerce Ermeni öldürüldü. Osmanlı Bankası Genel Müdürü Vincent, 26 Ağustos akşamı 22.00 sularında Dolmabahçe ile Tophane arasında 40’tan fazla cesede rastladığından söz ediyor. Selanik Demiryolu Müdürü Alexis Rey ise mektubunda aynı saatlerde sekreterinin “Beyoğlu Caddesi’nden ortalama 15-18 cesetle yüklü 27 araba” geçtiğini gördüğünü yazıyor. Rey’e göre kaba bir hesapla ilk gece Beyoğlu’nda 400 kişi öldürülmüştü.⁶³

26 Ağustos’ta gördüklerini ve arkadaşlarının anlattıklarını kaleme alan bir başka tanık da tıpkı Alexis Rey gibi arabalar dolusu cesetten söz ediyor.

“Akşam bir arkadaşım beni görmeye evime geldi. Ondan bilgi istedim. Saat 11’de köprüde olduğunu, öldürülen Ermenilerin cesetleriyle dolu 17 at arabası

sağladığı tartışma götürmez.”, Blue Book n.9, Belge No.26, s. 18, 31 Ağustos 1896, aktaran Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi*, s. 227.

62 son derece galeyana kapılan ahali İslâmiye mukabele ve müdaafaya geçmek mecburiyetinde kaldı ve asker yetiştirilinceye kadar tarafeyn yüzlerce maktul ve mecruh verdi... İstanbul muharebe meydanı sahasına döndürülmüştü. Müslüman halkın heyecan ve galeyanını teskin (sakinleştirmek) mümkün olmadı... Ahali Ermenilerin üzerine saldırdı; bu sırada ıpsız takımından birçokları dükkânlara ve mağazalara hücum ederek yağmaya başladılar.”, Hüseyin Nâzım Paşa, *Hatıralarım*, s. 268-270.

63 “Plus de 400 cadavres ont été transportés pendant la nuit par la seule rue de Péra. Notre secrétaire a compté 27 charrettes, chargées en moyenne de 15 à 18 cadavres.” *Alexis Rey’in Mektubu*, s. 3. OBA, LA 2399900045.

saydığını söyledi. İnanmak gerçekten güçtü.”⁶⁴

Aynı kişi Hasköy’de evinin etrafında gördüğü dehşet manzarasını ise şöyle anlatıyor.

“Hasköy’ün yukarısındaki Ermeni mahallesinde bir Ermeni bile kalmadı. 500 kişinin hatta daha fazlasının öldürüldüğünü söylüyorlar. Cinayetler sona erdiğinde evimden ceset dolu beş at arabası saydım; başları ezilmiş, koyun gibi boğazları kesilmişti. Bizim oraya boş at arabaları gönderildi, cesetlerle dolu 45’i gitti. Tepeye götürüldüler; at arabaları iki kere dolduruldu.”⁶⁵

The Times’in sayfalarında yer verdiği mektupta 26 Ağustos gecesi sadece Hasköy’de 500 kişinin⁶⁶ öldürüldüğünden bahsediliyor. Dehşete sahne olan semtlerden biri de Galata. *The Times*, İstanbul’da işyeri bulunan bir İngiliz tüccarın ağzından Galata’daki can kaybını 800⁶⁷ olarak duyuruyor okurlarına...

Anlatılanlarda abartı ihtimali yüksek. Özellikle Ermenilerin boğazları kesilerek öldürüldüğüne dair kesin bilgi yok.

64 “At night a friend of mine came to my house to see me. I asked him for information. He stated that at 11 o’clock he was on the bridge and he counted 17 carts full of corpses of Armenians that had been killed.”, *The Times*, 3 Eylül 1896, s. 4.

65 “...at the Armenian quarter on the top of Hasskeui there is not a single Armenian left. After the killing affair was finished, from our house I counted five carts full of bodies; they had been struck on the head and their throats had been cut just like sheep. Empty carts were sent to our part and 45 went away full of dead bodies. They were taken over to hills, these carts were filled twice”, *The Times*, 3 Eylül 1896, s. 4.

66 “They say that 500 men or more were killed”, *The Times*, 3 Eylül 1896, s. 4.

67 *A.g.e.*

Ancak farklı tanıklıklar Galata ve Hasköy başta olmak üzere İstanbul'un bazı semtlerinde 26 Ağustos gecesi insanlık adına utanç verici sahnelerin yaşandığı gerçeğini değiştirmiyor.

Dahası vahşet o geceyle de sınırlı kalmadı. Katliam ve Ermenilere ait işyerleriyle evlerde yağma ertesi gün de tüm hızıyla sürüyordu. Osmanlı Bankası baskınında Sultan ile fedailer arasında arabuluculuk yapan Rusya elçiliği Baştercümanı Maximoff, elinde cinayetlerde kullanılan sopalardan biriyle soluğu Yıldız Sarayı'nda aldı. Abdülhamid'in mabeyn başkatibi Tahsin Paşa'ya, *“Türkler zavallı Ermenileri bu sopalarla sokak ortalarında öldürüyorlar”*⁶⁸ diye serzenişte bulundu.

Tahsin Paşa Maximoff'un sitemini Abdülhamid'e iletti mi bilinmez. Ama Sultan sopalarla ilgili düşüncesini 11 ay önceki Ermenilerin Babıâli yürüyüşü sonrası kendisini ziyaret eden Batılı ülkelerin elçilerine bizzat anlatmıştı.⁶⁹ Padişah'ın elçilere söylediklerini Hüsameddin Ertürk'ün anılarından okuyalım.

“Abdülhamid, soğukkanlılıkla sefirleri bir salona götürmüş, burada duran ve yığınlar teşkil eden Ermenilerden alınan silah ve tabancaları göstererek tercümanlara:

-Bu efendilere şunu söyleyiniz ki Rusya tebaası Ermeniler, tebaayı şahanem olan Müslümanlara bu silahlarla tecavüz etmişlerdir. Bunların fabrikası mermi maliki şahanemizde yoktur.

Sonra misafirlerini ikinci bir odaya götüren Padişah, bu odada istif edilmiş bir yığın sopa göstererek:

68 Tahsin Paşa, *Abdülhamit Yıldız Hatıraları*, s. 102.

69 Erdoğan Yeğen, *Sultan Abdülhamid*, Ankara, Sentez Yayıncılık, 2014, s. 386.

-Kendilerine şunu da anlatınız ki, tebaam da bu sopalarla müdafaai nefste bulunmuştur. Bu değnekler bizim ormanlarımızdan tedarik edilmiştir.”⁷⁰

Konuşmanın tam olarak bu şekilde cereyan edip etmediği kuşku götürülebilir. Ancak dönemin devlet aklının Ermenilere bakışının tam da böyle olduğu anlaşıyor. Bir zamanların sadık tebaası, “İngiliz ve Rus işbirlikçisi” olarak itibarsızlaştırılıp, şeytanlaştırılmıştı. Yabancı güçleri müdahaleye çağıran Ermeniler, İstanbul’un fethinden sonra kendilerine tanınan “sığınma ve korunma” hakkını kaybetmişlerdi.⁷¹ Faturası çok ağır oldu. Osmanlı devlet otoritesi başıbozuk sürülerinin yüzlerce insanı sopalarla öldürmesine göz yumdu.

70 Hüsameddin Ertürk (yazan Sami Nafiz Tansu), *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul, Hilmi Kitabevi, 1957, s. 40. Aktaran Eldem, “26 Ağustos 1896 Banka Vakası ve 1896 Ermeni Olayları”, s. 128. Türkiye Ermenileri konusunda en önemli çalışmalardan birine imza atan Prof. Dr. Esat Uras da tıpkı Sultan Abdülhamid gibi düşünüyor. Bakın Uras, sopalı katliam için ne diyor? “...bazı ecnebi gazetelerinde, Türklerin, Ermenileri bilhassa bu vak’a esnasında sopa ile öldürdükleri yazılmıştı. Bomba ve en son sistem silahlarla mücehhez bulunan komitecilere karşı İslâm halkın tabii ancak sokakta bulunduğu, (yazım hatası Uras’a ait y.n.) eline geçirdiği taştan ve odundan başka nefsini müdafaa edecek vasıtası yoktu.” Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 522.

71 Dönemin İngiltere Büyükelçiliği Baştercümanı’nın raporundan okuyalım: (faillere) “eylemlerinde Şeriat’ın buyrukları rehberlik ediyor. Reaya Hristiyanın yabancı güçlere başvurarak, Müslüman efendilerince tanınan imtiyazların sınırlarını aşma ve kendisini bunların esaretinden kurtarma girişiminde bulunması hâlinde, bu yasa onu can ve mal güvenliğinden yoksun kalarak, Müslümanların insafına terk edilmesini öngörür. Türklerin anlayışına göre, Ermeniler yabancı güçlere, özellikle İngiltere’ye başvurmak suretiyle bu sınırları aşmaya çalışmışlardı. Bu nedenle Ermenilerin canlarını almayı ve mallarını gasp etmeyi kendi dinî görevleri ve haklı bir şey olarak gördüler.”, FO 195/1930, dosya 34/187’den aktaran Dadrian, *Ermeni Soykırım Tarihi*, s. 231.

Burada bir parantez açmak gerekiyor. Olayların üzerinden neredeyse 120 yıl geçmesine rağmen son derece sorunlu bu devlet akli günümüzde de zaman zaman aynı şekilde tezahür ediyor. Siyasal iktidarın “öteki”leştirdiğine güvenlik otoritesi ve işbirliği yaptığı eli sopalı “başbozuk sürüleri” acımasızca vahşet uygulayabiliyor.⁷²

Kısa hatırlatmadan sonra yeniden 27 Ağustos 1896 İstanbul’una dönelim. Zaptiye Nazırı Hüseyin Nâzım Paşa, yıllar sonra 26 Ağustos için “İstanbul o gün ve gece en müthiş anlarını yaşadı”⁷³ diyecekti ama kentte katliam ikinci gün de tüm şiddetiyle devam ediyordu. Müslümanlara bazı semtlerde Yahudiler de destek verdi. Gözü dönmüş gruplar, Yahudilerin yardımıyla Ermenilere ait evleri kolayca tespit edip saldırıya geçti. Yağma olaylarına zaman zaman Yahudiler

72 Haziran 2013’teki Gezi olaylarında başta İstanbul olmak üzere birçok ilde polisin göz yumduğu eli sopalı ve hatta döner bıçaklı ve kamalı gruplar göstericilere şiddet uyguladı. Eskişehir’de Ali İsmail Korkmaz adlı genç böyle bir işbirliğinin sonucunda katledildi. Ali İsmail’in öldürüldüğü sırada aynı sokakta bulunan görgü tanığı, o anları 11 ay sonra, 12 Mayıs 2014’te yapılan duruşmada şöyle anlattı: Ali İsmail’i fırın çalışanlarından biri dengesini bozarak düşürdü. Ali İsmail’i polisler, fırıncılar, herkes yerde darp etti. Polis Mevlüt Saldoğan, Ali İsmail yerdeyken defalarca tekmeledi. Kafasına defalarca vurdu. Son kez yüzüne tekmeyle vurunca Ali İsmail bilincini kaybetti... Sonra Ali İsmail birden ayağa fırlayıp kaçmaya başladı. Arkasından ilerideki sivil polisler ‘çevirin, çevirin’ diye bağırdılar. Polisler bir kez daha yakalayıp ikinci kez darp ettiler. Elinde budaklı odun bulunan sivil şahıs da darp edince, polisler ‘başımıza iş açacaksın’ dediler. Polisler bu kez bacaklarına vuruyorlardı”, *Hürriyet gazetesi*, 13 Mayıs 2014, s. 24. Yine benzer sopalı grupların Gezi olaylarında yaralandıktan 269 gün sonra can veren 15 yaşındaki Berkin Elvan’ın ölümü protesto gösterilerinde de sahneye çıkması güvenlik otoritesinin hâlâ kirli işlerinde başbozuklarla suç ortaklığı yaptığını gösteriyor.

73 Hüseyin Nâzım Paşa, *Hatıralarım*, s. 269.

de katıldı.⁷⁴ Salahi R. Sonyel'e göre Ermeniler hak etmişti. Müslümanlar ve Yahudiler Ermenilere "cezalarını" vermek için birlik olmuşlardı.⁷⁵

İşin vahim tarafı cinayetler asker ve polisin gözü önünde işleniyordu. Güvenlik güçleri vahşeti çoğu yerde görmezden geldi.⁷⁶ Hatta zaman zaman cinayetlere destek verdi. Polis ve asker bazı yerlerde koruma bahanesiyle sokağa çıkardığı Ermenileri gözü dönmüş başıbozukların önüne attı.⁷⁷ Oysa daha ilk gün Zaptiye Nezareti tarafından yayımlanan talimatta "yağma ve öldürme olaylarına katılanlar hangi mezhepten olursa olsun yakalansın" deniyordu. Talimat kâğıt üzerinde kaldı.⁷⁸

74 "while from Haskoi it is reported that the Jews assisted the Mahomedan rioters in pointing out to them the houses were Armenians lived, and that they took part in the work pillage.", *The Times*, 2 Eylül 1896, s. 3.

75 Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, s. 264.

76 the police and troops were mere spectators of attacks made on harmles passers-by without making the slightest effort to protect the victims or the arrest their assailants.", *The Times*, 29 Ağustos 1896, s. 3.

77 Our own porter, or hamal and two porters of the Han and the ca-fedji were reckoned to by the police to come out and follow us, but this was a dastardly trick of the police for as soon as these poor fellows were fairly out in the street they were attacked by the mob and brutally murdered behind or backs.", *The Times*, 10 Eylül 1896, s. 3.

78 26 Ağustos 1896 (Hicri 14 Ağustos 1312) tarihinde Zaptiye Nezareti tarafından yayımlanan *Olağanüstü Tedbirlerle İlgili Talimata ek*, "vuku-âtda, zî-medhal olan kesâna (olaylara karışanlar) her kim ve her hangi mezhepde bulunur ise bulunsun be-hem-hâl meydana çıkarılarak cihet-i adliyyeye teslim kılınmak ve esnâ-yı arbedede ef'âl-i kıtâliyyeye ve dükkân ve mağazalardan nehb ü gârata (yağma) iştirâk ve ictisâr (cüret) edenlerin cins ve mezhebe bakılmayarak derdestleriyle...", Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi II*, s. 339.

Kentte kan gövdeyi götürürken Osmanlı güvenlik otoritesinin bir yandan da olayın vahametini gizlemeye çalıştığı dikkat çekiyor. 27 Ağustos'ta yayımlanan resmî tebliğde asayişin sağlandığından, “sebük-mağz” (hafif beyinli) denilen suçluların yakalanıp kanunun pençesine teslim edildiğinden bahsediliyor.

...bankaya giden fesede çıkarılmış ve sâir mahalde uygunsuzluğun tevessü'üne meydan verilmemiş olduğuna mebni sükûn i'âde olunarak ikâ-ı fesad eden sebük-mağzân (hafif beyinli) ahz u giriftle (yakalana-rak) pençe-i kânûna teslim kılındığından...”⁷⁹

Oysa tablo hiç de resmî tebliğdeki gibi değildi. Kentte başıbozukların şiddeti devam ediyordu. Zaten aynı gün yayınlanan ikinci tebliğde “hodserane (başına buyruk) hareket edenler yakalansın” talimatından da saldırıların sürdüğü anlaşıyor.

“Dersa 'âdet ve mülhakatının her cihetinde nizâmiye ve zaptiyeden kollar tertîb ile hıfz-ı âsâyişe tamâmen ve kâmilten i'tina olunmakda bulunmuş olduğundan her sınıf ahâlînin iş ve güçleriyle iştigâl etmeleri lazımedir. Çünkü şâkî ve canileri ahz ü girift ile mücâzât-larının (cezalarının takdiri) tertibi hakk-ı hükûmet olup, buna hiç kimsenin müdâhaleye hak ve selâhiyeti olmamasıyla herhangi sınıftan olur ise olsun, icrâ'ât-ı hükûmete karşı hod-serâne hareket ya 'nî sunûf-ı âhâlî-den diğeri aleyhine tecâvüz ve ta'addîye cür'et eden bulunur ise hemen ahz ü giriftle hakkında kanunun ta'yin eylediği en şedit mücâzâtın icrâsı mukarrerdir.”⁸⁰

79 27 Ağustos 1896 (Hicri 15 Ağustos 1312) tarihli Resmî Tebliğ, A.g.e., s. 340.

80 A.g.e., s. 340-341.

İstanbul'daki yabancı gözlemcilerin anlatımlarından da 27 Ağustos'ta durumun vahametini koruduğu görülüyor. Can derdine düşen Ermenilerden bir kısmı kilise, okul ve hanlara sığındı. İmkânı olanlar gemilerle İstanbul'u terk etmeye başladı. İngiltere'ye ait iki savaş gemisi Limana demir attı. İngiliz Postanesi'nde bir Ermeni çalışanın öldürülmesi üzerine gemilerdeki denizcilerden bir bölümü büyükelçilik maslahatgüzarının talebi üzerine kendi yurttaşlarını koruma gerekçesiyle karaya çıktı.⁸¹ Maslahatgüzarın bu hamlesi Sultan Abdülhamid'in bir hayli canını sıkmıştı.

İstanbul'daki Avrupalı diplomatlar Ermenileri hedef alan saldırıların planlı ve organize olduğunu düşünüyordu. 27 Ağustos akşamüzeri Babiâli'ye bir nota verildi. O notadan kısa süre sonra 30 saat boyunca aralıksız devam eden öldürme olayları ve yağma büyük ölçüde sona erdi.

“Başıbozuklara katliamı durdurma emrinin perşembe günü günbatımından iki saat sonra verildiği çok iyi biliniyor; yani katliam 30 saat sürdü, bu süre zarfında askerler ve polis tamamen pasif kaldı. Katliamlara katılmak üzere Boğaz'ın Asya tarafından kente yüzlerce insan getirildiği ve sonrasında evlerine gönderildiği bir gerçektir.”⁸²

81 “The principal places of busines, such as consulates, post-offices, and banks are guarded by marines and sailors from their respective stationaires in port.”, *The Times*, 10 Eylül 1896, s. 3.

82 “It is well known that orders were given to the Bashi-bozouks to cease the slaughter on Thursday two hours after sunset; the massacre thus lasted 30 hours, during which time the troops and the police remained completely passive. It is a fact, also, that hundreds of men were brought over the town from the Asiatic Side of Bosphorus, evidently to take part in massacres, and were afterwards sent back their home.”, *The Times*, 1 Eylül 1896, s. 3.

28 Ağustos'ta kentin merkezinde büyük ölçüde sükûnet vardı. Ancak bazı noktalarda olaylar hâlâ devam ediyordu. Evlerini terk eden Ermenilerin büyük bölümü korkudan sığındıkları yerlerden çıkamıyordu.⁸³ Seraskerlik tarafından aynı gün yayınlanan talimatın dördüncü maddesi aralarına silahlı fedailerin de karıştığı işte bu sığınmacı Ermenilere ayrılmıştı.

“Ermenilerden han ve hamam gibi ba'zı mahallere suret-i müctemi'ada ilticâ ve ihtifâ (saklanan) edenlerin cümlesi erbâb-ı fesâddan olamayacağından ve silah teşhir etmeyerek humbara isti'mal (kullanma) eylemedikleri sûretde korkularından saklanmış demek olacağından bu misûllülerin tarassud (gözetim) altında bulundurulmasıyla beraber hiçbir kimse tarafından ta'arruz olunmamaları için tekayyüd etmek ve ahâlinin teskin-i ezhânına değin bulundukları yerlerde kalmalarına müsâ'de olunmak...”⁸⁴

Seraskerlik talimatı cinayetlerde sopaların kullanıldığının resmî bir belgede ilk kez itiraf edilmesi açısından dikkat çekici. Talimatın daha birinci maddesinde sopalardan söz ediliyor.

83 “The Armenian church in the Halidjioghu quarter is full of fugitives, who refuse to leave the church, which is surrounded by troops. The fugitives are supplied with bread and water. *The Times*, 31 Ağustos 1896, s. 3. The difficulty now is that in several of the Khans there are still Armenians concealed, of whom many are odabashis, hamals, and other harmles folk, but among them are some revolutionaries with bombs and firearms in their possession, of which they make use...”, *The Times*, 4 Eylül 1896, s. 4.

84 *Seraskerlik tarafından 28 Ağustos 1896 (Hicri 16 Ağustos 1312) tarihinde yayımlanan talimat*, Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi II*, s. 342.

*“Ahâliden yek-diğerine silahla veya sopa ile ta'aruz edenleri derhâl men'ederek müte'arrız (saldıran) kim olursa olsun bi't-tevkîf silahı veyâ sopası ile beraber tahte'l-hıfz bâ-jurnal zabıtaya göndermektir.”*⁸⁵

Aynı talimatın altıncı maddesinde söz bir kez daha sopalara getiriliyor ve “Hangi sınıftan olursa olsun hiç kimsenin silahlı gezmesine ve sopa taşımasına müsaade edilmeyecek” deniliyor.

Seraskerliğin talimatı açık. Ancak İstanbul'da şiddet azalmakla birlikte 30 Ağustos Pazar gününe kadar devam etti. 29 Ağustos'ta Ermeni fedailer Galata Köprüsü yakınlarında askerlerin üzerine ateş açıp bomba attı. Saldırıda “bir memur ve birkaç asker” yaşamını yitirdi. Askerler provokasyona karşı bu kez sükûnetlerini korudu.⁸⁶ Yine aynı gün Boğaz civarında gerginlik vardı. Büyükdere'de iki Ermeni, İngiliz Maslahatgüzarı Herbert'in gözleri önünde öldürüldü. Can güvenliklerinden endişe eden İngilizler evlerini terk edip koyda demirli Avusturya bandralı bir gemiye sığındılar.⁸⁷ İngilizler, 4 gün sonra, 2 Eylül'de yeniden evlerine döndüler.

Yüzlerce Ermeni içinse dönüşü olmayacak bir yolculuk başladı. İmkân bulan Ermeniler gemilerle Mısır, Rusya ve Yunanistan'a gitti. Rusya bir süre sonra Ermenileri taşıyan gemilerin limana yanaşmasına izin vermemeye başladı. Batılı ülkelerin temsilcilerinin araya girmesi üzerine tutuklanmaktan kurtulan yüzlerce Ermeni sınır dışı edildi.⁸⁸

85 *A.g.e.*, s. 343.

86 *The Times*, 3 Eylül 1896, s. 3.

87 *The Times*, 31 Ağustos 1896, s. 3.

88 “A large number of people are leaving Constantinople today by train or steamer... Large numbers of Armenian, refugess are coming from Constantinople, and it is a serious question how they are to be provided for... The Government has taken rigorous measures

Osmanlı Bankası'nın çalışanlarının büyük bölümü yabancıydı. Avrupalı diplomatlar baskın olayında Osmanlı yönetiminden yana tavır koydular. Ancak baskını bahane ederek başlatılan Ermeni katliamı onları da dehşete düşürdü. 31 Ağustos Abdülhamid'in tahta çıkışının 20. yıldönümüydü. O gün İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya, İtalya ve Avusturya-Macaristan büyükelçilerinin ikinci notası ulaştı Yıldız Sarayı'na... Notada hem olayların başlangıcı hem de devamı hakkında önemli saptamalar yer alıyordu.

1. *Fanatik gruplar daha polis olay yerine gelmeden şehrin birçok yerinde ortaya çıkmış ve Saray'dan gelen bilgiler doğrultusunda yönlendirilmiştir.*
2. *Olaylarda rol alan saldırganların büyük çoğunluğu aynı şekilde giyinmiş ve silahlanmışlardır.*
3. *Bu gruplar sadece softalar tarafından yönlendirilmiştir. Polis olaylara seyirci kalmakla yetinmemiş, yer yer bizzat uygulanan şiddetin parçası olmuştur.*
4. *Birçok polis memuru başıbozuklara bıçak ve sopa dağıtırken görülmüştür. Memurlar aynı zamanda saldırganlara daha fazla masum Ermeni'yi nerede bulabileceklerini tarif etmişlerdir.*
5. *Saldırganlar eylemlerini deyim yerindeyse ellerini kollarını sallaya sallaya gerçekleştirmişlerdir. Polis ve askerin önünde, hatta Saray çevresinde bile kendilerine müdahale eden kimse olmamıştır.*
6. *Bir elçilik çevirmeni tarafından yakalanan saldırgan, "bizi asker ya da polis tutuklayamaz. Ancak Saray'a götürülmemiz hâlinde müdahalede bulunulabilir"*

to prevent fugitive Armenians from entering Russia from Turkey. Steamers bringing refugees to Black Sea ports are not allowed to land them.", *The Times*, 4, 7 Eylül 1896, s. 3. Hüseyin Nâzım Paşa, *Hatıralarım*, s. 296.

demıştır.

7. *Yabancıların yanında çalışan iki Türk, “Ermenilere saldırmak ve onları öldürmek için silahlandırıldık” şeklinde açıklama yapmıştır.”*⁸⁹

Notadaki tespitlerin büyük bölümü gerçektir. Aslında Abdülhamid uzun zamandır Ermenilere sıkı bir gözdağı vermek istiyordu. Bu “ders” açıktan asker ve polis tarafından verilemeyeceği için sivil, yönlendirilmeye müsait, Ermenilere karşı kin besleyen başı sarıklı softalar ve ayaktakımı sürülmüştü sahneye. Dönemin Fransa Büyükelçisi Cambon katliama dönüşen saldırılardan bizzat Abdülhamid’i sorumlu tutuyordu.⁹⁰

2.10. Osmanlı Bankası Baskını Ve Sonrasındaki Olaylar Karşısında Ermeni Kilisesi’nin Tavrı

Sultan, kurmayları ve Osmanlı güvenlik bürokrasisi Ermeni isyancıların Osmanlı Bankası baskını planından Patrik İzmirliyan’ın da haberdar olduğunu düşünüyordu. Yukarıda da belirtildiği gibi Samsun’da öldürülen fedailerin liderinin evinde Patrik’in birtakım yazışmaları bulunmuştu. Ancak Osmanlı Bankası baskınıyla ilgisi olduğuna dair somut bir delil yoktu.⁹¹ Hatta *The Times* muhabirine göre İzmirliyan, Saray ve Babiâli tarafından kendisine yöneltilen suçlamaların aksine Ermeni sorununun şiddetle çözümüne karşı net bir tavır sergiliyordu.

89 *The Times*, 14 Eylül 1896, s. 3.

90 “Kesintisiz gelişen olaylar zinciri, bu eli sopalıları bizzat Sultan’ın silahlandığını, sokaklara çıkmak için tahrik edip, kökünden kazınmalarını istediğini açıkça göstermiştir.” DAF n, 96. Aktaran Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi*, s. 227.

91 Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, s. 259.

“İzmirliyan her tür nümayişe şiddetle karşıydı. Şiddetin ya da şiddet önerisinin Ermeni davasına ancak zarar vereceğine ve halka felaket getireceğine inanıyordu. Sebatkâr kişilikli bir insan, görevde kalsaydı geçen çarşamba Devrimci Komite’nin dehşet verici muameleleri başlatan, suç teşkil eden çılgınca eylemlerini önleyebilirdi. Fakat tam da ahlaki sağlamlığından dolayı Sultan ondan nefret etti.”⁹²

İzmirliyan banka baskınından üç hafta önce 4 Ağustos’ta istifa ettirildi. Yerine vekaleten Bartolomeos getirildi. Sultan’ın kuklası olduğu gerekçesi ile Bartolomeos’un vekilliğini tanımayan fedailer 26 Ağustos’ta saldırılacak hedefler arasına Kumkapı’daki Patrikhane’yi de almıştı. Ancak saldırı planı gerçekleşemedi. İzmirliyan banka baskınından birkaç gün sonra görünüşte hac için ama aslında sürgün olarak Kudüs’e gönderildi. Yerine vekalet eden Bartolomeos, 27 Ağustos’ta Osmanlı Bankası baskınını düzenleyen fedaileri sert bir dille kınadı. Patrik Vekili, Zaptiye Nezareti tarafından yayımlanan resmî tebliğin ekinde yer alan beyannamede Abdülhamid’e bağlılıklarını bildiriyor, fedailer için “melun caniler” diyordu.

“Hayli müddetten beridir şurada burada ve hususuy-la payitahtı saltanatı seniyede gûnagûn ef’al cinaiye-yi (cinayetleri) ika etmekte olan ve Ermeni cemiyeti

92 “Mgr. Izmirlian was strongly opposed to every sort of demonstration, convinced as he was that violence, or the suggestion of it, could only injure the Armenian cause and bring disaster upon the people. He is a man of resolute character, and he had remained in office he would have prevented the insane and criminal outrages with which the Revolutionary Committee opened the ghastly proceedings of Wednesday last. But it was precisely because of his moral strength that the Sultan hated him.”, *The Times*, 4 Eylül 1896, s. 4.

*fesadiyelerine mensup oldukları menfuz (düşünülebi-
len) bulunan birtakım caniler, çünkü çarşamba günü
ihtilâl maksadıyla ötede beride bazı cinaiyeye cür'et
etmiş olduklarından başka bunlardan bir cemmi ga-
firin (insan kalabalığı) dahi Bankı Osmani üzerine
bilhücum muhafazasına memur olan zabıt ve neferatı
(erler) ve sair birtakım bigünah adamları itlâf ederek
cinayetin en eşnainı (çirkin) irtikâp etmiş oldukları
cümlelerin kemali esef ve nefretle meşhudu (şahit olu-
nan) olmuş ve sayei kudretvayehazreti zillullahide
(Allah'ın gölgesi Padişah sayesinde) âsayişi umumi-
yeye hâlel getirilmeksizin bu fenalığın önü alınmıştır.
İşbu şirketi fesadiyenin tavır ve hareket ve meslekleri
ve irtikap etmekte oldukları cinayati şenianın (çirkin
cinayetler) hukuku umumiyeye ve hukuku mukaddesei
saltanatı siniyeye karşı ne derecede azim mes'uliyeti
kanuniyeyi dâi (davet eden) ve cezaların eşeddini (en
şiddetli) müstelzim (gerektiren) olduğu emri âşikar
bulunduğu gibi eğer Ermeni cemaati namına hare-
ket ediyoruz süsünü veriyorlarsa bu iddiaları, vezaifi
mukaddesei sadakatı tanıyan cemaati aciznamemizce
mezhep, millet, vicdan, namus velhasıl dünyada mu-
kaddes olan hissiyatın kâffesi (tamamı) namına olan
merdut (kovulmuş) ve nazari âlemde dahi mel'un bu-
lunduğu ve çünkü böylesi eşhası cinaiye tarafından
ika edilmiş olan şuriş (isyan) ve fesadatin... Dersa-
adet'te ve memaliki Şahanenin her tarafında bulu-
nan Ermeni kiliselerinde Hazreti İsa aleyhisselâm
namına olarak bu mel'un caniler haklarında kilisece
lazım gelen muâmelenin icrası mukarrer bulunduğu-
nu...umum cemaat namına olarak arz eylerim.”⁹³*

Patrik vekili bu kadarla da kalmadı, fedailerin liderlerini aforoz etti.⁹⁴ Ermeni cemaatinin fedaileri lanetlemesi Osmanlı resmî otoritesinin elini epeyce rahatlatmıştı. Ama resmî yazışmalara bakılırsa durumun nazikliği nedeniyle olaya meşruiyet kazandırmak için başka çabalara da girildiği görülüyor.

2.11. Osmanlı Resmî Belgeleri Ve Gözlemci Raporlarına Göre İstanbul'daki Olayların Bilançosu

Fedailerin İstanbul'da sahnelenen dehşette elbette büyük payı vardı. Zaten onlar ne kadar çok kan akarsa yabancı güçlerin müdahale ihtimalinin o kadar yüksek olacağına inanıyorlardı. Asker ve polis başıbozuklara yol vererek fedailerin değirmenine su taşıdı. Sultan Abdülhamid'in bilgisi dışında böyle bir inisiyatifin kullanılması neredeyse imkânsız görünüyordu.

Resmî kurumların o dönem yaptığı yazışmalarda olanlara meşru bir zemin oluşturma çabası dikkat çekiyor. Örneğin olayların üçüncü günü, yani 28 Ağustos'ta Zaptiye Nezareti'nin İstanbul Polis Müdürlüğü ile Beyoğlu ve Üsküdar mutasarrıflıklarına gönderdiği tezkireyi inceleyelim. Olaylarda ölen ve yaralananların sayısının istendiği tezkire şöyle başlıyor: “*Ermenilerin bağteten (aniden) pencerelerden İslâmlar üzerine attıkları humbaralardan Müslim ve gayr-i müslim telâfat ve mecrûhîn...*”⁹⁵

Görüldüğü gibi Zaptiye Nezareti ölümlerden pencerelerden “bağteten” İslamlar üzerine humbara atan Ermenileri sorumlu tutuyor. Zaptiye Nezareti'nin bütün günahı Ermenilere

94 Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, s. 265.

95 *Beyoğlu ve Üsküdar mutasarrıflıkları ile İstanbul Polis Müdürlüğü'ne yazılan 28 Ağustos 1896 (Hicri 16 Ağustos 1312) tarihli tezkire*, Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi II*, s. 345.

yıkma çabasına Beyoğlu Mutasarrıflığı da katkı sunuyor. Mutasarrıflığın bir gün sonra verdiği cevaptan iki cümleyle devam edelim:

*“Ermenilerin bağıteten İslamlar üzerine attıkları humbaralardan maktul olan Müslüman cenâzele-ri hamen mahalle imamları tarafından gasl olunup defn eyledikleri... Ermenilerden vefât edenler ile yaralılar müteferrik mahallelerde olduğundan ve ekserîsi kendi attıkları humbaralardan vefat eylediğinden...”*⁹⁶

Beyoğlu olaylar sırasında en çok can kaybının olduğu bölgelerden biriydi. Mutasarrıf'ın “ekserisi kendi attıkları bombalar sonucu öldü” cevabı Zaptiye Nezareti için önemli bir dayanak oluşturdu. Zaptiye Nezareti tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 1 Eylül 1896 (Hicri 20 Ağustos 1312) tarihli tezkirede “Ermenilerin çoğunun soydaşları tarafından atılan bombalar sonucu öldüğü inkâr edilemez bir hakikat” deniliyordu.

*“Ermeni maktulîn ve mecrûhinîn bir kısmı cereyan eden hârekat-ı ihtilâliyye ve iğtişâsiyye sırasında vukû'u tabî'i olan mukâbeledede mâktûl ve mecrûh olmuş ise de en çoğu ru'esâ-yı mütenehassınanın ve fedâ'ilerinin han ve hâne ve dükkânlardan ve bankadan ve sâir her taraftan rast gelene yağırdıkları humbara ve revolver ateşiyle telef ve mecruh oldukları da kâbil-i inkâr olmayan hakikatlerden olup...”*⁹⁷

96 Beyoğlu Mutasarrıflığı'ndan Zaptiye Nezareti'ne gönderilen 29 Ağustos 1896 (Hicri 17 Ağustos 1312) tarihli tezkire sureti. A.g.e., s. 345.

97 Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 1 Eylül 1896 (Hicri 20 Ağustos 1312) tarihli tezkire sureti, A.g.e., s. 354.

Osmanlı resmî otoritesi için olayın özeti buydu. Ermeniler saldırmış, galeyana gelen Müslüman halk kendini savunmak zorunda kalmıştı. Kargaşa sırasında can kayıpları olmakla birlikte Ermenilerin çoğu kendi kendilerine attıkları bombalar sonucu ölmüştü. Ölümlerdeki rolleri olabildiğince görmezden gelinen başıbozuklar daha çok yağma olaylarından sorumlu tutuluyordu. Oysa yine tezkirede ölenlerle ilgili çıkarılan bilanço olayın hiç de yansıtıldığı gibi gelişmediğini gösteriyor. Zaptiye Nezareti'nin tezkiresinde önce Müslüman kayıpların dökümü yapılıyor.

“İğtişâşât-ı mezkûre esnâsında erbâb-ı fesadın isti'mâl etmiş oldukları humbara ve silahdan şehîd ve mecruh olan asâkir-i şâhânenin mikdârı cihet-i askeriyece mukayyed olacağı veçhile külliyetli olduğu gibi polis ve jandarmadan yedi şehîd ve otuz bir mecruh olup ahâlî-i Müslimeden vuku'bulan ve mukteziyât-ı İslâmiyyeden olduğu üzere tesrî-i nakl ve defni (nakil ve defin işlemlerinin hızlandırılması) maksadıyla ekârib ve müte'allikâtı (yakınları) taraflarından te'hîr edilmeyerek hemen olduğu yerden kaldırılıp götürülmüş olan vefeyât-ı İslamiyyenin ta'kîp tahkîkâtına imkân ve zaman bulunamadığı cihetle bu't-tabî'mikdâr-ı sahihi ve hüvviyetleri şimdiden ta'yîn olunuyor ise de hanlarda mevcud bîkâr Müslümanların birçoğu dahi mefkûd olmasına bakılınca İslâmdan olan zâyî'âtın yekûnû de mühim bir yekûn teşkil edeceği derkâr olup ma'a-mâ-fih bir taraftan tahkîkâtına devâm olunduğu gibi hîn-i iğtişâşâtda (karışıklık sürecinde) zabitanın tesâdüf edebildiği şühedâ-yı İslamiyye yirmi üçe ve mecruhîn kırk bire bâliğ olarak...”⁹⁸

98 Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 1 Eylül 1896 (Hicri 20 Ağustos 1312) tarihli tezkire sureti, A.g.e., s. 353.

Yazılanları günümüz Türkçesi ile özetlemek gerekirse: Zaptiye Nezareti askerin kayıpları hakkında rakam vermiyor. Sadece “külliyyetli” olduğunu söylemekle yetiniyor.⁹⁹ Polis ve jandarmayla ilgili sayı ise net. Resmî kayıtlara göre olaylar sırasında polis ve jandarma yedi şehit verdi. Ayrıca 31 polis ve jandarma yaralandı. Sivillerden ise 23 ölü ve 41 yaralı var. Yani toplamda polis, jandarma ve sivil halktan ölenlerin sayısı –askerler ve kayda geçirilmeden defnedilenler hesaba katılmazsa– 30 ölü ve 72 yaralı. Zaptiye Nezareti’nin yazısında ölen sivil Müslümanlardan da tıpkı güvenlik görevlileri gibi “şehit” diye söz edilmesi dikkat çekiyor.

Tezkirede Müslümanlardan sonra Ermeni kayıplarla ilgili de ayrıntılı sayılabilecek bir liste yer alıyor.

*“Ermenilerden de Kasımpaşa ve Hasköy dahil olduğu hâlde Beyoğlu cihetinde cem’an altı yüz yirmi dört maktul ve on üç mecrûh, ve İstanbul cihetinde dahi üç yüz altmış iki maktul ve ve doksan üç mecruh ve Beşiktaş ve Bebek ve Kireçburnu’nda yirmi iki maktul ve on üç mecruh ve Üsküdar Mutasarrıflığı idâresinde Katolik cemâ’tinden üç ve Ermeniden dört maktul vukû’bulmuş...”*¹⁰⁰

99 Asker kayıplarıyla ilgili sayı Babiâli tarafından 16 Eylül’de *Reuter*’e gönderilen açıklamada yer alıyor. Babiâli’nin o açıklamasına göre İstanbul’daki olaylar sırasında 438 asker öldü veya yaralandı. *The Times*, 17 Eylül 1896, s. 3. Çıkarılan bilançoya kuşkuyla yaklaşılabilir. Zira Zaptiye Nezareti bu açıklamadan iki hafta önce çok daha ayrıntılı bir döküm yapmışken, Babiâli’nin açıklamasında ölü ve yaralıların toplamının verilmesi resmî görevlilerde kayıp sayısının yüksek gösterme çabasının sonucu olarak değerlendirilebilir.

100 *Dahiliye Nezareti’ne gönderilen 1 Eylül 1896 (Hicri 20 Ağustos 1312) tarihli tezkire sureti*, Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi II*, s. 353.

Mutasarrıflıklardan gelen yazılarda tıpkı Müslümanlar gibi Ermeni kayıpların tespitinde de zorluklardan söz ediliyordu. Müslümanlarla ilgili tespit Zaptiye Nezareti'nin yazısında da yer alırken Ermeniler konusunda böyle bir ayrıntının görmezden gelindiği dikkat çekiyor. Nezaret raporuna göre Ermeni kayıpların sayısı toplamda 1015'e ulaşıyor. Yaralıların sayısı ise 116.

Zaptiye Nezareti'nden tam iki hafta sonra, 14 Eylül'de *The Times* Osmanlı resmî makamlarına dayanarak bir bilanço yayınladı. O bilançoda Ermeni kayıplarla ilgili rakamlar Zaptiye Nezareti'nin verileriyle hemen hemen örtüşüyor. *The Times*, resmî kayıtlara göre olaylarda 1.100 Ermeni'nin öldürüldüğünü yazıyor. Haberde bazı kaynakların ölü sayısını 5-6 bin olarak verdiği hatırlatılıyor ve “gerçek sayı hiçbir zaman bilinemeyecek zira birçok ceset denize atıldı” notu düşülüyor. Yine aynı haberde resmî kaynaklara atfen verilen “öldürülen birçok Türk yanlışlıkla Ermenilerle birlikte gömülmüş, 500 Müslüman'dan da haber alınamıyor”¹⁰¹ bilgisi dikkat çekiyor. Zaptiye Nezareti'nin ayrıntılı tezkiresinde bile yer bulmayan bu bilginin pek ciddiye alınır bir tarafı bulunmuyor.

Yabancı diplomatların raporlarında banka baskını ve sonrasında çıkan olaylarda en az dört bin Ermeni'nin öldürüldüğü yazıyor. Batılı kaynaklarda genel olarak dört-altı bin arasında Ermeni kaybindan söz ediliyor. Fransız tarihçi Victor Berard'a ve Osmanlı Bankası'nın yöneticilerinden Louis Rambert'e göre ise öldürülen Ermeni sayısı 8 bini buluyor.¹⁰²

101 *The Times*, 14 Eylül 1896, s. 3.

102 Eldem, “26 Ağustos 1896 Banka Vakası ve 1896 Ermeni Olayları”, s. 116. Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 417.

Berard ve Rambert'in verdikleri sayı abartılı olsa da Ermeni kayıpların Zaptiye Nezareti'nin kayda geçirdiğinden yüksek olduğu anlaşıyor. Bir an Zaptiye Nezareti'nin çıkardığı bilançonun doğru olduğu kabul edilse bile –askerler hesaba katılmadığında– ölümlerde bire karşı 34 gibi çok ciddi oransal bir fark ortaya çıkıyor. Bu farka dikkat çeken Edhem Eldem, banka baskını sonrasındaki Ermeni ölümleri için “katliam” (pogrom) değerlendirmesi yapıyor.¹⁰³

Eldem'e göre Müslüman ve Ermeni yaralıların öldürülenlere oranı da aslında çok şey söylüyor. Olaylar sırasında yaralanan Müslümanların sayısı ölenlerin yaklaşık 2,5 katı. Oysa Ermenilerden öldürülenlerin sayısı yaralıların neredeyse 10 katını buluyor. Eşit koşullarda bir çatışma ortamında yaralı sayısının ölenlerden daha yüksek olması beklenir. Oysa banka baskını sonrası çıkan olaylarda yaralanan Ermenilerin sayısı, öldürülenlerin yaklaşık 10'da biri. Ortaya çıkan tablo hakkında Edhem Eldem'in yorumu net:

*“Ermenilerin neredeyse 35 misli kayıp verip ancak %10 oranında yaralı kaydetmiş olmaları, çatışmalarda ölen bir azınlığın dışında söz konusu olanın silahsız ve çaresiz insanların kendilerinden çok daha güçlü, kalabalık ve muhtemelen silahlı birileri tarafından sistematik bir şekilde katledilmiş olduklarını göstermektedir... Eğer Osmanlı belgelerinden hareketle gene de bir katliamın varlığına hükmetmek mümkün oluyorsa bu durum, söz konusu belgelerin gerçek manada nesnelliğinden çok, bütün çabalara rağmen gerçeği tamamen örtbas edememelerinden kaynaklanmaktadır.”*¹⁰⁴

103 A.g.e., s. 135.

104 A.g.e., s. 136-137.

Edhem Eldem'in aksine Türk tarihçi, yazar ve araştırmacıların büyük bölümünün olayın katliam boyutunu görmezden geldiği dikkat çekiyor. Örneğin Kamuran Gürün Batılı kaynaklarda Ermeni kayıplarıyla ilgili ağırlıklı olarak kabul edilen dört-altı bin sayısını gerçekçi bulmuyor. Gürün'ün, Ermeni kayıplarıyla ilgili Zaptiye Nezareti'nin resmî yazışmalarında kullandığı sayı ortadayken "*taranan Osmanlı belgelerinde bu konuda bir vesikaya rastlanmamıştır*"¹⁰⁵ demesi olayı perdeleme çabasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Bilâl Şimşir de banka baskını sonrası çıkan olaylarda sivillerden kaç kişinin öldüğünün belli olmadığını söylüyor. Kesin bir sayıya ulaşmanın zorluğu ortada. Ancak Zaptiye Nezareti'nin verileri arşivlerde dururken Şimşir'in "*Yabancı kaynaklar 4.000 kadar Ermeni'nin öldüğünü ileri sürüyorlar. Bu rakam en az on kat mübalağalı olsa gerek*"¹⁰⁶ yorumu bilimsel titizlikle örtüşmüyor.

Profesör Salahi R. Sonyel de İstanbul'daki insan avı sırasındaki Ermeni ölümleri konusunda sayı vermekten kaçınıyor. Sonyel, "*Kaçmayı başaran bu Ermeni teröristler (banka baskınına katılan fedailerden söz ediyor y.n) şanslı olanlardı. Geride bıraktıkları işbirlikçileri Türklerin gaza-bından kurtulamayacaklardı*"¹⁰⁷ diyerek katliamı yapanlara adeta saygılarını sunuyor.

Reşat Ekrem Koçu'nun ise yukarıda gönderme yapılan üç yazara oranla daha insafli bir dil kullandığı söylenebilir. Kayıplarla ilgili sayı vermese de Koçu, "*... netice olarak Avrupa'daki Rus Ermenilerin tertip ettikleri facia birçok İstanbul Ermenisinin hayatına mal olmuştur... hatta maktullerin*

105 Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 239.

106 Şimşir, *Ermeni Meselesi*, s. 84.

107 Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, s. 265.

yük arabasıyla taşındığından bahsedilir. Tabii Müslümanlardan da ölen ve yaralanan az değildir”¹⁰⁸ cümleleriyle olayın vahametini dolaylı da olsa kabul ediyor.

2.12. İstanbul’da Ermeni Komitecileri Yakalamak İçin Düzenlenen Operasyonlar

Medeniyetler beşiği İstanbul, Osmanlı Bankası baskını sonrası en kara dönemlerinden birini yaşıyordu. Kentte olaylardan sorumlu tutulanların tutuklanmasına daha ilk günden başlandı. İlk iki gün tutuklananlar daha çok Ermenilerdi. Avrupalı diplomatların devreye girmesi üzerine olağanüstü bir soruşturma komisyonu ve mahkeme kuruldu. Ermeni katliamına katılanlar için tutuklama dalgası başlatıldı. Osmanlı güvenlik bürokrasisi tek tek softaların adresine gitmek yerine basit bir oyun planı kurdu. Süleymaniye’de görünüşte softaların öncülük ettiği bir gösteri düzenlendi. Gelenlerin çoğu tutuklandı.¹⁰⁹ 31 Ağustos’ta tutuklanan Müslümanların sayısı 400’e ulaşmıştı.¹¹⁰ Güvenlik güçleri bir taşla iki kuş vurma peşindeydi. Katliama katılanları teşvik ettikleri

108 Koçu, *Ermeni Patırtıları*, İstanbul Ansiklopedisi, c. 10, İstanbul 1971, s. 5208, aktaran Eldem, “26 Ağustos 1896 Banka Vakası ve 1896 Ermeni Olayları”, s. 129.

109 “On Saturday the softas in the Sulimanieh quarter of Stambul attempted a demonstration, which was prevented by the troops. It is generally believed that the authorities took advantage of this demonstration to make a large number of arrests for the purpose of persuading the Embassies and Europe that the Mahomedans arrested are those who slaughtered the Armenians”, *The Times*, 2 Eylül 1896, s. 3.

110 “The Extraordinary Judicial Committee appointed to examine the Mahomedans accused of committing excesses is now sitting at the Ministry of Justice. Four hundred persons have already been arrested.”, *The Times*, 1 Eylül 1896, s. 3.

gerekçesiyle Jön Türkler için de tutuklama kampanyası başlatıldı.¹¹¹

Asıl büyük tutuklama rüzgârı ise Ermeniler için geldi. 1 Eylül'den itibaren Avrupalı diplomatların gözetiminde şüpheli Ermenilerin ev ve işyerlerinde operasyonlar yapıldı. Osmanlı Bankası baskınında fedailerin mühimmat deposu ve toplanma yeri olarak kullandıkları Karnaval Sokağı'ndaki İskuhi'nin evi bir rastlantı sonucu ortaya çıkarıldı. Evin mahzenindeki özel bölme hâlâ cephanelik gibiydi.¹¹²

Mahzende üçü 13 kilogram ağırlığında 18 bomba ve patlayıcı yapımında kullanılan bol miktarda malzeme bulundu.¹¹³ Soruşturmayla Batılı ülkelerin temsilcileri yakından ilgileniyordu. Özel talepleri üzerine İskuhi'nin evinin mahzenindeki cephanelik İngiliz ve Fransız diplomatlara gösterildi.¹¹⁴ Hüseyin Nâzım Paşa'nın yazdığına göre İstanbul'daki Taşnak Komitesi'nin lideri Uncuyan Apik Efendi'ydi. Tutuklanan Apik Efendi'nin idare ettiği Galata'daki Ermeni Kilisesi'nde bir kimya laboratuvarı bulundu. Nâzım Paşa "*Ermeni komitelerinde yalnız top eksikti*" diyecekti.¹¹⁵

Fedailerin İstanbul'u cehenneme çevirmek için kullandıkları patlayıcıların üretildiği Üsküdar'daki atölye de 17

111 *The Times*, 2 Eylül 1896, s. 3.

112 Hüseyin Nâzım Paşa İskuhi'nin evinin mahzenindeki mühimmat deposunu şöyle anlatıyor: "Yetmiş beş santim kutrunda dairevî bir delik görüldü; üç metre derinliğinde olan bu deliğin etrafı tuğla ile örülmüştü. Ta dibinde altı metre murabbaında (kare) bir mahzene vasıl oluyordu. Bu mahzen arandı, bu mahzende neler yoktu? Burası komitenin mühimmat deposu idi...", Hüseyin Nâzım Paşa, *Hatıralarım*, s. 292.

113 *A.g.e.*, s. 292-293.

114 *A.g.e.*, s. 293.

115 *A.g.e.*, s. 294.

Eylül'de deşifre edildi. Zaptiye Nazırı bomba üretim merkezinin bulunması üzerine elçiliklere “saldırganların kökünü kazıdık”¹¹⁶ mesajı gönderdi.

13 saat boyunca işgal altında kalan Osmanlı Bankası'na gelince: Banka yönetimi baskın sonrası Ermeni personel hakkında soruşturma başlattı. O soruşturmanın sonucunda Ermeni çalışanların tümünün Mısır, Kıbrıs, Yunanistan ve Bulgaristan'daki şubelere transfer edilmelerine karar verildi. Transfer operasyonu çok geçmeden yapıldı. Ermeni memurlar başka şubelere, odacı ve hizmetliler ise Yunanistan ve Bulgaristan'a gönderildi.¹¹⁷

Transferlerde banka yönetiminin Ermeni personelin can güvenlikleri konusunda duyduğu endişenin rol oynadığı söylenebilir. Personel arasında fedailerle işbirliği yapan olup olmadığı konusunda net bir bilgi yok. Zaptiye Nezareti Ermeni personelle ilgili soruşturma yapmak istiyordu. Ancak Genel Müdür Edgar Vincet o soruşturma girişimine izin vermedi. Hüseyin Nâzım Paşa anılarında Edgar Vincent'in kendisine personelden beş kişinin fedailerle bağlantısını tespit ettiğini söylediğini yazıyor.¹¹⁸

Baskın sonrası bankanın kasalarında da sayım yapıldı. İşgal sırasında 51 Napolyon altını, iki Osmanlı altını ve 1.100 kuruş değerinde gümüş Mecidiye kaybolmuş, 2.500 kuruş değerinde Mecidiye sikkesi de kurşun isabet ettiği için

116 “The Minister of Police assures the Embassies that yesterday's discoveries at Scutari and the subsequent arrests have entirely uprooted the revolutionary organization”, *The Times*, 19 Eylül 1896, s. 3.

117 İdare Heyeti toplantıları haftalık raporları, 1896, no.22, 24 Ağustos-5 Eylül 1896, no 24, 14-19 Eylül 1896,. OBA, CD-CR 001, aktaran, Eldem, “26 Ağustos 1896 Banka Vakası ve 1896 Ermeni Olayları”, s. 123.

118 Hüseyin Nâzım Paşa, *Hatıralarım*, s. 295.

kullanılamaz hâle gelmişti. Zarar gören sikkelerin talep üzerine hatıra olarak satılması kararlaştırıldı.¹¹⁹

Banka yönetimi ayrıca güvenliği sağlamak için 75 kişilik asker ve jandarma kuvveti talebinde bulundu. Güvenlik personelinin barınması için bir bina inşa edilmesine karar verdi. Kasadaki altın miktarı 1.040.000 liradan 500.000 liraya düşürülerek aradaki fark İskenderiye'ye gönderildi.¹²⁰

Zaptiye Nezareti ve Seraskerlik banka baskını ve kentteki diğer olaylarla ilgili soruşturmayı yabancı diplomatların gözetimi altında yürütüyordu. Asker ve polis Avrupalı diplomatların onayı olmadan Ermenilere ait evlere giremiyor, tutuklama yapamıyordu.¹²¹ Rusya sefaretinin Baştercümanını Maximoff araştırma çalışmalarına zaman zaman bizzat katılıyordu.¹²² Yabancı diplomatların kayırmasına rağmen yüzlerce Ermeni cezaevini boylamaktan kurtulamadı. Baskından sonraki iki hafta içinde üç bine yakın Ermeni tutuklandı. Ermenilerin büyük bölümü birkaç gün içinde serbest bırakıldı. Hatta Osmanlı başkentinde Ermeniler için genel af konuşulmaya başlandı.¹²³

Abdülhamid 1 Ekim'de İstanbul'daki olayları soruşturmak için bir komisyon kurdu. Komisyonun üyelerinden üçü yabancıydı. O isimlerden Alman Mareşal Kamphöven Paşa 10 gün sonra istifa etti. Mareşal istifa gerekçesinde

119 İdare Heyeti toplantıları haftalık raporları, 1896, no. 24, 14-19 Eylül 1896. OBA, CD-CR 001, aktaran Eldem, "26 Ağustos 1896 "Banka Vakası" ve 1896 Ermeni Olayları", s. 122.

120 İdare Heyeti toplantıları haftalık raporları, 1896, no. 23, 7-12 Eylül 1896; no 24, 14-19 Eylül 1896; no. 26. OBA, CD-CR 001, *A.g.e.*

121 *The Times*, 2 Eylül 1896, s. 3.

122 *The Times*, 3 Eylül 1896, s. 3.

123 *The Times*, 9-17 Eylül 1896, s. 3.

“kolluk kuvvetlerini aklamak için tasarlanmış bir tahkikin parçası olmak istemiyorum” diyordu.¹²⁴

2.13. Yaralı Fedailerin Sorgulanmasına Diplomatik Engel

Osmanlı Bankası’na baskın düzenleyen Ermenilerden beşi yaralanmıştı. Sürgüne gönderilemeyecek durumda olan beş kişi, Rus hastanesinde tedavi altına alındı. Rusya Başstercümanı Maximoff, yaralıların durumuyla bizzat ilgilenme konusunda söz vermişti. Sözü’nün gereğini yerine getirdi. Sık sık hastaneye gidip Ermenilerin durumunu takip etti.

Osmanlı güvenlik otoriteleri sürgüne gönderilen 17 Ermeni fedainin kimlik ve eşkal bilgilerini bile alamamıştı. Soruşturma için en büyük umutları Rus hastanesinde tedavi gören beş Ermeni’ydi. Zaptiye Nazırı Hüseyin Nâzım Paşa yaralı Ermenilerin ifadelerinin alınması için Beyoğlu Mutasarrıflığı’na yazı yazdı. Mutasarrıflık yazı üzerine Rus hastanesi yönetimine başvurdu. Ancak her defasında bir gerekçeyle yaralıların ifadesinin alınmasına izin verilmiyordu. Sonunda Zaptiye Nazırı Hüseyin Nâzım Paşa bizzat devreye girdi. Paşa’nın görüştüğü Maximoff, “yarın hallederiz” demişti. Oysa yine sonuç değişmedi. Hastaneye giden Beyoğlu Savcısı Mithat Bey, “*yaralıların durumu çok ağır ifade verecek durumda değiller*” denilerek geri çevrildi.¹²⁵

Maximoff, oyalama taktiğini Ermenilerin tedavisi tamamlanana kadar sürdürdü. Beş Ermeni tedavileri bittikten sonra Osmanlı güvenlik birimlerine teslim edilmedi. Maximoff’un

124 Levy, 1915 *Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?*, s. 55.

125 Hüseyin Nâzım Paşa, *Hatıralarım*, s. 274.

himayesinde beşi. de hava değişimi bahanesiyle Mısır'a gönderildi. Armen Garo yıllar sonra, "*Çarlık Rusyası'nın, 27 Ağustos'ta bizi çok zekice aldatan temsilcisi hiç olmazsa sözlerinden birini yerine getirme asaletini göstermişti*" diyecekti.¹²⁶

Zaptiye Nazırı Hüseyin Nâzım Paşa'nın Maximoff başta olmak üzere İstanbul'daki yabancı tercümanlarla yıldızı hiç barışmamıştı. Hatta tercümanların uygunsuz davranışları yüzünden Sultan Abdülhamid ve Babiâli ile sık sık karşı karşıya geliyordu. Yıllar sonra kaleme aldığı anılarının bir yerinde "*bu ne çirkin hal? Bu ne biçim hükümet makinesi? Ben anlamadım. Ne yapalım?*" diye hayıflanıyordu.¹²⁷ Paşa, İstanbul'daki kanlı olayların üzerinden 2,5 ay geçmeden, 4 Kasım'da sağlık sorunları ve yorgunluğu gerekçe gösterilerek görevinden azledildi. *The Times*'a göre ise Hüseyin Nâzım Paşa'nın nazırlık serüveninin sonlanmasına Yıldız Sarayı'nda hafiye teşkilatını yöneten ve Abdülhamid'in sağ kolu durumuna gelen Arap İzzet Holo Paşa ile sürtüşmesi neden olmuştu.¹²⁸

126 Armen Garo, *Osmanlı Bankası*, s. 173.

127 Hüseyin Nâzım Paşa, *Hatıralarım*, s. 276.

128 "The removal of Nazim Pasha from the Ministry of Police was accomplished yesterday (nov.4). It has long occupied the mind of Izzet Bey; for Nazim dislikes and despises Izzet, and the Sultan had a high opinion of Nazim. In fact Nazim, judged from a Hamidian standpoint, was an excellent Minister of Police, and the same time foreigners found him tractable and obliging. But he was a thorn in the side of Izzet, who hates a rival and sees one in every recipient of Imperial favour, which he has not been instrumental in obtaining... Nazim Pasha has long wished to resign, but resignation is not allowed in Hamidia; his Excellency is not sorry to be relieved of his arduous and perplexing responsibilities.", *The Times*, 18 Kasım 1896, s. 4.

2.14. Marsilya'ya Gönderilen Fedailer Hakkında Hariciye Nezareti'nin Yaptığı Yazışmalar

H. Nâzım Paşa'nın baskın sonrası Ermeni fedailerin sürgüne gönderilmesine de gönlü razı değildi. Ama hiç hoşlanmadığı Maximoff, Sultan'ı ikna etmiş, 17 Ermeni askerlerin koruması altında bir Fransız gemisine bindirilip sürgüne gönderilmişti. Kafesteki kuşları kaçıran Paşa, kalanlarla ilgilenirken, sınır dışı edilenler için top artık Hariciye Nezareti'ndeydi. 17 Ermeni'yi taşıyan Fransız gemisi daha yoldayken Hariciye Nezareti ilgili temsilciliklerle yazışmaya başlamıştı bile. Hariciye Nazırı Tevfik Paşa, 28 Ağustos'ta Marsilya Başkonsolosu Mavroyeni Bey'e, bir gün sonra da Atina Büyükelçisi Asım Bey'e birer telgraf gönderdi. Asım Bey'e gönderilen telgrafta Fransız gemisine bindirilen fedailerin Pire Limanı'nda inip inmediklerini öğrenmesini istiyordu.¹²⁹ Telgraftan da anlaşıldığı gibi Tevfik Paşa ve Osmanlı'nın üst düzey yönetimi Rusya ve diğer devletlerin sözüne güvenmiyordu. İstanbul'un göbeğinde 13 saat banka işgal eden 17 fedainin Pire'de inip izlerini tamamen kaybettirmelerinden endişe ediliyordu. Korkulan olmadı. Gemi Pire'ye uğradı ama limanda inenler arasında fedailer yoktu. Asım Bey, İstanbul'a çektiği telgrafta “*inmelerine kaptan izin vermedi*”¹³⁰ diyordu.

Tevfik Paşa'nın Paris Büyükelçisi Münir Bey'e gönderdiği telgraftan ise asker ve polisin elinde baskın soruşturmasıyla ilgili hâlâ yeterli bilgi olmadığı anlaşıyordu. İddiaya göre Marsilya'ya hareket eden gemideki “anarşist Ermeniler” arasında iki de subay vardı. Hariciye Nazırı, Paris Büyükelçisi'nden bu bilginin doğru olup olmadığını kontrol

129 *Tevfik Paşa'dan Atina Büyükelçisi Asım Bey'e 29 Ağustos 1896'da gönderilen telgraf*, Demirbaş vd., *Ermeni-Fransız İlişkileri I*, s. 101.

130 *Asım Bey'den Tevfik Paşa'ya 1 Eylül 1896'da gönderilen telgraf*, A.g.e., s. 103.

etmesini istiyordu.¹³¹

Paris Büyükelçisi Münir Bey de fedailerin Marsilya'ya geleceği bilgisini alır almaz harekete geçmişti. 29 Ağustos'ta, yani fedaileri taşıyan gemi İstanbul'dan ayrıldıktan iki gün sonra Fransa Dışişleri Bakanı Hanotaux'ya bir mektup gönderdi. Elçi mektupta özetle "İstanbul'dan sürülen Ermeni anarşistleri kabul etmeyin" diyordu.¹³²

Münir Bey'in istediği olmadı. 17 Ermeni fedaiyi taşıyan gemi 3 Eylül akşamı 22.00'de¹³³ Marsilya Limanı'na yanaştı. Fedaileri limanda Fransa polisi karşıladı. Armen Garo, yaklaşık 10 ay sonra yeniden döndüğü Fransa'da arkadaşlarıyla birlikte serbest bırakılacağını düşünüyordu. Ama öyle olmadı. Gemiden polis nezaretinde beşerli gruplar hâlinde indirildiler. Maximoff'un Marsilya'da teslim edilmek üzere kaptana emanet ettiği tabanca Armen Garo'nun üzerindeydi. Polis tabancaya el koydu.

Ermeniler gece yarısı St. Pierre Cezaevi'ne götürüldüler. Fransa polisi işi sıkı tutuyordu. Koğuşlarına konulmadan önce üstleri didik didik arandı. Paraları ve saatleri emanete alındı. 17 kişi iki koğuşa yerleştirildi. Gruba liderlik yapan Armen Garo ve Hayk Tiryakiyan farklı koğuşlara düşmüştü.¹³⁴

Marsilya'daki başkonsolos ve Paris'teki büyükelçi Ermenilerin durumuyla yakından ilgileniyordu. Türk diplomatlar öncelikle fedailerin kimlik ve eşkal bilgilerini almak

131 *Tevfik Paşa'dan Paris Büyükelçisi Münir Bey'e, 31 Ağustos 1896'da gönderilen telgraf, A.g.e., s. 102.*

132 *Paris Büyükelçisi Münir Bey tarafından Fransa Dışişleri Bakanı Hanotaux'ya gönderilen 29 Ağustos 1896 tarihli mektubun sureti, A.g.e., s. 107.*

133 *Marsilya Başkonsolosu Mavroyeni Bey'in Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya 4 Eylül 1896'da gönderdiği telgraf, A.g.e., s. 104.*

134 Armen Garo, *Osmanlı Bankası*, s. 168.

istiyordu. Ancak fedailer Türkiye'deki yakınlarının can güvenliğini gerekçe göstererek kimliklerini açıklamıyorlardı.¹³⁵ Endişelerinin yersiz olmadığı banka baskınından üç hafta sonra ortaya çıkacaktı.¹³⁶

Ermeniler Marsilya'ya ulaştıktan üç gün sonra Türk diplomatlar aralarında subay olmadığını öğrenebilmişti yalnızca.¹³⁷ Hariciye Nazırı, Büyükelçi ve başkonsolos ısrarla tutuklu 17 Ermeni'nin fotoğraflarını elde etmenin yollarını arıyorlardı. Ancak izin talepleri her defasında geri çevriliyordu. Fransız Hükümeti de Ermenilerin ülkede bulunmasından rahatsızdı. Sınır dışı edilmeleri için hazırlık yapıyordu. Gidecekleri ülkeyi seçme hakkı bu kez fedailere bırakılmıştı. İki

135 *A.g.e.*, s. 170.

136 Osmanlı Bankası baskınının daha ilk dakikalarında öldürülen Babgen Suni Eğinli'ydi. 15 Eylül'de, askerler Eğin'de büyük bir operasyon düzenledi. Dönemin Fransa Büyükelçisi'ne göre Eğin'in Ermeni mahallelerinde yer alan 1.500 evden 980'i yağmalanıp yakıldı. 2000'den fazla Ermeni öldürüldü. Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi*, s. 229. Zaptiye Nazırı Hüseyin Nâzım Paşa ise Eğin'de Ermenilerin isyana hazırlandıklarını ve kasabada devriye gezen askerlere isyancıların üslendikleri evlerden ateş açılması sonucu çatışma çıktığını yazıyor. Paşa'nın anılarında anlattıklarına göre çatışmada ağır kayıp veren Ermeniler, Sandıkdağı'na çekildi. Ermeniler çekilirken kasabada büyük bir yangın çıktı. Müslümanlara ait 42 ev ve 32 dükkân, Ermeni mahallelerinde ise kilise ile birlikte 600 ev kül oldu. Dağa çekilen Kasap Manok liderliğindeki Ermenilerin büyük bölümü öldürüldü. Hüseyin Nâzım Paşa olaylarda 581 Ermeninin öldürüldüğünü, 48'inin de yaralandığını yazıyor. Hüseyin Nâzım Paşa, *Hatıralarım*, s. 299-303. Tıpkı İstanbul'daki katliamda olduğu gibi Eğin'de öldürülen Ermenilerin yaralılarından 12 kat fazla olması ve yanan evlerle ilgili rakamlar Zaptiye Nazırı'nın söylediğinin aksine kasabada karşılıklı bir çatışmadan ziyade Ermeni nüfusa yönelik toplu bir kıyımın yapıldığına işaret ediyor.

137 *Paris Büyükelçisi Münir Bey'in 6 Eylül 1896'da Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya gönderdiği telgraf*, Demirbaş vd., *Ermeni-Fransız İlişkileri I*, s. 106

haftalık tutukluluğun ardından kendilerine hangi ülkeye gitmek istedikleri soruldu. 15'i New York'u tercih etti. Armen Garo ve Hayk Tiryakiyan ise eğitimlerini tamamlamak üzere Cenevre'yi seçti. İkili 17 günlük tutukluluğun ardından bir gece iki polis nezaretinde trenle Cenevre'ye hareket etti. Cezaevi yönetiminin el koyduğu 5000 Frank'ı New York'a gidecek arkadaşlarına bırakmışlardı.¹³⁸

İki gün sonra da Marsilya'da kalan 15 fedai için yol görünmüştü. New York'a götürüleceklerini sanıyorlardı. Ama Fransız polisi hepsini Buenos Aires bağlantılı bir gemi ile beş parasız Güney Amerika'ya gönderdi. Arkadaşlarının kendilerine teslim edilmesi için bıraktıkları 5000 Frank'a cezaevi yönetimi el koymuştu. Armen Garo, “şövalye ruhlu Fransa'dan yediğimiz üçüncü kazık” diyecekti olay için.¹³⁹

Fedailer gitmişti ama Fransa'daki Türk diplomatlarının çabaları devam ediyordu. Hariciye Nezareti kendilerinden Ermenilerin fotoğraflarını bekliyordu. Türk sefareti bütün çabalarına rağmen fotoğraf elde edememişti. 31 Ekim 1896'da *Illustration* Gazetesi'nde fedailere ait olduğu öne sürülen bir fotoğraf yayımlandı. Fotoğrafın altında J. Fabre imzası vardı.¹⁴⁰

Fotoğraf için çalmadık kapı bırakmayan Mavroyeni Bey gazeteyi gördüğünde gözlerine inanamadı. Cezaevine nasıl girdiğini ve fotoğrafı nasıl çektiğini öğrenmek üzere kalkıp J. Fabre'in atölyesine gitti. Atölyede duydukları yüreğine su serpti. Fabre, fotoğraftakilerin bakımevindeki göçmen Ermeniler olduğunu söylemişti kendisine. *Illustration* editörlerinin

138 Armen Garo, *Osmanlı Bankası*, s. 171.

139 A.g.e., s. 173.

140 *Marsilya Başkonsolosu Mavroyeni Bey'in 3 Kasım 1896'da Tevfik Paşa'ya gönderdiği telgraf*, Demirbaş vd., *Ermeni-Fransız İlişkileri I*, s. 118.

okurların daha fazla ilgisini çekebilmek için fotoğraftakileri Osmanlı Bankası'nı basan Ermeniler olarak takdim ettiğini de eklemişti. Fabre'in söyledikleri karşısında Mavroyeni Bey'in özgüveni patlamıştı. Tevfik Paşa'ya gönderdiği telgrafta, "*Ekselans, bu fotoğraflara ben ulaşamadıysam Marsilya'da kimse ulaşamaz*"¹⁴¹ diyordu.

Ama yine de içi rahat etmemişti. Ertesi gün soluğu Marsilya Emniyet Müdürlüğü'nde aldı. Görüştüğü yetkili de fotoğrafın düzmece olduğunu söylüyordu. Mavroyeni Bey çoktan inanmıştı. Ama Tevfik Paşa'nın da ikna edilmesi gerekiyordu. 4 Kasım'da gönderdiği telgrafta fotoğrafın neden gerçek olamayacağını anlatıyordu. Birincisi fedailer 17 kişiydi, oysa fotoğrafta 18 kişi bulunuyordu. Hepsi Avrupalı gibi giyinmiş ve hiçbirinin başında fes yoktu. Üstelik fedaileri görenlerden hiçbiri fotoğraftakileri teşhis edememişti.¹⁴²

Mavroyeni Bey fedailerle ilgili çalışırken yeni dostluklar edinmişti Marsilya'da. Kendisiyle işbirliği yapan Fransız bürokratların taltif edilmesi gerektiğini düşünüyordu. Dileğini yerine getiremeden Marsilya'dan ayrılmak durumunda kaldı. Talebini halefi Edhem Bey Tevfik Paşa'ya iletti. Edhem Bey, vali yardımcısı, vilayet genel sekreteri ve üç komisere değişik derecelerde nişan takdim edilmesini istiyordu. Komiserlerden biri Ermeni fedailerin gerçek fotoğraflarını temin etme sözü vermişti başkonsolosa.¹⁴³ Tevfik Paşa diplomatını kırmadı. Fransızlara nişan önerisini Sadrazam'a iletti.

17 fedainin toplu fotoğraflarına Edhem Bey de ulaşamadı. Ama fedailerin Marsilya'ya gidişlerinden neredeyse yedi ay sonra kimlik bilgilerini elde etmişti. Cezaevindeki notlardan derlediği isimleri çetele yapıp İstanbul'a gönderdi.

141 A.g.e., s. 119.

142 A.g.e., s. 120.

143 A.g.e., s. 121.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSTANBUL'DAKİ OLAYLARIN AVRUPA'DAKİ YANKILARI VE SONUÇLARI

3.1. Abdülhamid Ve Osmanlı Hariciyesi'nin Yabancı Basın Politikası

Anadolu'daki Ermeni olayları nedeniyle Avrupa basınının gözü zaten Osmanlı İmparatorluğu'ndaydı. İstanbul'daki banka baskını ve sonrasındaki gelişmelere de Avrupa medyasının ilgisi büyük oldu. Bazı gazeteler dehşet sahnelerinin yer aldığı resimlerle süslediler haberlerini.¹ Avrupa'daki okurlar, vahşet hikâyelerini o resimler eşliğinde okudu. Katliamı çoğu gazete olduğundan da büyüttü. Okuyanların tüylerini ürperten hikayeler yüzünden Avrupa, özellikle İngiliz kamuoyunun Osmanlı idaresine ve Türklere olan antipatisi iyice arttı.

1853'te başlayan Kırım Savaşı sırasında Rusya'ya karşı yapılan Osmanlı-İngiltere-Fransa ittifakı İngiliz kamuoyunda görece bir Türk sempatisi yaratmıştı. Ancak "İyi Türk" imajı uzun ömürlü olamadı. 1876'daki Bulgar isyanıyla o sempati rüzgârı bir anda tersine döndü.

İngiltere 1878'deki Berlin Konferansı ile Ermeni sorununun hamiliğini üstlendi. Ülkedeki küçük ama etkili Ermeni toplumu siyasal konjonktürün de desteği ile medyayı iyi

1 Lewy, *Osmanlı Ermenilerine ne oldu?*, s. 55.

kullandı. Ermeniler hem kendi çıkardıkları yayınlarla hem de ulusal yayın yapan İngiliz gazeteleri aracılığıyla yoğun bir propaganda atağı başlattı.

Osmanlı yönetimi ise bu propaganda rüzgârına karşı refleks geliştirmekte zorlandı. Aslında propaganda için yerli ve yabancı medyanın gücü fark edilmişti. Ancak Babiâli yıllarca uluslararası medyanın etkin kullanımı konusunda belli bir politika geliştiremedi. Abdülhamid'in tahta çıkışından sonra yabancı basınla ilişkiler daha çok Yıldız Sarayı üzerinden yürütülmeye başlandı. Sultan, bazı yabancı gazetelerin İstanbul'daki muhabirlerini kabul edip bizzat bilgilendirdi. Hatta o muhabirlerden bir kısmıyla kişisel dostluk kurdu.

Abdülhamid, yabancı gazetelerden *The Times*, *Standart*, *Temps*, *Kölnische Zeitung* ve *Tribune*'yi yakından takip ediyordu. Gazetelerde Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili haber ve yorumlar günlük olarak çevrilip kendisine sunuluyordu.² Diğer taraftan hem yerli hem yabancı medyaya en yoğun baskı ve sansür yine Abdülhamid döneminde uygulandı. 1880'den itibaren ülke dışına şifreli telgraf yasaklandı. Yasak, Osmanlı ülkesinden geçilen haberlerin sansür edilmesi anlamına geliyordu. Aynı zamanda yurtdışında Osmanlı aleyhine yazıların yer aldığı gazete ve kitaplara (evrak-ı fesadiye) sıkı bir denetim uygulanıyordu. Birçok yayının İmparatorluk sınırlarından girişine izin verilmiyordu.

Avrupa'daki sefirler hemen her gün aleyhte haber ve yorumları nedeniyle yasaklanması gereken yayınların listesinin yer aldığı telgraflar gönderiyorlardı Yıldız Sarayı'na. Kâtipler gece yarılarına kadar o telgrafların gereğini yapmak için çalışıyordu. Sultan Abdülhamid'in mabeyn başkâtibi Tahsin Paşa anılarında o günleri anlatırken, “sefirlerimizin

birer siyasi temsilci mi yoksa İstanbul polisinin ecnebi memleketindeki ajanları mı olduklarını tayin etmekte zorlanıyor-duk”³ diyecekti.

Yurtdışında aleyhte yayınları engelleyebilmek için bir şey daha yapılıyordu. Avrupa'daki büyükelçiliklere bulundukları ülkelerde lehte haberler servis ettirebilmeleri için Osmanlı Bankası üzerinden para aktarılıyordu.

Osmanlı hariciyesinde yabancı gazetecileri para karşılığı elde etme geleneğini ilk başlatan 1830 ve 1840'lı yıllarda iki dönem Paris'te elçilik yapan Mustafa Reşit Paşa olarak bilinir. Mustafa Reşit Paşa'nın taktığı 40 yıl sonra sistematik hâle getirildi. Büyükelçiler bazen nişan takarak, bazen açıktan para teklif ederek gazetecileri etkilemeye çalıştılar. Ancak işleri yine de zordu, en çok da Londra'dakilerin. Türk Büyükelçi Rüstem Paşa'dan Hariciye Nezareti'ne gönderilen 18 Eylül 1890 tarih ve 240 numaralı cevap yazısı çaresizliğin itirafı gibidir adeta.

Londra'da özellikle Armenia ve Liberallerin sözcülüğünü yapan *Daily News*'de yer alan haber ve yorumlar Babıâli'nin canını sıkıyordu. Kasım 1889'da yayın hayatına başlayan *Armenia*, adından da anlaşılacağı gibi doğrudan Ermeni propagandası yapıyordu. Gazetenin hemen her sayısında Ermenilerin soykırım tehlikesi altında olduğundan söz ediliyordu. “Türk makamları Ermenileri kıyımından geçiriyor. Kan dalgalar hâlinde akıyor, Avrupa müdahale için ne bekliyor? sorusu soruluyordu sıkça. Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilere Bulgaristan örneğinde olduğu gibi genel ayaklanma çağrıları yapılıyordu.”⁴

3 A.g.e., s. 79.

4 Koloğlu, *Avrupa'nın Kışkacında Abdülhamit*, s. 161.

Daily News'de de Bulgar olaylarından itibaren sıkı bir Türk düşmanlığı başlamıştı. İngiltere Berlin Konferansı ile Ermeni sorununun hamiliğini üstlenince gazetede sık sık Osmanlı aleyhine haberler yer almaya başladı. 1890'dan itibaren aleyhte haberlerin dozu iyice arttı.

Hariciye Nezareti tarafından Londra Büyükelçisi'ne gönderilen telgrafla, *Daily News*'in “Osmanlı tebaasını hükümete karşı kin, düşmanlık ve karışıklık çıkarmaya teşvik eden” yayınlarının yasaklanması, İngiliz Hükümeti'nin dikkatini çekmesi talimatı verildi.

Mesaj Rüstem Paşa için sürpriz değildi. Daha önce de benzer talimatlar gelmiş, Elçi İstanbul'un talebini muhataplarına ilettiğinde her defasında “*Medyada uğradığınız saldırılardan üzgünüz. Ancak, basın özgür ve yayınları yasaklama konusunda hükümetimizin elinden bir şey gelmez*” yanıtını almıştı. Son talimat üzerine Dışişleri müsteşar yardımcısı ile görüşen Büyükelçi, benzer nasihatleri dinlemenin ötesine geçemedi. İstanbul'a yazdığı cevapta, “*İngiltere Hükümeti, bizzat kendisi için değil, fakat basının işlerine idareten yapılacak müdahalenin doğuracağı sonuçlardan korktuğundan ya da başka bir deyişle siyasi rakiplerinin saldırmalarına vesile olacağından basına yumuşak davranıyor*”⁵ diyordu.

Aslında Büyükelçi önceki deneyimlerinden siyaset kurumu üzerinden medyaya nüfuz edemeyeceğini biliyordu. Rüşvet karşılığı lehte haber yaptırma girişimleri çoğu zaman geri tepiyordu. Aynı yazıdan bir cümleyle devam edelim: “... bunlar yapılacak maddi tekliflere önem vermeyecek derecede bir servete sahip olduklarından kendilerini para ile

5 Londra Büyükelçiliği'nden Hariciye Nezareti'ne gelen 18 Eylül 1890 tarih ve 240 numaralı yazının tercümesi, Demirbaş vd., *Ermeni-İngiliz İlişkileri I*, s. 237.

*tarafımıza çekmek imkansızdır.”*⁶ Yani Büyükelçi rüşvet verecek gazeteci bulmakta da zorlanıyordu.

Osmanlı Bankası baskını öncesi İngiliz basınının Ermeni sorununa yaklaşımı ve Türk büyükelçinin çaresizliğiyle ilgili iki örnekle devam edelim. Yıl bu kez 1893. Londra’da *Ermeni Meselesi* adlı bir kitapçığın yayımlanacağı istihbaratı üzerine Hariciye Nezareti Londra Büyükelçiliği’ni alarma geçirdi. Hariciye Nazırı Said Paşa’nın Rüstem Paşa’ya mesajı net. ‘Nazır, Kitapçık Osmanlı Devleti’nin menfaatlerine zarar verici olduğundan bütün nüfuzunuzu kullanarak yayınlanmasını engelleyiniz’⁷ diyor.

Rüstem Paşa, talimat üzerine harekete geçiyor. İngiliz Dışişleri nezdinde girişimlerde bulunuyor. Londra’da güvendiği dostlarına danışıyor. Ama hemen hepsinden “İngiltere’de böyle bir kitabın yayınlanmasını engelleyemezsiniz” yanıtını alıyor. Hâl böyleyken Rüstem Paşa’nın Hariciye Nazırına gönderdiği yazıda “*Henüz yayın tarihi tam belli olmayan bu kitabın yayınlanmaması için gerekli tedbirleri aldım*”⁸ demesi çaresizliğinden öte dönemin Osmanlı seçkin bürokrasisinin sansür zihniyetini gözler önüne seriyor.

Rüstem Paşa tüm çabalarına rağmen kitapçığın yayınlanmasını engelleyemiyor. Karşı propaganda için İstanbul’da hazırlanan haber ve makaleleri İngiliz gazetelerinde yayınlamak için girişimlerde bulunuyor. Ancak nafile... Günlük yayınlardan sadece *Morning Advertiser*, Türk büyükelçiliğinin

6 A.g.e., s. 237.

7 Said Paşa’dan Rüstem Paşa’ya 297 no’lu yazıya cevap, Uğurhan Demirbaş, Ali Mesut Birinci, Dr. Ali Osman Çınar vd., *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İngiliz İlişkileri II (1891-1893)*, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 68, 2004, s. 77.

8 Rüstem Paşa’dan Said Paşa’ya 83 no’lu telgrafa cevap, A.g.e., s. 77.

haber ve yazılarına itibar ediyordu. Zaman içinde *Morning Advertiser* yönetimi de elçiliğin servis ettiği yazılara burun kıvırmaya başlıyor. Zira haber ve makaleler hemen hemen hep aynı içerikte olduğundan gazetenin editörleri tarafından çoğu zaman çöpe atılıyor. Kullanılanların da içeriği ya tamamen değiştiriliyor ya da çok kısa bir özetine ancak yer veriliyor. Editörler Türk büyükelçiliğine “ilginç haberleriniz olursa memnuniyetle kullanırız”⁹ diyor.

İngiliz medyasının beklediği ilginç haberler çok geçmeden Anadolu’da çıkan isyanlarla gelmeye başladı. Sadece Anadolu’daki olaylar değil, İstanbul’daki Kumkapı Nümayişi ve Babiâli Yürüyüşü de İngiliz medyasında geniş yer buldu. Ermeni yanlısı haber ve yorumlarla İngiliz kamuoyunda Osmanlı/Türk imajı tamamen yerle bir oldu.

3.2. İngiliz The Times’in Penceresinden Baskın Ve İstanbul’daki Olaylar

Osmanlı Bankası baskını tam da böyle bir iklime denk düştü. Ermenilerin şiddete başvurması Avrupa kamuoyunda çoğu zaman çaresizliğin tezahürü olarak algılanıyordu. Ama bu kez Ermeni fedailerin şiddeti Osmanlı otoritesi ile birlikte uluslararası finansın İstanbul’daki çıkarlarını da hedef almıştı. Baskın hükümetler düzeyinde tasvip görmedi.

Büyük Güçler’in temsilcileri ilkesel olarak Osmanlı hükümetinin yanında yerlerini aldılar. Örneğin İngiltere’nin Erzurum Konsolosu Graves, “akılsızca” dediği Osmanlı Bankası baskınının “Müslüman bağnazlığını”¹⁰ coşturduğunu yazacaktı raporunda. İngiltere’nin İstanbul’daki Maslahatgüzarı Herbert de fedailerini Osmanlı Bankası’nı basarak

9 İmparatorluk Büyükelçiliği’nden Said Paşa’ya, *A.g.e.*, s. 197.

10 Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne oldu?*, s. 55.

Türkleri kışkırtmakla suçluyordu.¹¹ İstanbul'daki İngiliz Ticari Ataşesi de fedailer için “*bu caniler ne kadar mahkûm edilse yine de az*”¹² diyecekti.

Türlere yakın bir isim olan Sir Charles Eliot ise “*ulusal komplo*” diyordu Ermenilerin eylemleri için. Eliot’a göre Türkler komplodan haberdarlardı ve kendilerine karşı birleşen Ermenilerle mücadele için güç birliği yapmışlardı.¹³ İstanbul’daki temsilciliklerden banka baskını ile ilgili başkentlerine gönderilen raporlarda fedailerle ilgili ağır eleştiriler vardı. Baskın “*aptalca bir terör eylemi*” olarak nitelendiriliyordu.¹⁴ Osmanlı Bankası’nın yönetimi Fransızların kontrolündeydi. Doğal olarak Fransa da baskını onaylamıyordu. Fransa Büyükelçisi Paul Cambon, raporunda eylemi eleştirmekle birlikte “*çaresizliğe düşen bu insanlar, bir şeyler kazanmak için her şeyi göze almışlar*”¹⁵ diyordu.

Avrupa medyası da genelde ülkelerinin siyasi duruşu paralelinde bakıyordu gelişmelere. Açıkça Ermeni propagandası yapan yayın organları dışındaki gazeteler baskınla ilgili ilk haberleri fedailerini eleştirip kınayan bir üslupla sundular okurlarına.

Osmanlı Bankası baskını ve sonrasında İstanbul’da katliama dönüşen olayları dünya ağırlıklı olarak *Reuter* ve *Havas* haber ajansları aracılığıyla izledi. İki ajans o yıllarda yaklaşık iki bin aboneye hizmet veriyordu. Dönemin büyük gazetelerinin ise İstanbul’da muhabirleri vardı.

11 Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, s. 268.

12 Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 417.

13 Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, s. 270.

14 Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi*, s. 222.

15 Paul Cambon, *Correspondance 1870-1924 Cilt 1*, (1870-1898) (Paris 1940), 412, aktaran Dadrian, *A.g.e.*, s. 83.

Burada bir parantez açmak gerekiyor. Şifreli telgrafa sansür uygulandığından yabancı gazeteciler kritik haberlerini Bulgaristan üzerinden ülkelerine göndermeyi tercih ediyorlardı. İstanbul'un acemisi Alman gazeteci Whitman ise kuralları bilmediği için haberini telgrafhaneden doğrudan ülkesine geçti. Haberde daha ilk gün 20 bin Ermeni'nin öldürüldüğünden söz ediliyordu. Kentteki kargaşadan olsa gerek metin gözden kaçmış, sansüre takılmadan olduğu gibi gönderilmişti. Ertesi gün de aynı yolu deneyen ama telgrafi bu kez sansüre takılan Whitman, anılarında öldürülen Ermeni sayısını abarttığını kabul ediyor.¹⁶

The Times o yıllarda da Avrupa'nın en saygın gazetelelerinden biriydi.¹⁷ Yukarıda değinildiği gibi Abdülhamid *The Times*'in sıkı bir izleyicisiydi. Bilgi akışı ve yorumlarda bütünlük takip etme adına *The Times*'in İstanbul'daki vahşeti okurlarına nasıl duyurduğunu incelemeye çalışacağız.

Banka baskınıyla ilgili ilk haber *The Times*'in 27 Ağustos tarihli geç baskısında verildi. Dönemin iletişim koşulları nedeniyle ilk haberlerde çok fazla ayrıntı bulunmuyor. 28 Ağustos tarihli gazetede de henüz haberlerin tam olgunlaşmadığı dikkat çekiyor. İçerikte daha fazla ayrıntı olmakla birlikte haberlerin resmî kaynaklardan edinilen bilgiler üzerine kurgulandığı dikkat çekiyor. Örneğin yağmalanan dükânlardan, çok sayıda ölü ve yaralıdan söz ediliyor. Ölümle-
rin daha çok Müslüman halktan olduğu izlenimi doğuyor.¹⁸

16 Koloğlu, *Avrupa'nın Kışkacında Abdülhamit*, s. 76-77.

17 Abdülhamid'in Başmabeyincisi Hacı Ali Paşa'nın çevresindekiler, "Abdülhamid'in altınları iki şeyi satın alamamıştır: *The Times* gazetesi ve Ahmed Rıza'nın namusunu!" dediği iddia edilir. Kuntay, *Üç İstanbul*, s. 508.

18 *The Times*, 28 Ağustos 1896, s. 7.

Aynı sayıda Osmanlı resmî makamları tarafından 27 Ağustos'ta hazırlanan bir tutanağa da yer veriliyor. Tutanak, “Ermeni Devrimci Federasyonu Merkez Komitesi kentin farklı bölgelerinde kışkırtıcı bir eylem ve kargaşa başlattı” cümlesiyle başlıyor. Bomba ve dinamit kullanan eylemcilerin aralıklarla Osmanlı Bankası’na girdiği belirtiliyor. Devamında ise eylemcilerin nasıl bir vahşete giriştikleri anlatılıyor.

*“Görevli jandarmaları öldürdüler, başlarını kestiler ve kestikleri kafaları binadan tramvay hattına attılar... Imperial Bank dün gece temizlendi. İsyancıların saldırısına uğrayan Müslüman sakinler kendilerini savundular, saldırganların bir kısmı öldürüldü, ya da yaralandı. Hükümete sadık büyük Ermeni yığınları şok yaşıyor.”*¹⁹

Yine aynı tutanakta, kargaşa sırasında arabayla caddeden geçen 4 Türk kadının patlamaların şiddetiyle paramparça olduğu ayrıntısına yer veriliyor. Olayların ikinci günü resmî kaynaklar tarafından yabancı medyaya servis edilen bu tutanakta üç unsur dikkat çekiyor. Birincisi Ermeni fedaileri acımasız birer cani olarak gösterme çabası. Fedailerin nöbetçi jandarmaları öldürdüğü biliniyor. Ancak dönemin yazışmalarında jandarmaların kafalarının kesildiği yönünde bir bilgi yer almıyor. Tutanakta dikkat çeken ikinci unsur “Müslüman halk saldırı karşısında kendini savundu” tezi. Üçüncüsü ise

19 “ They killed the gendarmes on duty in the bank out off their heads, and threw them out of the building on to the tram lines... The Imperial Bank was cleared last night The Mahommedan inhabitants wpo were attacked by the rioters defended themselves againts their assailants, a certain number of whom were killed and wounded. The great mass of Armenians who are faithfull to the Imperial Government were so much shocked.”, *The Times*, 28 Ağustos 1896, s. 7.

devlete sadık Ermenilerle fedaileri ayrı tutma konusunda gösterilen hassasiyet.

Gazetede ilk yorum işte bu bilgiler ışığında yapılıyor. 28 Ağustos'taki değerlendirmede Osmanlı yönetiminin bakışıyla paralellik göze çarpıyor. Eylem için “delice, merhametsiz” (insensate), “olağanüstü öfke” (extraordinary outrage), değerlendirmesi yapılıyor. Eylemciler, kalkıştıkları işin sonunun nereye varacağını hesap edemeyen “vahşi fanatikler” (wild fanatics)²⁰ olarak betimleniyor. Bir adım daha ileri giden yazar fedailerin birilerinin maşası olabileceği ihtimali üzerinde duruyor.

“...isyancıların kendileri gözü dönmüş haydutlar idiye de, Türkleri karşılık vermeye zorlayıp, ardından Hristiyanlara karşı oluşması muhtemel taşkınlıkları Türk hâkimiyetinin tahammül edilmez ve tedavi olunmaz barbarlığının bir ispatı olarak göstermek isteyenlere alet edilmiş olmaları gerekir.”²¹

Değerlendirmesi Osmanlı devletiyle hemen hemen örtüşen *The Times* yorumcusu “provokatif” dediği eylem konusunda Sultan Abdülhamid’e de tavsiyede bulunuyor. Yazara göre “Abdülhamid için en güvenli yol tahrik karşısında Müslüman halkın fanatizmini dizginlemesi. Eğer Sultan bunu yapabileceğini kanıtlarsa iç düşmanlarının entrikalarını alt edebilir” diyor.²²

20 *The Times*, 28 Ağustos 1896, s. 7.

21 ...the insurgents, if they were foolish desperadoes themselves, must also have been the tools of others who intended to drive the Turks to retaliate, and then to point to the excesses only too likely to be perpetrated on the Chiristians as proof of the intolerable and incurable barbarism of Turkish rule” *The Times*, 28 Ağustos 1896, s. 7.

22 “If on the other hand, The Sultan proves that he can curb the fanaticism of his Mahomedan subjects in the face of provocation, he

The Times yorumcusu yukarıdaki satırları yazdığı sırada İstanbul'da kan gövdeyi götürüyordu. Sultan'a dizginlemesi tavsiye edilen fanatikler sokaklarda dehşet saçıyordu. 29 Ağustos'tan itibaren havanın Osmanlı aleyhine bir anda ve çok kötü bir şekilde bozduğu görülüyor.

Zira İstanbul'dan gelen haberler ve görgü tanıklarının mektuplarında yazdıkları inanılır gibi değildi. Gazetenin sütunlarında yer verilen o mektuplardan birinde "Sokaklar hızla silahlı Türk ayaktakımı ile doldu, Ermeni kanı su gibi aktı" deniliyordu.²³ Müslümanların intikam saldırıları, cina-yetler, yağma ve talan gece (26 / 27 Ağustos gecesi) boyunca sürmüştü. 27 Ağustos tarihli olduğu anlaşılan raporun yazıldığı saatlerde de vahşet haberleri gelmeye devam ediyordu. İşin vahim tarafı güvenlik güçleri softaların saldırılarını engellemek için girişimde bulunmuyordu.²⁴

Gazetenin yine aynı sayısında Osmanlı güvenlik otoritesinin açıklamasına da yer veriliyor. 28 Ağustos tarihli açıklama *Reuter* aracılığıyla yapılmıştı ve bir gün önce Avrupalı elçilerin verdiği notanın izlerini taşıyordu. Saldırlara katılan Ermenilerden ve karşılık veren Müslüman halktan tutuklananlar vardı. Suçlular yasaların emrettiği cezalara

will be adding appreciably to the strength of his position and will be taking the surest course to foil the machinations of his domestic enemies.", *The Times*, 28 Ağustos 1896, s. 7.

23 "The streets quickly filled with the armed Turkish rabble before described, and Armenian blood flowed like water.", *The Times*, 29 Ağustos 1896, s. 3.

24 "Troops came on the scene and interfered with the Street traffic, but never made the slightest attempt to check the murderous proceedings of the Mahomedan populace... All night the Mahomedan populace took free vengeance on the Armenians, murdering, wrecking houses, and pillaging shops, while the authorities exercised no restraint upon them.", *The Times*, 29 Ağustos 1896, s. 3.

çarptırılacaktı. En önemlisi üyeleri arasında Hristiyanların da bulunduğu bir komisyonun kurulduğundan söz ediliyordu.

“Dün ve bugün, misillemeye başvurma suçlamasıyla tutuklanan Müslümanlarla birlikte ellerinde silahlarla yakalanan devrimcileri sorguya çekmek üzere Zaptiye Nezareti’nde özel bir komisyon kurulduğu resmen ilan edildi. Suçlu görülen sıradan mahkemelere çıkarılacak ve yasada öngörülen cezalara çarptırılacak. Komisyon, Yargıtay üyesi Celal Bey başkanlığında, Hristiyan ve Müslüman sekiz üyeden oluşuyor.”²⁵

The Times yine 28 Ağustos’ta Türk gazetelerinin halkı sükûnete çağıran ortak bir açıklama yayınladıklarından söz ediyor.²⁶ Özetle söylemek gerekirse gazetenin ilk bir kaç gün yayınlarında objektif tutum sergilemeye çalıştığı görülüyor.

İlk iki gün yayımlanan haberler Londra’daki Ermenilerin şimşeklerini çekmişti. Raporlarda anlatılanlar İstanbul olaylarıyla ilgili bambaşka bir tablo çizince gazete yönetimi Ermeni cemaatinden üstü kapalı özür diledi. “İstanbul temsilcimizin ilk günlerdeki aceleci tavrından kaynaklanan haberler ülkemizdeki Ermeniler ve destekçileri tarafından hoş karşılanmamış olabilir. Fakat bu onların amaçlarının fark

25 “It is offically announced that a Special Comission has been instituted at the Ministry of Police to examine the revolutionaries arrested yesterday and today with arms in their hands, as well as the mahomedans who have been arrested on the charge of resorting to reprisals. The guilty will be brought before ordinary tribunals, and will be subjected to the penalties prescribed by the law. This Comission is composed of eighth members, Christian and Mahomedan, under the presidency of Djelal Bey, Councillor to the Court of Cassation.”, *The Times*, 29 Ağustos 1896, s. 3.

26 *The Times*, 31 Ağustos 1896, s. 3.

edilmediği anlamına gelmiyor”²⁷ denilerek Ermenilerin gönlü alınmaya çalışıldı.

Yine de Osmanlı Bankası baskınına katılan fedailere ağır eleştiriler devam ediyordu. “Öfkenin elebaşları” olarak nitelenen fedailer için “kendileri sağ salim ülkeyi terk ederken sokaklardaki yüzlerce masum Ermeni katliam kurbanı oldu” deniliyordu.

Gazete bir yandan da asker ve polisin Ermeni avı başlatan softa ve ayaktakımına göz yumup yummadığını sorguluyordu. Gelen rapor ve mektuplara rağmen henüz bu iddiaya şüpheyile bakılıyordu.

*“Tabii ki Türk askerlerinin sokaklardaki karışıklığı yatıştırıp masum insanların ölümünü engellemesi gerekirdi. Ancak bankayı basanlar bu kadar heyecanlı ve fanatik bir kalabalığın içinde askerinin böyle bir şeyi yapmayacağını, hatta şu veya bu tarafta çok kan dökülmeden yapmayacaklarını çok iyi biliyorlardı.”*²⁸

The Times yorumcusunun asker ve polisin olaylar karşısındaki ataletiyle ilgili şüpheleri vardı. Sanki o şüpheleri gidermek için İstanbul’dan bilgi ve belge yağıyordu adeta. İlk gün yüzlerle ifade edilen ölü sayısı hızla artıyordu. 31 Ağustos tarihli gazetede iki-üç bin ölüden, sadece Şişli’de bir toplu mezarda 700 cesetten bahsediliyordu.²⁹

27 *The Times*, 29 Ağustos 1896, s. 7.

28 “Of course the Turkish troops ought to have put down the disturbance in the streets and prevented the death of innocent people. But those who got up the raid upon the bank knew full well that the Turkish troops would not do anything of the kind, an even that they could not do it, amid such an excitable and fanatic population, without much shedding of blood in one way or the other.”, *The Times*, 29 Ağustos 1896, s. 7.

29 “The number of persons killed since Wednesday is estimated at

İstanbul'da tablonun vahim olduğunu bir gün sonra belediye yetkililerinden gelen açıklama da doğruluyordu. 30 Ağustos'ta yapılan ve *The Times*'in 1 Eylül tarihli sayısında yer verilen açıklamaya göre üç günde Şişli'deki Ermeni mezarlığına 543 kişinin cenazesi defnedilmişti.³⁰ *The Times* muhabirine göre başıbozuklar Ermeni sandıkları bazı Rumların da canına kıymışlardı. Haberde Ermeni devrimcilerin saldırılarında ölen Türklerin sayısı ise 50 olarak veriliyordu.

Yine aynı günkü gazetede durumun kontrol altında tutulabilmesi için katı önlemlerin alındığından bahsediliyordu. O önlemler çerçevesinde Galata ve Pera komutanlıklarına iki paşa atanmıştı.

İki taraftan yüzlerce kişi tutuklanıyor, otoriteler asayişin kontrol altında tutulması için çaba gösteriyordu. Ancak olan olmuş, iş işten geçmişti artık. “Barbar Türk” imajını parlatacak bol miktarda malzeme çıkmıştı Avrupa medyasına. Özellikle İngiliz gazeteleri o malzemeyi cömertçe kullandı. Görece yansız bir duruş sergileyen *The Times* muhabirinin “bizzat tanık oldum” diye anlattığı olaylar ve tablonun netleştiği 31 Ağustos'ta kaleme aldığı değerlendirmede önemli tespitler var. “Türk-Ermeni Dramı” başlıklı yazı Abdülhamid eleştirisiyle başlıyordu. *The Times* muhabirine göre Sultan'ın Ermeni Patriği İzmirliyan'ı istifaya zorlaması büyük hataydı. “Eğer görevde kalsaydı çılgınca eylemi önlerdi” dediği İzmirliyan için yazdıklarını okumaya devam edelim.

from 2,000 to 3,000, principally belonging to the class of Street porters. In one cemetery alone, that of Chicli, about 700 corpses have been counted.”, *The Times*, 31 Ağustos 1896, s. 3.

30 “Up to yesterday the municipal authorities have buried in the Armenian cemetery at Chichli 543 corpses all slain in the sixth municipal division of Haskous or Kassim Pasha.”, *The Times*, 1 Eylül 1896, s. 3.

“Gerçek şu ki şahsi kanaatlere sahip olması, alıncı hükümdarın tahammül edemeyeceği bir suçtu ve bu yüksek rütbeli korkunç din adamı ne yapıp edip yerinden edilmeliydi. Sonunda başarıldı ve Ermeni komitelerinin daha maceracı ruhları üzerindeki büyük zapt edici etki yıkılırken devrimci ruha yeni ve güçlü bir uyarıcı verildi. Ermeniler İzmirliyan’ın idareciliği ve bilgeliğiyle Abdülhamid yönetimi altında yaşam koşullarını kademeli olarak iyileştireceğine inanmıştı. Ancak patriklerinin ayağının kaydırıldığını, makamının ve konsilin Saray’ın mahluklarıyla doldurulduğunu görünce bütün cemaatin cesareti kırıldı ve komite liderleri hayal kırıklığına uğradı.”³¹

Metinden de anlaşılacağı gibi *The Times* muhabiri bambaşka bir İzmirliyan portresi çiziyor. Abdülhamid ve Zaptiye Nezareti İzmirliyan’ın komitecilere destek verdiğine inanıyordu. Zaten bu gerekçeyle istifaya zorlanmıştı. *The Times* muhabiri ise İzmirliyan’ın ayağının kaydırılmasının Ermeni komitelerinin devrimci ruhunda güçlü bir uyarıcı etki yaptığını düşünüyor. Muhabir, Taşnak Komitesi’nin İstanbul’daki

31 “...the fact that he held opinions of his own was an offence which his magnanimous Sovereign could not tolerate, and, by hook or by crook, the odious prelate had to be displaced. This was at length achieved and the great restraining influence on the more adventurous spirits of the Armenian committees was demolished, while a new and powerful stimulant was given to the revolutionary spirit. The Armenians trusted in the wisdom and tact of Mgr. İzmirlian gradually to bring about an improvement in the conditions of their existence under Abdul Hamid. but when they saw their Patriarch jockeyed out of office, and his stead and council filled with creatures of the palace, discouragement came over the whole community and the leaders of the committees became desperate.”, *The Times*, 4 Eylül 1896, s. 4.

son saldırılarını çılgınlık (folly) ve pervasızlık (recklessness) olarak nitelendiriyor. Sultan Abdülhamid'in dünyanın sempatisini kazanma fırsatı varken haksız duruma düştüğünün altını çiziyor.

“Doğrusu majesteleri durumu hükümdar soğukkanlılığı ile ele almayı bilseydi, eylemin her bakımdan kınanması gereken koşullarda dünyanın Sultan'a sempatisi kesinlikle artabilirdi. Her ne kadar prensipte karşı çıkılsa da bankaya saldıranlarla uzlaşma söz konusu olsaydı 'mücbir sebep' iddia edilebilirdi; bu çok tehlikeli durumdan en kısa çıkış yoluydu. Ama Müslüman güruhun başıboş bırakılmasını, binlerce insanın savunmasız Ermenilerin beyinlerini sopalarla patlatmasını ya da Çerkes kamasıyla yarmasını mazur gösterecek herhangi bir gereklilik yoktu. Bu ölüm saçan güruhun organize olduğu, olağanüstü toplanma hızlarıyla ve hepsinin silahlı olmaları gerçeğiyle aşîkârdır.”³²

Sokaklarda dehşet saçan grupların organize olduğunu gösteren birçok delil vardı. *The Times*'in editoryal kadrosu

32 “Indeed, the sympathies of the world would certainly have inclined towards the Sultan in circumstances where the action was so entirely reprehensible had his majesty known how to treat the occasion with sovereign dignity. As regards the compromise with the invaders of the bank, although distinctly, objectionable in principle, the case of force majeure may be pleaded; it was the shortest way out of a very perilous situation. But there was no necessity whatever which could justify the turning loose of a Mahomedan rabble, numbering thousands of men, to dash out the brains of inoffensive Armenians with their Circassian daggers. That this murderous horde had been organized is made manifest by the extraordinary rapidity of their assembling, and by the fact of their being all armed.”, *The Times*, 4 Eylül 1896, s. 4.

ilk günler asker ve polisin organize grupları kontrol edebilme gücünün olup olmadığını sorgulamıştı. Ama İstanbul'dan muhabirlerinin gönderdiği bilgilerden güvenlik güçlerinin başıbozuk güruhların saldırılarını engellemek bir yana göz yumduklarını, hatta bizzat katıldıkları sonucu çıkıyordu.

(başıbozukların) “*Tertiplerinin tanındığı ve amaçlarının teşvik edildiği, askerlerin eylemlerini gizlemesiyle ve bizzat desteklemesiyle, polisin birçok yerde içinde yer almasıyla ispatlandı. Askerler, çeteleşmiş katillere, kanlı eylemlerine müdahalelere, olayları önlemek için onları çağıranlara hakaret ederek ve hoyratça davranarak bilfiil siper olmaktan başka bir şey yapmadı.*”³³

The Times muhabiri açısından tablo netleşmişti. Gazetede ilk yorumda “gözü dönmüş haydutlar”, “vahşi fanatikler” olarak nitelendirilen fedailere bakış değmişti. Muhabir fedailerin hamlesini hâlâ “çılgınlık” ve “pervasızlık” olarak görmekle birlikte daha anlayışlı bir dil kullanıyordu artık. Fedailer, son kurşununa kadar direnen birer kahraman, sıradan Ermeniler “tavşanlar gibi avlanan” kurbanlardı. Abdülhamid'in elinin tersiyle ittiği sempati rüzgârı Ermeni fedailerin yelkenini şişiriyordu.

“Sopalıların direnişle karşılaştığı tek yer, komitecilerin çoğunun oturduğu ve komitenin toplantılarını yaptığı Samatya. Bu mahallede Ermeniler son fişeklerine

33 “That their organization was recognized, and their purpose countenanced, is proved by the manner in which the troops, covered their action, and promoted it while the police in many places took part in it. The troops in fact, did nothing but shelter the banded assassins from interference with their bloody work, insulting and rough-handling those who appealed to them to prevent it.”, *The Times*, 4 Eylül 1896, s. 4.

kadar savaştı ve sonra içlerinden bazıları kendi beyinlerini havaya uçurdu... Bütün diğer yerlerde –Galata, Pera; Taksim, Papazköprü, Hasköy– Ermeniler sersemlemiş görünüyordu ve avlak bekçisi tavşanlar gibi başlarından vuruldular; bazıları can havliyle kaçtı ama elçiliklere sığındıkları Pera'daki bir kaç vaka dışında çabucak avlandılar. Çeteleşmiş katiller buldukları her Ermeni'yi öldürürken polis ve jandarma, kendini öldürebilecek olan herkesi tutukladı. Bu zavallıların elleri, ayakları bağlandı ve yürütüldü, çoğu öteki tarafta ölülerin konduğu at arabalarına taşınmak üzere içeri gireceği polis karakoluna giderlerken insafsızca dövüldüler.”³⁴

Muhabir yazdıklarının vahametinin farkındaydı. Bir de uyarı notu ilıstırmıştı yorum/haberinin sonuna... “Okuyucular bunların bir söylenti olmadığını unutmamalı; vahşetin pek çoğuna tanıklık ettim...”³⁵ Ayrıca dürüstlüğünden şüphe

34 “The only place where the gourdieurs encountered resistance was at Psamatia, where most of committee men have their abode, and the committee held its meetings. In this suburb the Armenians fought till they came to their last cartridge, and then several of them blew out their own brains... In all the other places- Galata, Pera Taxim, Papaskeupru, Hasskein- the Armenians seemed stupefied, and were simply knocked on the head like rabbits by a gamekeeper; some ran for their lives, but were quickly hunted down, expecting in a few cases in Pera, where asylum was found in one or other of the Embassies. While banded assassins slew every Armenian they could find, the police and gendarmes arrested all they could lay hands upon. These poor wretches were pinioned and marched off, being cruelly beaten as they went, to one other of the police depots, which many entered only to be brought out to the dead-cart on the other side.”, *The Times*, 4 Eylül 1896, s. 4.

35 “Readers should remember that this no hear say story; of many of these horrors I have been an eye-witness.”, *The Times*, 4 Eylül 1896, s. 4.

etmediğim birçok beyefendi ile de notlarımı karşılaştırdım” diyordu o uyarı notunda. *The Times* muhabirine göre İstanbul'daki katliam “Hamidiye ruhu”nun (Hamidian spirit) aydınlatıcı tasviriydi. Elçiliklerin gözdağı sayesinde katliamın durdurulduğunu öne süren muhabir gelecek ile ilgili bir endişesini de yazıya döküyordu.

*“Çok sayıda insan bugün trenle ya da vapurla İstanbul'u terk ediyor; haftanın olayları, genel olduğu kadar acı, güçlü bir etki yarattı. Hamidiye sisteminin halletme yeteneğine toplu katliamın da dahil olduğu görüldü ve bugün Ermenilere münasip görünenin yarın Rumlar ve diğer Hristiyanlar için de uygun olduğu ortaya çıkabilir.”*³⁶

Gazete bir gün önce de iki görgü tanığının mektuplarına yer vermişti sayfalarında. Mektuplardan ilki 27 Ağustos'ta kaleme alınmıştı. Adı açıklanmayan görgü tanığı “24 saatin

36 “A large number of people are leaving Constantinople today by train or steamer, the events of the week having produced a strong impression as painful as it is general. It has been seen that the resources of the Hamidian system include wholesale assassination, and what may seem good for Armenians today may appear equally fit for Greeks or any other Christians tomorrow.”, *The Times*, 4 Eylül 1896, s. 4.

The Times muhabirinin korkusu 1955'te gerçekleşti. “Atatürk'ün Selanik'teki evine bomba atıldı” yalanı üzerine 6 Eylül 1955'te başta Rumlar olmak üzere İstanbul'daki Hristiyanlara karşı büyük bir saldırı başlatıldı. Yağmacıların çoğu İstanbul dışından özel olarak getirilmişti. Beyoğlu, Galata, Şişli, Kumkapı gibi semtlerde gayri Müslimlere ait beş bine yakın işyeri ve ibadethane yağmacılar tarafından yakılıp yıkıldı. İçlerindeki malzemeler talan edildi. Polis ve asker tıpkı 1896'daki gibi yağmacılara göz yumdu. İddiaya göre bu kez yağmacılara ‘can kaybı olmasın’ talimatı verilmişti. Ama Türk basınına göre olaylar sırasında 11 kişi can verdi. Olaylardan sonra binlerce Rum İstanbul'u terk edip Yunanistan'a gitti.

sonunda cinayetler hafifledi. Zira etrafta öldürülecek çok az Ermeni kalmıştı... Vahşete tanıklık etmemeniz büyük şans. Gördüklerim yüzünden ellerim tir tir titriyor” diyordu mektubunun bir yerinde. “Bana Sultan’ın yakalanabilecek... bütün Ermenilerin öldürülmesi için emir verdiği söylendi”³⁷ notuyla topu Abdülhamid’e atıyordu.

Gazetenin sayfalarında aynı gün yer alan ikinci mektubun ise İstanbul’da iş yapan bir İngiliz tüccara ait olduğu bilgisi veriliyor. 28 Ağustos tarihli mektuba, “Hayatımın en vahşi görüntülerine bu iki gün içinde tanıklık ettim” cümlesiyle başlıyor İngiliz tüccar, “bazı caddeler hayvan kesimhanelerini andırıyor. Her yer cesetle dolu, sokaklarda akan kanın haddi hesabı yok” diyor.³⁸ Dönemin en saygın gazetelerinden *The Times*’da yayımlanan bu ve benzeri yazılarla İngiliz kamuoyunun gözündeki “Barbar Türk” imajı iyice perçinleniyordu.

İstanbul’daki olaylar tam da Yunanistan ile Girit sorununun alevlendiği bir dönemde patlamıştı. Gelişmeler Atina’da yakından takip ediliyordu. Fedailerin ve çok sayıda sıradan Ermeni’nin aralarında bulunduğu bir gemi dolusu insan 28 Ağustos’ta Atina’ya (Pire Limanı) indi. Ermeniler Atina’da kendilerini karşılayanlara tüyler ürperten hikâyeler anlatıyorlardı. *The Times*’ın 29 Ağustos’taki sayısında yer alan Atina kaynaklı haberde işte o sığınmacıların “İstanbul’da birçok Ermeni bindikleri gemilerde softalar tarafından takip edilip öldürüldü. Osmanlı Bankası’nın da bulunduğu Galata’da sokaklar cesetlerle dolu” sözlerine yer veriliyordu.³⁹

37 “I was informed that the Sultan had given orders to murder all Armenians that could be got hold of and that they were to pillage for 24 hours.”, *The Times*, 3 Eylül 1896, s. 4.

38 *The Time*, 3 Eylül 1896, s. 4.

39 “Passengers arriving today by steamboat from Constantinople

Sonraki günlerde Rusya ve Mısır'dan da sığınmacı Ermenilerle ilgili haber bombardımanı başladı. Kahire muhabiri 6 Eylül'de Londra'ya çektiği telgrafta "İstanbul'dan çok sayıda sığınmacı geliyor. İhtiyaçlarının nasıl karşılanacağı bilinmiyor" diyordu. Odessa'daki muhabir ise Rus Hükümeti'nin Ermeni sığınmacıları taşıyan gemilerin limana girişine izin vermediğini yazıyordu.⁴⁰

Rusya Ermenilere kapıyı kapatmıştı ama katliamdan iki hafta sonra bile İstanbul'dan kaçış sürüyordu. Üstüne Babıâli huzuru koruma adına işsiz tüm yabancıların İstanbul'dan gönderilmelerini kararlaştırdı.⁴¹ 10 Eylül'de 650'den fazla Ermeni İngiliz Büyükelçiliği'nin koruması altında yolculuk edecekleri gemilere bindirilerek kenti terk etti. Can güvenlikleri olmadığı gerekçesiyle o Ermenilerden 120'si son geceyi İngiliz elçiliğinin çatısı altında geçirmişti. *The Times* muhabirine göre son postada gemilere bindirilen 650 kişi iç güç sahibi ve genellikle bölgedeki ofislerde çalışan Ermenilerdi. Ölüm korkusu yüzünden kenti terk ediyorlardı. Son ana kadar da sivil polisler peşlerindeydi.⁴²

give a graphic description of the scene in the harbour at the time of their departure. Several Armenians who sought refuge in foreign steamers were pursued by softas in boats and killed. One almost reached an Italian steamship, when he was struck on the head with a boat's anchor and sank. It is stated that the streets of Galata in the neighbourhood of the Ottoman Bank are thickly strewn with corpses.", *The Times*, 29 Ağustos 1896, s. 4.

40 *The Times*, 7 Eylül 1896, s. 3.

41 "The Imperial Government, with a view to insure the maintenance of public order in Constantinople, has decided to send back to their native country all strangers without avowed occupation.", Babıâli'den yabancı temsilciliklere gönderilen yazı, *The Times*, 11 Eylül 1896, s. 3.

42 *The Times*, 16 Eylül 1896, s. 8.

3.3. Osmanlı İmparatorluğu'ndan İngiliz Kamuoyuna Mesaj

Abdülhamid ve Babıâli, İngiliz medyasının okurlarına duyurduğu Ermenilerle ilgili katliam ve İstanbul'dan kaçış haberlerin sunumundan son derece rahatsızdı. 12 Eylül'de *Reuter*'a bir açıklama gönderildi. *Reuter*'in abonelerine geçtiği ve *The Times*'in 17 Eylül'de yayımladığı metin, Osmanlı otoritesinin İstanbul'daki olaylarla ilgili dünya kamuoyuna yaptığı en kapsamlı açıklamalardan biri olarak dikkat çekiyor. Mesajın asıl adresi İngiltere'ydi. Açıklama, "İstanbul'daki Ermeni devrimcilerin anarşist zulmüne ilişkin İngiliz basınının bir kısmını ele geçirmiş gibi görünen kör öfkeyi burada kimse anlayamaz" cümlesiyle başlıyor. Devamını *The Times*'dan okuyalım.

*"Görünen o ki bazı Londralı yazarlar, inkâr edilemeyecek iki gerçeği büstün unuttu. İlk gerçek şu ki, bombacıların işledikleri cinayetler, genel olarak Avrupa'yı, özellikle de İngiltere'yi dolaylı olarak etkileyen suçlardır. Aslında Ermeniler tarafından, 438'den fazlası ölen ya da yaralanan Osmanlı askerlerine atılan patlayıcılar, Ermeni anarşistlerin İmparatorluk yönetimine karşı hazırladığı ve kasten gerçekleştirdiği korkunç operasyonun tüyler ürpertici karakterinin en güçlü kanıtı ve bütün dünya üzerinde Avrupa'da kurallara uygun şekilde kurulmuş her hükümete karşı devasa bir zalimler liginin varlığını ortaya çıkarıyor. Ermeni Hınçaklar, Nihilizme, Anarşizme veya Sosyalizme bağlı müttefiklerine, barikatlarla değil de dinamit yüklü bombalar vasıtasıyla bir devrim başlatmayı nasıl başarılacağını öğretti."*⁴³

43 "Some London writers have apparently altogether forgotten two

Aynı yıllarda İngiltere'nin başı İrlandalı ayrılıkçılarla dertteydi. İngilizlere Jeremiah O'Donovan Rossa'nın liderliğindeki ayrılıkçı Fenian hareketi hatırlatılıyor. Ermeni ihtilalcilerin hamlesi özellikle 1880'li yıllarda İngiltere'yi bombalı saldırı tehdidiyle bir hayli uğraştıran Fenian hareketine benzetiliyor. "Fenian yalnızdı, oysa şimdi karşımızda kötü şöhretli bir anarşistler koalisyonu var" deniliyor.

"Ermeni ihtilalcilerin planı, İstanbul'da geliştirildiği haliyle, aslında büsbütün yeni bir icat değil. İngiliz hükümetini İrlandalı Fenianlarla anlaştırmaya zorlamak amacı ve çirkin umuduyla 20 yıl kadar önce Londra'da sarayları, ambarları malikâneleri, limanları, dükkânları ve bankaları havaya uçurmak ve İngiliz askerleri öldürmekle tehdit eden Fenian O'Donovan Rossa'nın planının sadece bir tekrarı. Tek fark İrlandalı devrimcilerin o zaman hain tasarılarını gerçekleştirenken yardım almamaları. Ama şimdi her başkentte bütün toplum yıkıcıları buluştu. Bu, tehditkâr hevesle imal ettikleri ve kendi aralarında dağıttıkları

facts, which, however, cannot be denied. The first fact in fact is that the murders committed by the murder by the bomb-throwers are crimes which indirectly affect Europe in a general way, and especially England. Indeed, the explosives hurled by Armenians at Ottoman soldiers, more than 438 of whom were either killed or wounded. ar the strongest evidence of the formidable character of the ghastly organization prepared and deliberately carried out by Armenian Anarchists against the Imperial Government; and, besides, they reveal the existence of a gigantic league of ruffians over the whole world against every regularly constituted Government in Europe. The Armenian Huntchakists have just taught their confederates, who belong to Nihilism, Anarchy, or Socialism, how to manage to start a revolution, not with barricades, but by means of bombs loaded with dynamite.", *The Times*, 17 Eylül 1896, s. 3.

bir bomba yığını etrafında birleşen tüm anarşistlerin kötü şöhretli koalisyonu.”⁴⁴

Ve açıklamada dikkat çekilen ikinci nokta: “Ermeni ihtilalciler manidar bir zamanlamayla İstanbul’da provokasyon tezgâhladı ama bizim askerimiz sizin İrlanda’da düştüğünüz oyuna gelmedi mesajı” veriliyor İngilizlere... *The Times*’dan okumaya devam edelim:

“Eşit ölçüde dile düşmüş diğer gerçek şu ki İstanbul’daki bombalar bu Ermeni çılgınlar tarafından askerlere atıldı çünkü kötü niyetli bir şekilde, Ermeni kötü adamlar tarafından geniş alana atılan makinelerin tüyler ürpertici parçaları arasında yerde yatan yaralı, parçalanmış ya da ölü askerlerin görüntüsüyle çileden çıkmış Osmanlı ordusunun bütün Hristiyanları sıkıştıracağı sanıldı. Ama İmparatorluk askerleri böyle bir şey yapmadı. İngiliz askerlerin İrlanda’da büyük isyan sırasında aynı hoşgörüyle davranmadığını söylemek abartı olmaz. En hafif provokasyonda misliyle ateş ettiler. Özetle İstanbul’daki korkunç

44 “The plan of the Armenian revolutionists, as it has just devolved in Constantinople, is not however, a new invention at all. Is is merely a repetition of the plan of the Fenian O’donovan Rossa, who has far back as 20 years ago threatened to blow up palaces, warehouses mansions, docks, shops and banking establishments in London, and to slaughter English soldiers for the purpose and in the wicked hope of compelling the British Government to come to terms with the Irish Fenians, the difference being that the Irish revolutionists at time the were unassisted, in the carrying out of their nefarious designs. But now they have been joined by all the demolishers of society in every capital. It is the infamous coalition of all the Anarchists who have united round a heap of bombs which they have manufactured and distributed among themselves with sinister eagerness.”, *The Times*, 17 Eylül 1896, s. 3.

ve dehşet verici olayın, Ermeni devrimci komiteleri tarafından, kendindeki huzmeyi görmeden komşusunun gözündeki toz zerresini hevesle ortaya çıkarmayı âdet edinmiş bir avuç uluslararası politikacının ve fanatiğin doğrudan ve dolaylı desteğiyle manidar bir zamanda hazırlanan büyük bir provokasyon olduğu şüpheyi yer bırakmayacak şekilde ispatlandı.”⁴⁵

Gazetede yayımlanan şekliyle tamamını aldığımız açıklamadan da anlaşılıyor ki tüm canlılar gibi devletin genetiği de kolay değişmiyor. Metinde kullanılan “zamanlama manidar”, “bizi eleştireceğinize kendi kusurunuzla bakın”, “kötü adam” argümanına aradan 120 yıl geçtiği halde günümüz Türkiye’sinde de sık sık başvuruluyor.

Açıklamada dikkat çeken bir diğer unsur, işin sivil boyutundan hiç söz edilmemesi. Öncesini bilmeyenler için çizilen tablo şöyle: Ermeni anarşistler İstanbul’da çok şiddetli

45 “The other equally notorious fact is that the bombs in Constantinople were thrown by these Armenian desperadoes against the troops because it was maliciously surmised that the Ottoman army, exasperated at the sight of wounded, mutilated, or dead soldiers lying on the ground amidst the fragments of dreadful engines which had been flung broadcast by the Armenian scoundrels, would rush against all the Christians. But the Imperial troops did nothing of the kind, although they had been provoked in the most terrible way. There is no exaggeration in stating that English soldiers did not act with the same forbearance in Ireland during the great riots there. On the slightest provocation they used grape shot. To sum up, it has been proved beyond doubt that the ghastly and appalling occurrence in Constantinople was a huge provocation which had been prepared for a considerable time by the Armenian revolutionary committees with the direct and indirect support of a handful of international politicians and fanatics who are wont to eagerly detect the mote in their neighbour’s eye without seeing beam in their own.”, *The Times*, 17 Eylül 1896, s. 3.

bir provokasyona kalkışmış, saldırılarda çok sayıda şehit ve yaralı vermesine rağmen asker sağduyulu davranarak oyuna gelmemiştir. Fedailerin provokasyon hedeflediği bir gerçek. Asker ve polisin doğrudan Ermeni kıyımına katılmadığı da söylenebilir. Zira maşa varken ateşi eliyle tutmamıştır güvenlik güçleri. Bazen göz yumularak, bazen örtülü destekle başıbozuklar aracılığıyla verilmiştir Ermenilere gereken ders.

3.4. Banka Baskını Ve Sonrasındaki Olayların Almanya Ve Fransa Medyasındaki Yankıları

Siyasal dengeler nedeniyle Almanya ve Fransa Ermeniler yüzünden Osmanlı yönetiminin başını ağrıtmak istemiyordu. İstanbul'dan geçilen haber ve yorumlar Almanya hükümetini kaygılandırmıştı. Abdülhamid'e sempati ile bakılmıyordu. Hatta gitsin isteniyordu ama Ermeni sorunu konusunda hükümetin Osmanlı İmparatorluğu politikasında bir değişiklik gözlenmiyordu. Muhafazakâr basın Alman hükümetinin görüşünü yansıtıyordu. *The Times*'in Berlin muhabirine göre Almanya'da iktidara yakın çevrelerin kayıtsızlığının nedeni İngiltere'den başka bir şey değildi.

*“Muhafazakâr basın, özellikle Kreuz Zeitung birden Ermenilerin ilgiye layık olduğunu keşfetti. Ama Büyük Güçler'in Sultan'ı topa tutmak için baskı uygulayan sürekli eylemin ötesinde onlar adına her türlü siyasi müdahaleye karşı çıkmaya devam ediyor. İngiltere'ye güvensizlik, Ermeniler için oluşmaya başlayan şefkate hâlâ galip geliyor ve yinelenen vurgu Avrupa'nın barışını ne pahasına olursa olsun koruma gerekliliğinin altını çiziyor.”*⁴⁶

46 “The Conservative Press, and in particular the Kreuz Zeitung, has suddenly discovered the Armenians to be worthy of sympathy, but

Liberal Alman gazetelerinde ise Abdülhamid'in hemen tahttan indirilmesi ve Ermenilere destek için imza kampanyası çağrıları yapıyordu.

“...liberal gazeteler Türkiye karşıtı duygularını gizlemiyor. Vossische Zeitung, Sultan'ın tahttan indirilmesi fikrini memnuniyetle karşılıyor. Frankfurt'ta yayımlanan, Ermenilerin acısını dindirmek için uygulanacak imza kampanyası çağrısı, Ermenilerin kaderine giderek artan ilginin işareti olarak anılabilir.”⁴⁷

İstanbul'daki olaylarla ilgili Fransa'da da Almanya'da kine benzer bir hava vardı. Fransa'da bazı gazetelere ve gazetecilere Padişah tarafından para desteği veriliyordu. *Le Petit Journal* gibi gazeteler Türk hükümetini destekleyen yayınlara devam ediyordu. “Türk dostu” Pierre Loti Osmanlı yönetimine övgüler düzüyordu.⁴⁸

İstanbul'daki olaylardan sonra Osmanlı yönetimini destekleyen yayınlar azaldı. Hükümete yakın gazetelerde hem Ermeni fedailere, hem Abdülhamid'e yönelik eleştiriler vardı. Örneğin Osmanlı yönetimine yakın sayılabilecek *Le Figaro*'da Ermenilerin banka baskınıyla ilgili sert yorumlara

continues to deprecate any political intervention on their behalf beyond the continuous action of the Powers in bringing pressure the bear on the Sultan. Distrust on the England still prevails over the nascent compassion for the Armenians, and renewed emphasis is laid upon the necessity of maintaining at all costs the peace of Europe.”, *The Times*, 17 Eylül 1896, s. 3.

47 “The Liberal newspapers... make no secret of their anti-Turkish-sentiments, and the *Vossische Zeitung* welcomes the idea of the deposition of the Sultan As a sign of the growing interest in the fate of the Armenians it may be mentioned that an appeal for subscriptions, to be applied in relieving distressed Armenians, has been published at Frankfurt.”, *The Times*, 17 Eylül 1896, s. 3.

48 Ternon, *Bir Soykırım Tarihi*, s. 184.

yer veriliyordu. Ama eleştirilerden Abdülhamid de payını alıyordu. “Bir avuç Ermeni katliam yaptı diyor, yine de Türk hükümetinin görevi bunu engellemekti. İngiliz basınının komediyi andıran ve temelde Babiâli’yi organizatör gösteren iddiaları dışlansa da Babiâli’nin sorumluluğu büyüktür”⁴⁹ diyordu *Le Figaro* yazarı. Aynı gazetede yayımlanan bir başka makalede ise Abdülhamid’in Babiâli’yi devre dışı bırakarak bütün yetkileri üzerinde toplaması eleştiriliyor. Yazar İngiltere’deki havanın aksine “Türkiye yaşamalıdır ama reformlarla”⁵⁰ uyarısı yapıyordu.

Fransız medyasında İstanbul’da olanlarla ilgili dikkat çeken makalelerden biri *Justice* adlı yayın organında yayımlandı. *The Times* muhabirinin de dikkatinden kaçmayan ve Londra’daki merkezine ayrıntılı bir özetini gönderdiği Georges Clemenceau imzalı makalede “25 fanatik” denilen Ermeni fedailerin banka baskını için “macera”, Avrupa ülkelerinin desteğe gelmesini beklemeleri için “oryantal hayal gücü” ifadeleri dikkat çekiyor. Clemenceau, baskınla Ermeni davasının hiçbir şey kazanamadığı gibi zemin kaybettiğinin altını çiziyor.⁵¹

Justice yorumcusu eleştiri bombardımanına Türk tarafı ile devam ediyor. İstanbul’da baskın sonrası düzenlenen ve “dört, beş bin kişi öldü” dediği katliamı ülkesindeki Aziz Bartolomeus Yortusu⁵² vahşetine benzetiyor.

49 Koloğlu, *Avrupa’nın Kısılcacında Abdülhamit*, s. 176.

50 *A.g.e.*, s. 176.

51 *The Times*, 11 Eylül 1896, s. 3.

52 24 Ağustos 1572’de Fransa’da Katolikler tarafından Protestanlara karşı düzenlenen katliam. Paris’ten başlayan ve ülkenin birçok bölgesine yayılan iki günlük katliamda on binlerce Protestanın öldürüldüğü tahmin ediliyor.

“Sultan, Ermeni komitelerini kışkırtmak ister gibi Patrikhane’ye tek kelimeyle nefret uyandıran ‘locum tenens’i (vekil) atadı ve barbar Kürt birlikleri başkent sokaklarında yürütmek suretiyle Ermenilere Anadolu’nun dehşetini hatırlattı. Meselenin gülünç yanı, Fransız gazeteleri Ermenileri, sakince katledilmelerine müsaade etmezlerse Avrupa’nın sempatisini kaybedeceklerine inandırıyor... Avrupa onlara ne zaman gerçekten sempati gösterdi ki?”⁵³

Ana akım Fransız medyasının tavrını bu sözlerle eleştiren Clemenceau’nun salvolarından o tarihlerde Rusya ile yakınlaşan Fransa Hükümeti de alıyor payını. “Fransa’nın Ermenileri korumak için pek çok nedeni var” diyen yazar, ‘Rusya tarafından hipnotize edilen’ ülkesini olan bitenlere göz yummakla suçluyor. İstanbul’un Avrupa için artık sürekli bir tehlike oluşturduğunu iddia ediyor.

“Dört bin savunmasız insanın yargısız katledildiği bir kent, bütün Avrupa için sürekli bir tehlikedir ve kendini, çetelerce katili katliama kışkırtması için üç düzine isyancıya silah bıraktırmakla teselli eden bir hükümet çökmüş, hüküm giymiş ve sona ermiş bir hükümettir... Ermenilerin, devlet adamlarımızı çözüm gerektiren zorlukları yoluna koyma zahmetinden

53 “As if the Sultan wished the provoke the Armenian Committees, he has appointed an utterly odious locum tenens at the Patriarchate and made the barbarous Kurdish troops march trough the streets of the capital, thereby reminding the Armenians of the horrors of Anatolia. The humorous side of the whole business is that the French papers assure the Armenians that if they do not let themselves be massacred in peace they will lose the sympathy of Europe.. When has Europe over shown them any real sympathy?”, *The Times*, 11 Eylül 1896, s. 3.

kurtarmak için sonsuza dek katledilmeye razı olup olmamaya karar vermemesi üzücü. Fakat koyun şimdi delirdi ve diplomatların harekete geçecek zamanı var.”⁵⁴

Oysa devrin Fransa yönetimi Ermeniler yüzünden Osmanlı İmparatorluğu ile arasını açmak istemiyordu. Zira ileride daha ayrıntılı değinileceği gibi Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu ile çok sıkı ve büyük çaplı mali ilişkileri vardı.

3.5. Paris'te Üslenen Jön Türklerin Banka Baskını İle İlgili Değerlendirmeleri

Fransa'da tartışmanın bir tarafında da Jön Türklerin yayın organı *Meşveret* vardı. Babıâli, Taşnakların İstanbul'daki eyleminden Jön Türkleri de sorumlu tutuyordu. O suçlamalara *Meşveret*'in 15 Eylül 1896'da Fransızca yayımlanan ekinde yanıt verildi. Komitenin “Beyanat” başlıklı bildirisinde “Eylem yoluyla propagandayı var gücümüzle kınadığımızı açıkça ilan ediyoruz. Bir toplum bombayla değil fikirle ve düzenle reforme edilir” denilerek şiddet yoluyla siyasete açıkça karşı çıkılıyordu.

Bildiride “yasal alanda kalmak istiyoruz” diyordu Jön Türkler. Mevcut yasaların kayıtsız şartsız uygulanması talep

54 A town where 4.000 inoffensive men can be massacred with impunity is a permanent danger to the whole of Europe, and the Government which consoles itself for having had a capitulate before three dozen rebels by inciting bands of assassins to butcheries is a Government that has collapsed, that is condemned, and that is ended... that the Armenians have not decided to let themselves be slaughtered indefinitely in order to save over statesmen from the bother of settling the difficulties which press for a solution. But the sheep have now become mad and the time is at hand when the diplomatists will have to act. *The Times*, 11 Eylül 1896, s. 3.

ediliyordu. Taşnak Komitesi'nin Osmanlı Bankası baskını için "aptalca" değerlendirmesi yapılıyordu.

*"Türkiye'de anayasa mevcut. Bizim istediğimiz uygulamaya konulması. Yasa, ne bir eksik, ne bir fazla, sadece yasa. Ve bunu, istisnasız, Müslüman ve gayri Müslim bütün Osmanlı tebaası için istiyoruz. Kuşkusuz, Ermenilerin kaderine derinden üzülmüyoruz ama ne ayrılıkçı eğilimleri ne komitelerinden birkaç kişinin aptalca girişimlerini onaylıyoruz."*⁵⁵

Aynı sayıda Ahmed Rıza'nın "Katliamların Temeli" başlıklı bir yazısı vardı. Ahmed Rıza, Ermeni fedailere ateş püskürüyor, nefret ettiği Abdülhamid'in hislerine tercüman oluyordu adeta. Yazı İstanbul'daki katliamla ilgili Avrupa'daki gazetelerde çıkan haberlere eleştiriyle başlıyordu.

"İstanbul'da meydana gelen iğrenç olaylara kayıtsız kalmak için bütün insani duygulardan yoksun olmak gerekir. Derinden üzüldüysem bu, kurbanlar Ermeni olduğu için değil –zaten aralarında çok Türk vardı– kurbanlar insan, hemşehrimiz olduğu içindir. Bazı yabancı gazetelerin haberleriyle sergilediği, sonuçta Ermeni davasına zarar veren tarafsızlığı görmek de beni çok üzdü. Ayaklanmanın neden ve nasıl başladığını açıklama zahmetine girişmeksizin, olayların, bu misillemelere yol açabilecek gerçek nedenlerini

55 "En Turquie, la Constitution existe. Ce que nous voulons, c'est sa mise en pratique. La loi, toute la loi, rien de moins, rien de plus. Et cela, nous le disons dan l'intérêt de tous les sujets Ottomans, sans exception, Musulmans et non Musulmans. Certes, nous déplorons profondément le sort des Arméniens, mais nous ne saurions approuver les tendances séparatistes ni les tentatives insensées de quelques-uns de leur comités.", *Meşveret Fransızca eki*, birinci yıl, no: 19, 15 Eylül 1896, s. 1.

ortaya koymaksızın Türklerin ya da Kürtlerin, sopalılar ve yatağanlarla Hristiyanların üzerine atladığı, cesetlerle dolu el arabaları görüldüğü, askerlerin veya başıbozukların evlere ateş ettiği vs. anlatılıyor. Hepsi bir bütün hâlinde Müslüman fanatizmine atfediliyor.”⁵⁶

Ahmed Rıza, Ermenilerin 26 Ağustos'taki banka baskını ve diğer saldırılarından örnek veriyor. Bu saldırıların Müslüman nüfusu tahrik ettiğini anlatıyor. Milliyetçilik damarı kabağan yazar, “*Türklerin yerinde daha medeni bir halk olsaydı ne yapardı?*” diye soruyor. Devamını kendi kalemin-den okuyalım.

“Şovenizmle suçlanmayı istemem ama Türklerin, özellikle askerlerin birçok durumda soğukkanlılıklarını koruduklarını teslim etmem gerek. Ermenilere ancak doğrudan tahrik edildiklerinde vurdular, sadece saldırganlara sığınak sağlayan dükkânlara girdiler. Hiçbir Rum'a, hiçbir Yahudi'ye dokunmadılar ki

56 “Il faudrait être dépourvu de tout sentiment d'humanité pour rester indifférent aux déplorables événements qui viennent de se passer à Constantinople. Si j'en suis profondément affligé, ce n'est point parce que les victimes sont des Arméniens (il y a d'ailleurs parmi elles beaucoup des Turcs), mais parce que ces victimes sont des hommes, des compatriotes! Je suis fort attristé aussi de voir le parti-pris dont certains journaux étrangers font preuve dans leur comptes-rendus, parti-pris qui du reste compromet la cause arménienne. On va racontant que des Turcs ou des Kurdes, armés de bâtons et de yatagans, se sont jetés sur les Chrétiens, que l'on a vu des charrettes remplies de cadavres, des soldats ou des bachi-bozouks faisant feu sur des maisons, etc., etc., sans se donner la peine d'expliquer comment et pourquoi l'émeute a commencé, et sans nous exposer les vraies causes des faits qui ont pu amener ces représailles. On attribue le tout en bloc au fanatisme Musulman.”, *Meşveret Fransızca eki*, birinci yıl, no: 19, 15 Eylül 1896, s. 19.

bu da Avrupa'da düşünüldüğünün aksine olayların kesinlikle dinî fanatizm tarafından çıkarılmadığını inkâr edilmez bir şekilde ortaya koyuyor.”⁵⁷

Osmanlı Bankası baskını ve sonrasındaki Ermeni katliamı Saray ve Babîâli ile en sıkı muhalifleri durumundaki Jön Türkleri aynı cephede buluşturmıştu. Ahmed Rıza'nın kaleminden çıkan bazı cümleler okuyana “Abdülhamid'in ve Babîâli'nin halkla ilişkiler müşaviri bu kadar yazabilirdi” dedirtiyor.

“Yüzyıllar boyunca Ermenilerle anlayış içinde yaşıyoruz; hatta onlarla ilişkilerimiz, bizimle diğer milletler arasındakinden çok daha sıkı. Türklerin büyük çoğunluğu onlara karşı bu duyguları koruyor. Herhangi bir nefret olsaydı bir avuç kışkırtıcının gelip onları uyandırmasını beklemezlerdi. İstanbul ve diğer kentlerde tekrarlanan katliamlar, hep dışarıdan gelen birkaç Ermeni bozguncu tarafından kışkırtıldı. (Bkz. İngiliz Konsül'ün Mavi Kitap'ta yayımlanan sirkülerleri) Bu kez de dışarıdan geldiler. Amaçları Hristiyan Avrupa'nın saf sempatisini daha kolay sömürmek için Müslüman fanatizmini kışkırtmaktı.”⁵⁸

57 “Je ne voudrais pas qu'on m'accusât de chauvenisme, je ne puis m'empêcher de reconnaître que les Turcs, et surtout les soldats, ont conservé dans maintes circonstances tout leur sang-froid: ils n'ont frappé les Arméniens que lorsqu'ils étaient directement provoqués: Ils ont pénétré dans les seuls magasins qui donnaient asile aux agresseurs. Ils n'ont touché à aucun Grec, à aucun Israélites, ce qui prouve d'une façon indéniable qu'ils n'étaient nullement poussés, comme on a intérêt à le faire croire en Europe, par le fanatisme religieux.”, *Meşveret Fransızca eki*, birinci yıl, no: 19, 15 Eylül 1896, s. 19.

58 “Nous vivons depuis des siècles en bonne intelligence avec les Arméniens, et nos relations avec eux sont même beaucoup plus

Gazetenin ilk sayfasındaki yazıda “eylem gücüyle propagandayı kınıyoruz” mesajı verilse de Jön Türkler için istisnai durumların olabileceği anlaşıyor. Ahmed Rıza o istisnai durumu “bir zalimi (Abdülhamid’den söz ediyor olsa gerek y.n.) ortadan kaldırmaya yönelik olsaydı bu güç gösterisine kalkışanları bağışlanabilir bile bulabilirdim” cümlesiyle yazıya döküyor. Yazar İstanbul’daki katliamın faturasını da Abdülhamid ile birlikte ekmeğine yağ sürmekle suçladığı Taşnak Komitesi’ne kesiyor. “Umalım ki onca masumun kanı, en azından bir şeye hizmet etsin ve yabancı güçler Türkiye’nin şu anki şefinin muktedir olmadığını anlasın” dileğiyle baklayı ağzından çıkarıyor.

Gazetenin bir sonraki sayısında ise Osmanlı yönetimine eleştirinin dozunun arttığı dikkat çekiyor. 1 Ekim tarihli gazetenin Fransızca ekinde, “*bu katliamların, hükümetlerimizin utanç hanesine yazılan resmî cinayetler olduğu kesinlikle söylenebilir*”⁵⁹ deniliyor.

İstanbul’daki Ermeni kıyımı ve öncesinde Anadolu’da yaşanan trajediler Osmanlı aydınlarını endişeye düşürmüştü. Hanedanlığın devamına kimsenin sözü yoktu. Ama Osmanlı

intimes que celles qui existent entre nous et d’autres nationalités. La grande majorité des Turcs conserve encore ces mêmes sentiments à leur égard. S’ils avaient une haine quelconque contre eux, contre eux, ils n’auraient pas attendu qu’une poignée d’agitateurs vînt les réveiller. Ces massacres deux fois renouvelés à Constantinople et dans d’autres villes ont été toujours provoqués par quelques perturbateurs arméniens venus de l’étranger (Voir les circulaires du Consul anglais publiées dans le Livre Bleu). Cette fois-ci encore ils venaient du dehors. Leur but était de déchaîner le fanatisme musulman afin d’exploiter plus facilement les sympathies naïves de l’Europe Chrétienne.”, *Meşveret Fransızca eki*, birinci yıl, no: 19, 15 Eylül 1896, s. 19.

⁵⁹ *Meşveret Fransızca eki*, birinci yıl, no 20, 1 Ekim 1896, s. 1.

seçkinlerinin bir kısmı, Abdülhamid'den kurtulmak istiyordu. Bir kısmı ise rejimin zayıflamasının sadece Batılı büyük güçlerin işine yarayacağını düşünüyordu. Jön Türkler, “gayri meşru hükümdar”⁶⁰ olarak andıkları Abdülhamid'in hâl edilmesini istiyorlardı. İlber Ortaylı'nın “*Abdülhamid döneminin çocukları*”⁶¹ dediği Jön Türklerin Osmanlı tahtı için düşündükleri isim veliaht Şehzade Reşad'dı.

3.6. İstanbul'daki Olaylarda Abdülhamid'in Rolü Ve Zaman Kazanma Siyaseti

İşlerin Abdülhamid ile gitmeyeceğini düşünenler sadece Jön Türkler değildi. Özellikle İngiltere Osmanlı Devleti'nin topraklarının paylaşılmasından, en azından Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden yanaydı. 1894'te taşrada şiddet olayları başlayınca Batılı devletler Abdülhamid üzerindeki tazyiki arttırmaya başladı. Sultan'dan akan kanı durduracak önlemleri zaman geçirmeden alması isteniyordu. İngiltere Abdülhamid'i baskı altında tutmak için bir donanmasını Çanakkale girişinde bekletiyordu.

“Hassas dengeler ve itidal adamı”⁶² Abdülhamid ise ıslahatlar konusunda adım atmak istemiyordu. Avrupa basınında başında eli bıçaklı cerrahlar bekleyen yarı ölü olarak karikatürize edilen “Hasta Adam” Osmanlı İmparatorluğu için zaman kazanma üzerine kurulu bir tedavi yöntemi benimsemişti Sultan.⁶³ Her şey kontrolündeydi. Ama bir yandan da

60 Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 422.

61 İlber Ortaylı, *Defterimden Portreler*, İstanbul, 6. bs., Timaş Yayınları, 2013, s. 95.

62 Ortaylı, *A.g.e.*, s. 97.

63 Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, İstanbul, Pozitif Yayınları, 2013, s. 62.

sorumluluğun kendisine yıkılmasından endişe ediyordu.⁶⁴ Krizi geçiştirmek için çareyi sadrazam değiştirmekte aradı bir süre. 1895 yılının haziran-kasım ayları arasında 4 sadrazam değiştirdi. O isimlerden ilk üçü (Cemal Paşa, Said Paşa ve Kâmil Paşa) Batı'ya karşı ödün vermeye yatkın isimlerdi. Ama hiçbirinin sadrazamlığı iki ayı bile bulmadı. O dönemde yaklaşık bir ay sadaret makamında oturabilen Kâmil Paşa İngiltere'ye yakındı. Ermeni krizinden de yararlanarak Yıldız karşısında zayıflayan Babiâli'nin gücünü yeniden kazandırmaya çalışınca kasım ayının başında görevinden azledildi. Vali olarak Aydın'a sürgüne gönderildi. Yerine Sivas Valisi Halil Rıfat Paşa getirildi.

Osmanlı Bankası baskını sırasında sadaret makamında Halil Rıfat Paşa oturuyordu. Abdülhamid'in birkaç ay önce sadrazamlıktan azlettiği Said Paşa hakkında şüpheleri vardı. O güne kadar mevcut olmayan bir görev buldu şüpheli Paşa için. Yıldız ile Babiâli arasındaki koordinasyonu sağlama misyonuydu bu görev. Sultan'ın asıl niyeti ihanetinden şüphelendiği Paşa'yı Yıldız'da gözü önünde tutmaktı. Padişah'ın niyetini sezen Said Paşa, görevi reddedip İngiltere Büyükelçiliği'ne sığındı.⁶⁵ İngiliz elçinin Abdülhamid'den aldığı güvence sonucu beş gün sonra sefaretten çıkarak konağına kapandı.⁶⁶

Abdülhamid, annesini küçük yaşta kaybetmişti. Mutsuz bir çocukluk geçirmiş, çalkantılı dönemin ardından hiç beklemediği bir şekilde tahta çıkmıştı. Ama neredeyse hiçbir günü rahat geçmedi. V. Murad'ı yeniden tahtta oturtmak isteyen Ali Suavi ve arkadaşlarının 1878'deki başarısız darbe girişimi

64 Tahsin Paşa, *Abdülhamit Yıldız Hatıraları*, s. 105.

65 *A.g.e.*, s. 121-127.

66 Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 412.

üzerine korkuları iyice depreşti.⁶⁷ Dolmabahçe Sarayı'nın denizden kuşatılma riskinden çekindiği için Yıldız Sarayı'na yerleşti. Etrafını yüksek duvarlarla çevirttiği Yıldız Sarayı'nda Lord Kinross'un deyiimiyle “mutlak bir despotun yönetim modelini”⁶⁸ benimsedi. Hâl edilme korkusu ve terör gerekçesiyle Yıldız Hafıye Teşkilatı'nı kurdu.⁶⁹ Hafıye teşkilatı zaman içinde büyük bir kıyım makinesine dönüştü. Abdülhamid'e göre herkes birbirinin rakibi, hasmı, gözetleyicisi olmalıydı.⁷⁰ Öyle de oldu. Hafıye teşkilatı sadece düzen için tehdit oluşturanları izlemiyordu. Sadrazam ve şeyhülislam dahil bütün üst düzey yöneticiler Abdülhamid'den habersiz adım atamıyordu.⁷¹

67 Abdülhamid'in paranoyaya dönüşen korkusunu Mithat Cemal Kuntay'ın *Üç İstanbul* adlı romanının baş kahramanı Adnan'ın cümlelerinden okuyalım: “Efendimiz eskiden Moskof çarından korkuyordu, sonra elçisinden korkmaya başladı, şimdi tercümanından korkuyor. Zaten neden korkmuyor ki? Sahilden korkuyor; kalem sesinden ayak sesine kadar her gürültüden korkuyor, gazeteden, reçeteden korkuyor; kendi karyolasından korkuyor, kendi hafıyesinden korkuyor, öperken çocuğundan, çocuk yaparken karısından korkuyor... Korkacak kimse bulamazsa aynada kendisinden korkuyor...” Kuntay, *Üç İstanbul*, s. 88-89.

68 Kinross, *Osmanlı*, s. 553.

69 Ortaylı, *Defterimden Portreler*, s. 95.

70 Tahsin Paşa, *Abdülhamit Yıldız Hatıraları*, s. 262.

71 Sadrazam Halil Rıfat Paşa'nın başına gelen bir olay Abdülhamid'in kuşkuculuğunun ve herkesi takip etme çabasının zaman zaman nasıl bir mizahi boyuta geldiğini gözler önüne seriyor. Yaşlı Sadrazam konağından Babiâli'deki makamına giderken yolda küçük tuvaleti gelir. İhtiyaç molası için Karaköy'deki Aziziye karakoluna yönelir. Ancak karakola girmeden altına kaçırır. Üzerini değiştirmek üzere arabacısına konağına dönme talimatı verir. Jurnalciler çoktan Yıldız Sarayı'na “Sadrazam Aziziye karakoluna geldi, sonra Babiâli'ye uğramadan konağına döndü” haberini uçurmuştur. Abdülhamid adamlarına “Halil Paşa konağına girmeden hemen huzuruma çıksın” talimatını verir. Paşa çaresiz,

Banka baskını ve sonrasındaki trajik olaylar işte böyle bir ortamda yaşanmıştı. Asker ve polisin tavrına bakıldığında Müslüman halkın öfkesinin Ermenilere karşı kullanılıp yönlendirildiği görülüyor.⁷² Dönemin koşulları dikkate alındığında olayların büyük ölçüde Abdülhamid'in kişisel inisiyatifi ekseninde geliştiğini söylemek yanlış olmaz. Zaptiye Nazırı Hüseyin Nâzım Paşa'nın, "*Abdülhamid ayyaş değildi, sefih değildi; zampara değildi, bilakis öyle şeylere kızardı. Fakat onda bütün bunların fevkinde bir ayıp, bir kusur vardı: 'Her şeyi ben bilirim ben yaparım!' kusuru*"⁷³ sözleri de iplerin tamamen O'nun elinde olduğuna işaret ediyor.

Sultan Abdülhamid, Balkanlar'daki acı deneyimlerden sonra gayri Müslim cemaatlerden umudunu kesmişti. Dinî çeşitlilik yerine Müslüman birliği yaratma hedefine yönelmişti.⁷⁴ Bu dönemde Araplara karşı büyük bir yakınlık gösteriyordu. Abdülhamid'in bu politikasını tehdit olarak algılayan Batılı devletler, "Sultan dünyada yaşayan bütün Müslümanların başına geçmek istiyor" şeklinde propaganda yapıyorlardı.⁷⁵

değiştiremediği ıslak pantolonla suçlu bir çocuk gibi huzura çıkar. Padişah'ın "neden Aziziye karakoluna gidip konağına döndün" sorusu üzerine redingotunun eteklerini açarak ıslak pantolonunu gösterir. Ziya Şakir'in *Yarım Asır Evvel Bizi İdare Edenler* adlı çalışmasından aktaran Adnan Nur Baykal, *Günü Kurtarma Sanatı: II. Abdülhamid'in Yöneticilik Sırları*, İstanbul, Sistem Yayıncılık, 1999, s. 175-177.

72 Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 407.

73 Hüseyin Nâzım Paşa, *Hatıralarım*, s. 319.

74 Karen Barkey, *Farklılıklar İmparatorluğu Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar*, 2. bs., Çev. Ebru Kılıç, İstanbul, Versus Kitap, 2013, s. 375.

75 Kemal H. Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, yayına hazırlayan Güneş Ayas, 4. bs., İstanbul, Timaş Yayınları, 2014, s. 81.

Bütün İslam aleminin başına geçmek belki hayaldi. Ama Abdülhamid'in Osmanlı sınırlarının ötesindeki Müslümanlarla yakından ilgilendiği bir gerçek. Tabii her şeye rağmen Abdülhamid için öncelik ülke içindeki Müslümanlardı. Kemal Karpat, Abdülhamid'in İslam temelinde devleti içten güçlendirmeye öncelik vermesini dönem için "realist bir politika"⁷⁶ olarak değerlendiriyor. İşte bu realist politika Müslüman tebaanın gayri Müslimlerle, özellikle de Ermenilerle arasındaki uçurumu giderek büyütüyordu.

Edhem Eldem'e göre, "*Padişah'ın politikasının temelinde bir kriz çözümünden (Ermeni sorunu y.n.) çok uzun vadeli bir sindirme politikası olduğunu kabul etmek gerekir.*"⁷⁷ Eldem İstanbul'daki olaylar özelinde yaptığı değerlendirmede önemli bir de çelişkiye dikkat çekiyor:

*"Gerçekten de olayların bütününe bakıldığında göze çarpan en büyük çelişki, Osmanlı Bankası'nı şiddetle basarak tedhiş eyleminde bulunan bir gruba karşı o dönemde herkesçe meşru sayılabilecek sert tedbirlerin yerine müsamahalı bir davranış sergilenmiş olması, bunun tam aksine de masumiyeti ve mazlumiyeti vurgulanacak olan binlerce kişiye karşı oluşan şiddet hareketlerine ve katliama göz yumulmuş olmasıdır. Hukuka dayalı bürokratik bir hükümetten beklenecek davranışın tam aksini oluşturan bu davranış, 'tedhişe karşı tedhiş' türünden bir anlayışın tezahürü olarak görülmelidir."*⁷⁸

76 A.g.e., s. 82.

77 Eldem, "26 Ağustos 1896 Banka Vakası ve 1896 Ermeni Olayları", s. 145.

78 A.g.e., s. 145.

Abdülhamid 1890'daki Kumkapı nümayişinden itibaren Ermenilere karşı siyaset tarzını değiştirmişti. Yeni siyaset anlayışında sadece tedhişe karşı tedhiş yöntemi kullanılmıyordu. Özellikle İstanbul'da önemli ticaret ve müteahhitlik işleri olan Ermeni burjuvazisine ekonomik yönden darbe vurmak için de önemli bir adım atıldı. Komitecilere yardım ettikleri gerekçesi ile Ermeni tüccar ve müteahhitlerle çalışılmaması yönünde talimat vermişti Sultan. Talimat bütün valiliklere gönderildi. Sarayın kuyumculuk işlerini yürüten Ermeniler Yıldız'dan uzaklaştırdı.⁷⁹

Zaptiye Nazırı Hüseyin Nâzım Paşa ise akan onca kana rağmen Abdülhamid'i Ermeniler karşısında acze düşmekle suçluyor. "Eğer Abdülhamid idaresinin zafiyeti olmasaydı bu olaylar meydana gelmez, gelse de bir darbeye dindirilirdi"⁸⁰ diyor. Paşa'nın yazdıklarına bakıldığında Abdülhamid'in "vicdanlı" davrandığı görülüyor.

Yukarıda değinildiği gibi Abdülhamid en çok ciddi bir olayda sorumluluğun üstünde kalmasından çekiniyordu. Ermeni olaylarında işte o korktuğu geldi başına. Batılı ülkeler ve medya Ermeni olaylarında faturanın büyüğünü O'na kesmişlerdi. Diplomatların gönderdiği raporlar, gazete sayfalarına yansıyan katliam hikayeleri Avrupa kamuoyunda ciddi sarsıntıya yol açmıştı. Abdülhamid'in Avrupa'da şöhreti zaten kötüydü. Katliamlarla birlikte nefret edilen bir isim hâline geldi. O artık "Sultan Rouge", yani Kızıl Sultan'dı.⁸¹ Bir "halk düşmanı", mutlaka ortadan kaldırılması gereken bir hükümdar olarak görülüyordu. Bazı Fransız gazetelerinde

79 Tahsin Paşa, *Abdülhamit Yıldız Hatıraları*, s. 259-260.

80 Hüseyin Nâzım Paşa, *Hatıralarım*, s. 317.

81 Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 427. Abdülhamid için Kızıl Sultan yakıştırmasını ilk olarak Fransız yazar Albert Vandal yapmıştı.

sözcük oyunuyla Abdülhamid için “Grand saigneur”⁸² (büyük kasap, kan dökücü) deniliyordu. Almanya’da çizilen karikatürlerde Abdülhamid bazen kanlı elinde bıçak bulunan bir kasap, bazen kana susamış, insan etiyle beslenen yırtıcı bir hayvan olarak tasvir ediliyordu.⁸³ Yaşlı kıtanın dört bir yanında halk Ermeni katliamını protesto için sokağa çıkıyordu.

3.7. Batılı Devletler Ve Rusya’nın Abdülhamid İle İlgili Planları

Abdülhamid herhangi bir sorunun “gaile” hâline gelmeden çözülmesi gerektiğini düşünüyordu.⁸⁴ Ama Ermeni sorunu 15 yılda iyice çetrefilleşmişti. Osmanlı yönetimine en şiddetli tepki İngiltere’den geliyordu. Ermeni meselesi iktidarı ve muhalefetiyle adeta milli bir sorun hâlini almıştı. Ülkenin dört bir yanında Ermenilere destek gösterileri yapılıyordu. 90’ına merdiven dayayan muhalefet lideri Gladstone ülkeyi dolaşarak Başbakan Salisbury’den “iğrenç Türklere” karşı harekete geçmesini istiyordu.⁸⁵

Ülkedeki medya ve siyasetçilerin ezici çoğunluğu hükümete Osmanlı Devleti’ne müdahale çağrılarını yapıyordu. Haziran 1895’te başbakanlık koltuğuna oturan Salisbury, Ermeni sorununun içinden çıkılmaz hâl almasından önceki İngiliz hükümetinin de sorumlu olduğunu düşünüyordu. Salisbury, 30 Nisan 1896’da Primrose League’de yaptığı konuşmada Gladstone hükümetinin diğer devletlerin desteğini almadan Osmanlı Devleti’ne yaptığı baskının Türkler ve Ermeniler arasında nefret duygularını açığa çıkarmaktan başka bir işe

82 A.g.e., s. 427.

83 A.g.e., 428.

84 Tahsin Paşa, *Abdülhamit Yıldız Hatıraları*, s. 291.

85 Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, s. 270.

yaramadığını söylemişti.⁸⁶

Aslında Salisbury'e göre de Osmanlı Devleti artık ömrünü tamamlamıştı. Ancak son darbeyi vurmak için tek başına yola çıkmanın sakıncaları ortadaydı. Kimileri Rusya'nın, kimileri Fransa'nın desteğinin alınmasından yanaydı. Salisbury, ülkesinin en büyük rakibi Rusya'nın dahil olmadığı bir oyun planının sonuçsuz kalacağını öngörüyordu. Rusya'yı en azından Abdülhamid'i tahttan indirmeye ikna edebileceğine inanıyordu. 1896 yılının Eylül ayının son günlerinde İskoçya'da İngiltere Kraliçesi'ni ziyaret eden Çar II. Nikola'ya Abdülhamid'i değiştirme planını bizzat anlattı. İngiliz Başbakan'a göre bu hamle yapılabilirse yeni padişah Batılı Güçlerin taleplerine direnmesi hâlinde başına nelerin gelebileceğini bilerek oturacaktı tahta.⁸⁷

Rusya aynı tarihlerde Uzakdoğu'daki sorunlara odaklanmıştı. Çar II. Nikola'nın ülkesinin Osmanlı İmparatorluğu'nda statükonun değişmesinde hiçbir çıkarı yoktu. Aksine Çar mevcut durumun devamının ülkesinin lehine olduğunu düşünüyordu.⁸⁸ Ayrıca Rusya ezeli rakibi Osmanlı İmparatorluğu ile yıllar sonra ilk kez yakın ilişki hâlindeydi. II. Nikola için böyle bir konjonktürde Abdülhamid'e sırt çevirip İngiltere'nin desteklediği bir ismin Osmanlı tahtına geçmesine vize verilmesi akıllıca görünmüyordu.

86 *Londra Büyükelçisi Kostaki Antopulos tarafından Yıldız Sarayı Hümayunu Başkıtabet Dairesi'ne gönderilen 1 Mayıs 1896 tarihli telgraf*, Dr. Recep Karacakaya, Ümmühani Ünemlioğlu, Aziz Mahmut Uygun vd., *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri IV (1896-1922)*, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 76, 2005, s. 25.

87 Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 418.

88 *A.g.e.*, s. 419.

İngiltere ve Rusya Abdülhamid'in en korktuğu (tehaşi ettiği) iki ülkeydi. İki ülkeden İngiltere'ye daha tehlikeli buluyordu.⁸⁹ Rusya'yı idare etme, İngiltere ile asla problem çıkarmama ve sırtını Almanya'ya dayama⁹⁰ ilkesi üzerine kurmuştu Büyük Güçler politikasını. Bu kez Rusya O'nu idare ediyordu. Ama Avrupa'daki yeni müttefiki olarak düşündüğü Almanya İmparatoru II. Wilhelm'in hiç de iyi planları yoktu Abdülhamid için. Wilhelm, Abdülhamid'i açıktan eleştirmekten kaçınıyordu. Kapalı kapılar arkasında ise Sultan'ın tahttan indirilmesini, hatta gerekirse Yıldız Sarayı'nın topa tutulmasını istiyordu. Alman İmparatoru'nun 1898 ve 1899 yıllarında Yıldız'da iki kez ziyaretine geleceği Abdülhamid'in yerine aklından geçen isim Veliaht Şehzade Reşad'dı.⁹¹

Batılı Güçler arasında Osmanlı İmparatorluğu ile en güçlü ekonomik ve mali ilişkisi olan ülke Fransa'ydı. Dış yatırımlarının %9'u Osmanlı topraklarında bulunan Fransa, çıkarları zedeleneceği endişesi ile Rusya gibi statükonun devamından yanaydı. Dönemin Fransa Dışişleri Bakanı Gabriel Hanotaux, "Osmanlı İmparatorluğu'nun duvarları çatlamış binasına dokunmak istemiyoruz"⁹² diyordu. Abdülhamid'den kurtulmak ya da Osmanlı topraklarının bölüşülmesi fikri Fransa'ya cazip gelmiyordu. Fransa mali önlemlerle Osmanlı üzerindeki denetimlerin arttırılmasını istiyordu.⁹³

Büyük güçlerin aralarındaki rekabet yine Abdülhamid'e yaramıştı. Ama okların daha fazla üzerine çevrilmesini engellemek için bir şeyler yapmanın şart olduğunu görmüştü.

89 Tahsin Paşa, *Abdülhamit Yıldız Hatıraları*, s. 116.

90 *A.g.e.*, s. 135.

91 Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 418.

92 *A.g.e.*, s. 403.

93 William Langer, *European Alliances and Alignments, 1871-1890*, 2. bs, Knopf. New York. Aktaran Georgion, *A.g.e.*, s. 420.

Hariciye Nezareti'nin Ermeni kökenli müsteşarı Artin Dadyan Paşa'yı aracı olarak görevlendirdi. Dadyan Paşa aracılığıyla Ermeni eşrafı ve dinî liderlerin sadakat belgesi sunmaları karşılığında reformları devreye sokmayı ve siyasi mahkûmlar için af çıkarmayı önerdi.⁹⁴ Ermeni eşraf ve din adamlarından oluşan 200 kişinin imzası bulunan dilekçe Padişah'a sunuldu. İmzacılar Abdülhamid'e bağlılıklarını bildiriyorlardı. Ancak Abdülhamid, son anda kararını değiştirdi. Reformlar için yeni bir sadakat belgesi istedi Ermeni önderlerinden.⁹⁵

Nihayet Sultan Abdülhamid sadık Ermeni halkıyla uzlaşmak ve Büyük Güçler'i memnun etmek için söz verdiği reformları uygulama kararı aldı. 4 Ekim 1896'da hazırlanan ferman, ertesi gün yayınlanıp Hicaz hariç her yerde uygulanacaktı; son anda yine vazgeçildi.⁹⁶

Abdülhamid'in zaman kazanma taktiğini iyi bilen İngiltere Başbakanı Salisbury, 20 Ekim'de Büyük Güçler'in liderlerine bir mesaj gönderdi. Uzun mesajda Anadolu'da ve İstanbul'da meydana gelen olayların Osmanlı İmparatorluğu'nun kötü yönetildiğini ve büyük bir güven bunalımının yaşandığını kanıtladığı vurgulanıyordu. İmparatorluğun dertlerine çare olacak reformların sürekli ertelenmesi için "tam bir hayal kırıklığı" diyordu İngiliz Başbakan. Sabrı tükenen Büyük Güçler'in oybirliği ile alacağı yaptırımların uygulamaya konulmasını öneriyordu.⁹⁷

Salisbury'nin çağrısına Rusya ve Fransa'dan destek çıkmadı. Almanya destek için Fransa ve Rusya'nın ikna edilmesini istiyordu. İngiltere Başbakanı sadece İtalya ve Avusturya'nın onay verdiği planını rafa kaldırmak zorunda kaldı.

94 Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, s. 272.

95 *A.g.e.*, s. 272.

96 *A.g.e.*, s. 277.

97 *A.g.e.*, s. 280.

Büyük Güçler Salisbury'nin planı üzerinde uzlaşamamıştı. Ama reformlar konusunda altı devletin baskısı iyiden iyiye hissediliyordu İstanbul'da. Konunun Ermeni sorunuyla Osmanlı İmparatorluğu'nun başını ağrıtmak istemeyen Fransa Parlamentosu'nda da gündeme getirilmesi üzerine Abdülhamid, bir yıl önce hazırlanan reformların uygulanacağını 11 Kasım'da yayınladığı irade-i seniye ile duyurdu. Ancak paket bir yıl öncekine göre zayıftı. Örneğin Hamidiye Alayları ve adalet müfettişleri gibi konulara yer verilmemişti.⁹⁸

İzmirliyan'dan sonra Ermeni patrikliği birkaç aydır vekaleten yürütülüyordu. 18 Kasım'da Ermeni Genel Meclisi toplandı. Mağakya Ormanyan oyçokluğu ile Ermeni Patriği seçildi.⁹⁹ Ormanyan, 2 Aralık'ta patriklik koltuğuna oturdu. Üç gün sonra Yıldız'a giderek Abdülhamid'in huzurunda sadakat yemini etti.

İngiltere durumdan hâlâ hoşnut değildi. İngiliz Başbakan Salisbury, Ermenilerin yaşadığı vilayetlere Ermeni vali ve mutasarrıf atanmasını istiyordu. Abdülhamid hükümlerine hukukuna aykırı olacağı gerekçesiyle talebi geri çevirdi.¹⁰⁰ Ancak İngiltere'nin baskısından bunalmıştı. Petersburg'daki elçi aracılığıyla Rusya'ya “diğer ülkelerle birlikte hareket etmeyin, eğer bir talebiniz varsa gizli olarak bildirin” mesajı gönderdi.

Oysa aynı günlerde Rusya'nın İstanbul'daki büyükelçisi Nelidov bambaşka bir plan üzerinde çalışıyordu. Nelidov'a göre eninde sonunda Büyük Güçler Osmanlı İmparatorluğu'na müdahale edecekti ve her koşulda müdahale Rusya'nın çıkarlarına aykırı sonuçlar doğuracaktı. Rus Büyükelçi işte

98 Yeğen, *Sultan Abdülhamid*, s. 394.

99 Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, s. 284-285.

100 Yeğen, *Sultan Abdülhamid*, s. 394-395.

bu tespitten yola çıkarak ülkesinin güvenliği için ani bir operasyonla Rus donanmasının İstanbul Boğazı'nın kuzeyini tutmasını öneriyordu.¹⁰¹ Nelidov'un planı 5 Aralık'ta Çar II. Nikola'nın başkanlık ettiği konseyde tartışıldı. Plan çekiciydi, ancak Fransa'nın tasvip etmeyeceği bir içerikteydi. Çok fazla üzerinde durulmadan reddedildi.

Abdülhamid hem Büyük Güçler arasındaki rekabetten, hem de Ermenilerle tansiyonun giderek düşmesinden memnundu. Yeni Patrik Ormanyan, Yıldız'da sadakat yemini ettiği görüşmede Ermeni siyasi tutuklular için af talebinde bulunmuştu. Patrik serbest bırakılacak Ermenilerin Sultan'a sadık kalacakları konusunda da söz vermişti.

Padişah'ın zaten Ermenilere af vaadi vardı. Talebi incelettiği nazırlar da Sultan'a Ermeniler için genel af ilan etmesini önerdiler. Nazırlar, affa gerekçe olarak tutuklu Ermenilerin çoğunun ihtilal komiteleri tarafından kandırılan kişilerden oluşmasını göstermişlerdi.¹⁰²

Prosedür tamamlanmıştı artık. Sadece Padişah'ın iradesinin yazıya dökülmesi gerekiyordu. Abdülhamid, 22 Aralık 1896'da Ermeniler için genel af ilan etti. Siyasi tutuklu yaklaşık 1.900 Ermeni'den 1.800'ü serbest bırakıldı. İdam mahkûmu 84 Ermeni ise bir kaleye kapatılacak, sonra kademeli olarak serbest bırakılacaktı.¹⁰³

Uzun bir aradan sonra Ermenilerle tansiyon nihayet düşüyordu. Affın hemen ardından 26 Aralık'ta İstanbul'da büyükelçiler konferansı başladı. Konferansta reformların olumlu yönde atılmış adımlar olduğu değerlendirildi.¹⁰⁴

101 Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, s. 283.

102 *A g e.*, s. 285-286

103 *A g e.*, s. 285.

104 Lemmon, *Bir Soykırım Tarihi*, s. 179.

İçerideki Ermeniler gidişattan kısmen memnundu. Ancak Avrupa'daki Ermeni komitelerinin tehditleri devam ediyordu. Patrikhane ve Abdülhamid, komiteleri tedhiş eylemlerinden vazgeçmeye ikna etmek için iki ayrı heyet gönderdi Avrupa'ya. Hükümet adına giden heyete Hariciye Müsteşarı Artin Dadyan Paşa başkanlık ediyordu. Dadyan Paşa, görüştüğü komite liderlerine Padişah'ın reformları uygulamakta kararlı olduğunu anlattı. Ancak ne zaten eylem yapacak kapasiteleri kalmayan Hınçakları ne de hâlâ gücünü koruyan Taşnakları ikna edebildi.¹⁰⁵

Ermeni sorununda kısmen sakin bir döneme giriliyordu ki Osmanlı Devleti bu kez Girit yüzünden Yunanistan ile karşı karşıya geldi. İki ülke tam savaşın eşiğindeyken 19 Mart 1897'de Tokat'ta Ermeni olayları patlak verdi. 90 Ermeni'nin öldürüldüğü olaylarla ilgili 60 Türk tutuklandı. Kurulan olağanüstü mahkemede tutuklulardan biri idama, diğerleri çeşitli hapis cezalarına çarptırıldı.¹⁰⁶ Yves Terson'un değimiyle Osmanlı İmparatorluğu artık Padişah'ın resmî katliamlara izin vermeyeceğini anlamıştı.¹⁰⁷

Gerçekten de öyle oldu. Tokat (Adana faciasını saymazsak) Abdülhamid döneminde Ermenilerin toplu kıyımına uğradığı son adrestir.¹⁰⁸ Abdülhamid, aynı yıl "Ermeni sorunu

105 Ahmet Halaçoğlu, *1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*, aktaran Yeğen, *Sultan Abdülhamid*, s. 393.

106 Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, s. 289.

107 Terson, *Bir Soykırım Tarihi*, s. 179.

108 Adana'daki kanlı olayların zamanlaması ilginç. 14 Nisan 1909'da başlayan olaylar sırasında artık İstanbul'da İttihat ve Terakki yönetimi iktidardaydı. Abdülhamid ise 33 yıllık sultanlığının son günlerini yaşıyordu. Olayların başlaması konusunda Türk kaynakları Ermenileri, (özellikle Hınçak sempatzanı olmakla suçlanan Psikopos Muşeg Seropyan'ı), Ermeniler ise İttihat ve Terakki yönetimini suçluyor. Abdülhamid'in halledildiği 27 Nisan'da da

bitmiştir”¹⁰⁹ diyecekti.

Ama iki yılda yaşanan acı olayların hesabı henüz kapanmamıştı. İngiltere, Fransa ve ABD’de de o hesaptan kendileri için pay istediler. Üç ülke İstanbul’daki olaylarda yurttaşlarının zarar gördüğü gerekçesi ile Osmanlı İmparatorluğu’ndan tazminat talep ediyordu. İstek Ermeni olaylarının bütün sorumluluğunun Osmanlı Devleti’ne yüklenmesi anlamına geldiği için reddedildi. Ancak üç ülkenin temsilcileri bastırıyordu. Hatta bir ABD savaş gemisinin Türkiye karasularına gönderileceği söylentisi dolaşmaya başladı İstanbul’da. Sonunda farklı bir formül bulundu. İngiltere, Fransa ve ABD’ye gemi siparişi verildi. Gemilerin bedeli hesaplanırken, üç ülkenin istedikleri tazminat da hesaba dahil edildi. Abdülhamid’in başkâtibi Tahsin Paşa hatıralarında o hesap için “acayip ve çirkindi” diyecekti. ¹¹⁰

Kanlı Ermeni olayları, muhaliflerin ve Büyük Güçler’in hâl girişimleri, Yıldız’ı top atışına tutma önerisi, Rusya Büyükelçisi’nin İstanbul Boğazı’nın kuzeyine donanma konuşlandırma planı... Abdülhamid, çoğu zaman “çaresizliklerin ürettiği zekice tedbirlerle”¹¹¹ üç yıllık çalkantılı süreci atlattmış görünüyordu. Yıldız’da Boğaz’ı ve Marmara’yı gören panoramik köşkten artık daha rahat izliyordu İstanbul manzarasını. Özel marangoz atölyesinde yaptığı birbirinden iddialı mobilyalarla ustalığını konuşturuyordu.

devam eden olaylar sırasında sonradan Adana Valiliği’ne atanan Cemal Paşa’nın anılarına göre 17 bin Ermeni, 1.850 Müslüman hayatını kaybetti. Patrikhane ise Adana’da öldürülen Ermenilerin sayısını 21.236 olarak açıklamıştı.

109 İngiltere Büyükelçisi Currie’nin Başbakan Salisbury’ye gönderdiği 28 Ekim 1897 tarihli rapor, aktaran Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi*, s. 256.

110 Tahsin Paşa, *Abdülhamid Yıldız Hatıraları*, s. 108-109.

111 Ortaylı, *Defterimden Portreler*, s. 96.

Sultan 1905'te Ermenilerin Hamidiye Camii'nin avlusundaki suikast girişimini de yara almadan atlattı. Ama 1897'de büyük bir darbe indirdiği Jön Türklerin rövanşı ağır oldu. İlber Ortaylı'nın "Son Roma İmparatoru"¹¹² dediği Abdülhamid, 27 Nisan 1909'da meclis kararıyla tahttan indirilerek Selanik'e sürgüne gönderildi. Alatinin Köşkü'nde üç yıl sürgün hayatı yaşayan Abdülhamid, Selanik'in düşeceği anlaşılmıca İstanbul'a getirildi. Kapatıldığı Beylerbeyi Sarayı'nda 10 Şubat 1918'de öldü.

İttihat ve Terakki Partisi yönetimi dokuz yılda bitmek bilmeyen savaşlar nedeniyle epey kan kaybetmişti. Abdülhamid'in cenaze töreni yer yer İttihat ve Terakki yönetimini protesto gösterilerine sahne oldu. Bazı kadınlar Sultan'ı "bizi bolluk içinde yaşatan, ekmeği eti beş kuruşa yediren padişahım, bizleri yetim bırakıp nereye gidiyorsun?"¹¹³ diye gözyaşı döküyordu.

3.8. Banka Baskınında Liderlik Yapan

Armen Garo'nun İstanbul'a Yeniden Dönüşü

İttihat ve Terakki yönetimi Abdülhamid'i sürgüne göndermeden önce Osmanlı Bankası baskınında liderlik yapan Armen Garo'ya İstanbul yolunu açmıştı. Abdülhamid, Selanik'e bir bilinmeze giderken, Armen Garo Meclis-i Mebusan'da milletvekiliydi.

Hatırlanacağı üzere baskından sonra 16 arkadaşıyla Marsilya'ya gönderilen Armen Garo, 17 günlük tutukluluğun ardından Hayk Tiryakiyan ile birlikte Cenevre'ye gitmişti. Cenevre'de Ermeni Devrimci Federasyonu ile ilişkilerini sürdürüyordu. Bir yandan da üniversiteye devam ediyordu.

112 *A.g.e.*, s. 96.

113 *A.g.e.*, s. 99.

1900'de Cenevre Üniversitesi'nden fizik ve kimya dalında doktora derecesiyle mezun oldu. 1901 yazında Kafkasya'ya döndü. Zamanının büyük bölümünü Tiflis'te kurduğu laboratuvarında geçiriyordu. 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle Garo'ya yeniden İstanbul yolu göründü. İttihat ve Terakki Partisi seçimlerde Taşnaklarla ittifak yapmıştı. Garo, Erzurum (Karin) mebusu olarak Osmanlı Meclisi'ne girdi.

1910'da Batum üzerinden memleketi Erzurum'a giderken Rus askerleri tarafından tutuklandı. 17 gün hapis yatıktan sonra milletvekili olduğu için serbest bırakıldı. İlk dönemler İttihat ve Terakki liderliğiyle uyumlu bir çalışma yürüttü. Ancak sonra Talat Paşa ile arası açıldı. İkinci kez aday gösterilmedi. Kısa süre sonra I. Dünya Savaşı patlak verdi. Armen Garo, Osmanlı'ya karşı Rus Ermenilerinin oluşturduğu gönüllü müfrezelere katılmak istiyordu. Arkadaşlarının büyük bölümü itiraz etti. Hatta Ermeni din adamı Balakyan, "Pastırmacıyan (Garo y.n.) delirdi mi bunu nasıl yapar?"¹¹⁴ diye soracaktı. Garo, savaşın kısa sürede zaferle biteceğine, komutasındaki birlikle birlikte doğum yeri Erzurum'a gireceğine inanıyordu. Rusya safında Osmanlı askerlerine karşı savaşan gönüllü Ermeni birliğinin önünde fotoğraf çektiriyor, kendisini vazgeçirmeye çalışanlara "Karin'de buluşacağız"¹¹⁵ diyordu.

Osmanlı Meclisi'nde görev yapmış eski bir milletvekilinin Rus Ermenilerinden oluşan gönüllü birlik önünde çektiği fotoğraf çok geçmeden İstanbul'a ulaştı. 1915'deki tehciri durdurmak için çaba harcayan Alman Rahip Lepsius'a

114 Alman Rahip Lepsius'tan aktaran Ragıp Zarakolu, Armen Garo, *Osmanlı Bankası*, s. 11.

115 *A.g.e.*, s. 34. Armen Garo'nun yakın arkadaşı Ermenistan Bağımsız Cumhuriyeti Başbakanı Simon Vratzian'ın giriş yazısı.

göre, Garo'nun o fotoğrafı İttihat ve Terakki Partisi önderliğine Ermeni sorununun “nihai çözümü” için aradığı bahane-yi sunmuştu.¹¹⁶

İşler Armen Garo'nun düşündüğü gibi gitmedi. Birliğinin başında Erzurum'a girme hayali suya düştü. Çok geçmeden Erzurum'dan ve Ermenilerin yaşadığı diğer kentlerden tehcir haberleri gelmeye başladı. Garo, 1915 felaketinde birçok yakınını kaybetti.

1917'de ABD'ye giden Ermeni heyetine başkanlık etti. ABD, Nisan 1920'de bağımsız Ermenistan'ı tanıdı. Garo, Ermenistan'ın ilk ABD büyükelçisi olarak atandı. Ancak Ermenistan'ın bağımsızlığı kısa sürdü. Bir yıl sonra kontrol yeniden Sovyetler Birliği'ne geçti. Bir buçuk yıl daha ABD'de kalan Armen Garo, Ermenistan'a gitmek üzere Avrupa'ya döndü. Ömrü Ermenistan topraklarını son kez görmeye yetmedi. 23 Mart 1923'te Cenevre'de öldü.

I. Dünya Savaşı'nda Rusya saflarında Osmanlı Ordusu'na karşı savaşması ilk çılgınlığı değildi Armen Garo'nun. Son anda liderliğini üstlenmek zorunda kaldığı Osmanlı Bankası baskını da günümüzde hâlâ birçok araştırmacı ve tarihçi tarafından çılgınlık olarak değerlendiriliyor.

Guenter Lewy'ye göre, banka baskını Ermeni devrimciler için tam bir hayal kırıklığı oldu. Devrimciler, “kadersiz ve masum hemşehrilerine daha çok acıdan başka hiçbir şey kazandıramadılar.”¹¹⁷

İngiliz tarihçi Lord Kinross da “ideal sahibi” dediği fedailerin düşmanlarının elinde piyon olduğunu düşünüyordu. Kinross, “politik ajitasyon oyunlarında toy sayılabilecek ideal sahibi gençler olarak, kendi dostlarına yarar

116 Alman rahip Lepsius'tan aktaran Ragıp Zarakolu, *A.g.e.*, s. 11.

117 Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne oldu?*, s. 55.

sağlamayıp, düşmanlarının elinde oyuncak oldular”¹¹⁸ diye-
cekti fedailer için.

Ermeni tarihçi Vahakn N. Dadrian’a göre ise fedailer hedeflerinde kısmen başarıya ulaştı.¹¹⁹ Dadrian, baskın için “Sultan’a meydan okumaydı” değerlendirmesinde bulunuyor. Eylemin hazırlanışındaki “olağandışı devrimci bağlılık ruhuna” dikkat çekiyor. Ancak O da sonucun masum Ermeniler için felaket olduğunu kabul ediyor.¹²⁰

Banka baskını ve Ermenilerin eşzamanlı saldırıları açık bir provokasyondur. O provokasyon ve sonrasındaki katliam İmparatorluğun başkentinde dünyanın gözü önünde gerçekleşmişti. Baskından önce ve sonra Anadolu toprakları Ermenilerin merkezinde bulunduğu trajedilere sahne oldu. Batılı kaynaklara göre iki yılda en az 50 bin Ermeni yaşamını yitirdi. Patrikhane’nin rakamlarında ölü sayısının 300 bine çıktığını görüyoruz.¹²¹ Ölümlerin dışında 200 bine yakın Ermeni Kafkasya, Avrupa ya da ABD’ye göç etmek zorunda kaldı.¹²² Atalarının neredeyse 2.500 yıl önce yerleştiği topraklar Ermeniler için artık tekin değildi. Geride kalanları 1915’te çok daha trajik ve yüz binlercesinin sonunu göremeyeceği bir yolculuk bekliyordu.

118 Kinross, *Ottoman Centuries* (no.2), 561, aktaran Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi*, s. 222.

119 Dadrian, *A.g.e.*, s. 223.

120 *A.g.e.*, s. 226.

121 Ternon, *Bir Soykırım Tarihi*, s. 180.

122 *A.g.e.*, s. 181.

SONUÇ

Buraya kadar yazılanlar ışığında bakıldığında ortaya net bir tablo çıkıyor. Karmaşık gibi görünmekle birlikte sadece Osmanlı Bankası baskını ve sonrasındaki katliam, Ermeni sorununun anlaşılmasında bütün parametreleri sunuyor aslında.

Anadolu’da Ermeni nüfusun bulunduğu son topraklar 1514’teki Çaldıran seferiyle Osmanlı egemenliğine girmişti. O tarihten 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar ne Osmanlı yönetimi ne de Müslüman komşuları Ermenilerle kayda değer bir sorun yaşamadı.

Ne oldu da Ermeniler “millet-i sadıka” olmaktan çıkıp Osmanlı için “gaile”ye dönüştü. Ne oldu da Ermeniler ötekileştirildi? Sorunun yanıtını bulabilmek için dönemin konjektürel iklimine bakmak gerekiyor.

Osmanlı İmparatorluğu yüzyıllarca gayri Müslim tebaayı aynı şemsiye altında tutmayı başarabildi. İmparatorluk güçlüyken sorun yoktu. Toprak kayıplarıyla birlikte ekonomi bozulup, üstüne azınlıklar arasında ulusal bilinç güçlenince sistem altüst oldu. Tanzimat ve Islahat fermanları dönemlerine göre ileri adımlar olmakla birlikte ulusal devletlerin inşa süreci başladığı için etkileri aspirin tedavisinden öteye gidemedi. Zaten daha Tanzimat Fermanı’nın ilanından 10 yıl önce, 1829’da Yunanistan kanlı bir ayaklanma sürecinin ardından bağımsızlığını ilan etmişti.

1878'deki Berlin Konferansı'ndan Sırbistan, Karadağ ve Romanya'nın temsilcileri ülkelerinin bağımsızlık beratlarıyla ayrıldılar. Bulgaristan ise artık özerk bir prenslikti. Özellikle Sırbistan ve Bulgaristan'ın İmparatorluk'tan kopuşu tıpkı Yunanistan gibi kanlı ayaklanma süreçlerinin ardından olmuştu. Milliyetçilik rüzgârı Ermeni toplumunda Doğu Anadolu'da atalarının kurduğu Ermenistan'ı yeniden canlandırma umudunu yeşertmişti. Berlin'e en azından özerklik umuduyla giden Ermeni temsilciler elleri boş dönmelerinin nedenini o güne kadar silaha sarılmamalarına bağlıyorlardı. Bağımsızlık ideali olan Ermeniler kan akmadan hedefe ulaşamayacağını görmüşlerdi. Yunanistan ve Sırbistan deneyimini kendilerine rehber edineceklerdi.

Berlin Konferansı'nın Ermeniler için bir diğer kritik sonucu da Rusya'nın ekseninden çıkıp İngiltere'nin yö-rüngesine girmeleri oldu. Ermeniler İngiltere'nin "Hasta Adam" Osmanlı ile oynadığı satranç oyununun artık bir piyonuydu.

Orduları neredeyse İstanbul surlarına dayanan Rusya ile imzaladığı Ayastefanos Antlaşması'nın ağır hükümlerinden kurtulma umuduyla Berlin'e temsilci gönderen Sultan Abdülhamid ise yağmurdan kaçarken doluya tutulmuştu adeta. Tahta çıkmasının üzerinden daha iki yıl bile geçmeden Sırbistan, Romanya, Karadağ ve Bulgaristan'ı kaybetmekle kalmamıştı Sultan. Rusya'ya karşı kurtarıcı olarak gördüğü İngiltere'ye güvenilmeyeceğini acı bir şekilde fark etmişti.

Sadık tebaa Ermeniler Balkanlar'daki gücünü önemli ölçüde kaybeden Abdülhamid'in gözünde Anadolu'daki toprakların bütünlüğü için bir tehditti. Ermenilerin, Kıbrıs'ı kaptırdığı İngilizlerin entrikalarıyla eninde sonunda nüfusun dörtte birini bile oluşturmadıkları Doğu Anadolu'daki topraklarda bağımsızlıklarını ilan edeceklerini düşünüyordu.

Oyun planını bu değerlendirme üzerine kurdu. Berlin’de vaat ettiği Ermeni ıslahatları için hep ayak sürüdü.

Sultan Abdülhamid’in reformları geciktirmesi ve taşradaki soydaşlarının ekonomik durumunun kötüleşmesi, terörü kendilerine yöntem olarak seçen Ermeni komitelerine uygun zemin oluşturdu. İngilizlerin öncülük ettiği Avrupalı ülkelerin vaatleri de Ermeni devrimcileri cesaretlendiriyordu. Taşrada ekonomik gerekçelerle başlatılan isyanlar kanlı biçimde bastırıldı.

Kan nefreti besliyordu sadece. Reformlar için ayak sürüyen Sultan, her başkaldırıya şiddetle karşılık veriyor, Ermeni devrimciler ise Avrupa’nın müdahalesi için tek çareyi daha çok kan akmasında görüyordu. Özetle sorun bölünme korkusu, şiddet, entrika sarmalında marazi bir hâl alıyordu. Bir başka ifadeyle Afanasij Fet’in¹ dediği gibi kendilerince doğruyu ve iyiyi arayan taraflar hep kötüyü buluyorlardı. Fet’in “*Hiçlik*” adlı şiiri sanki o günleri anlatıyordu:

*“Ben seni tanımıyorum, acılarla dolu çığlıklar
Senin sahilinde göğsünden fışkırıyor.
Elemlerle dolu ve bana yabancısıdır
Yeryüzündeki varlığımın ilk şartları.
Umut, çocukların gözyaşıyla üstesinden geldi
Yalancı gülümsemeler alnımı aydınlatmanın.
Ve o zamandan beri hatalar hataları kovalıyor
Daima iyiyi arıyorum ve kötüyü buluyorum.
Günler birbirinden zarar ve endişe ile ayrılıyorlar.”²*

-
- 1 1820-1892 yılları arasında yaşamış Alman Asıllı Rus Nihilist edebiyatçı.
 - 2 Hüseyin Aydın, Nihilizm’in Tarihçesi, T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, sayı 1, yıl 1, cilt 1, 1986.

Manzara tam da böyleydi. Osmanlı Bankası baskını kendi cephelerinden bakıldığında iyiye arayan tarafların, gerçekte düşükleri marazi durumun zirve yapmasıydı.

Avrupa'nın vaatlerine fazlaca bel bağlayan Ermeni fedailer, İngiltere'nin dize getiremediği Abdülhamid ile tehlikeli bir restleşmeye kalkışmışlardı. Osmanlı Bankası baskını Filistin'de, özellikle 1970'lerde Türkiye'de idealist devrimci gençliğin imza attığı eylemlerin benzerlerinden biriydi aslında. Ancak ne Filistin'de, ne 70'li yılların Türkiye'sindeki eylemlerde sivil halkın kıyımı üzerine bir taktik geliştirilmemişti. Hesaplarını kendi soydaşlarının kitlesel katliamı üzerine yapan fedailerin ölümcül provokasyonunu Dadrian, “umutsuzluktan çılgınlığa geçme hali”³ olarak değerlendiriyor.

Osmanlı Bankası baskınına liderlik yapan gençlerin o yıllarda Avrupa'da, özellikle de Rus entelektüeller arasında geniş taraftar bulan nihilizmden ve narodnik hareketten etkilendikleri görülüyor. Sultan Abdülhamid ve Osmanlı güvenlik otoritesinin ise “ötekileştirilmiş” Ermenileri oyun dışı bırakma refleksiyle hareket ettiğini söyleyebiliriz. Kullandıkları yöntem fedailerinkinden farksız değildi.

27 Ağustos 1896'da İstanbul'da bir görgü tanığı tarafından yazılan ve *The Times*'in 3 Eylül 1896 tarihli sayısında yayımlanan mektupta “Sultan tarafından tüm Ermenilerin öldürülmesi talimatı verilmiş” ifadesi yer alıyor. Bu bilgi söylentiden ibaret bile olsa kentteki sivil Ermeni halkın düştüğü durumun vahametini ortaya koyuyor. Baskından hemen önce İstanbul'a 500 kişilik bir Hamidiye alayı getirilmesi de⁴ bilinçli bir katliam için hazırlık yapıldığına işaret ediyor. Hepsi

3 Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi*, s. 224.

4 Victor Berard'dan aktaran Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi*, s. 227.

bir yana, dönemin Zaptiye Nazırı Hüseyin Nâzım Paşa'nın derlediği, birçok Türk araştırmacının görmezden geldiği resmî yazışmalar, asker ve polisin doğrudan/dolaylı desteğiyle İstanbul'da sivil Ermenilere karşı katliam derecesine varacak ölçüde şiddet uygulandığını kanıtlamaya yetiyor. Banka baskınının ikinci rövanşı üç hafta sonra yine kanlı bir katliamla Eğin'de alınacaktı.

Abdülhamid, şiddete karşı daha büyük şiddetle isyanları bastırmayı başardı. Bağımsız Ermenistan idealiyle yola çıkan Ermeni devrimci hareketi 1894-96 sürecindeki kanlı olaylardan sonra kan kaybetmeye başladı.

Osmanlı Bankası baskını ile üç olay net bir şekilde açığa çıktı. Birincisi fedailer ne kadar Ermeni kanı akarsa aksın kendi çıkarlarıyla örtüşmediği sürece bağımsızlık yolunda Avrupa'dan fayda olmadığını fark ettiler. İkincisi, Avrupa'da "Kızıl Sultan" namıyla anılma pahasına kanlı hesaplaşmanın kazananı Abdülhamid'di. Baskının üçüncü sonucu ise hem Osmanlı Devleti'nin hem de Müslüman halkın Ermenilere itimadının tamamen bitmesi oldu. Yüzyıllarca Devlet-i Aliye'nin koruması altındaki Ermenilere o güvensizliğin asıl faturası 1915'te, 1. Dünya Savaşı sırasında, ortalığın toz duman olduğu koşullarda, İttihat ve Terakki yöneticileri tarafından kesilecekti.

Özetlemek gerekirse Abdülhamid Yıldız Sarayı'ndaki kurmaylarıyla birlikte kanlı ve acı sürecin sonunda Ermeni milliyetçiliğini bir süre baskı altında tutmayı başardı. Ancak bu başarıyı toplumsal bütünlüğün kaybolması, halklar arasında düşmanlığın tırmanması ve Batı kamuoyunda hem kendisinin hem Osmanlı/Türk imajının dibe vurması pahasına sağlamıştı. 1915'teki tehcirle Türklerin sırtına bir de "soykırım" kamburu eklenecekti.

Gerek resmî tarih, gerekse Türk tarihçi ve araştırmacıların büyük bölümüne göre Ermenilerin ihaneti neden olmuştu bütün bu trajik gelişmelere. Ermeniler, zordaki Osmanlı'yı arkadan vurmuşlardır, Türkler için neredeyse 150 yıllık bir “gaile”, hatta “baş belası”dırlar.⁵

Yılların diplomatu, Bilâl Şimşir *Ermeni Meselesi* adlı yapıtında “baş belası” diyor Ermeniler için. Bu kadarla da kalmıyor okumaya devam edelim:

*“Ermeni gailisi basit bir sorun değil, karmaşık, sui generis bir sorundur, başka sorunlara pek benzemiyor. Bu gailenin geçmişinde, Ermenilerin Osmanlı Devleti’ne ihaneti var; düşmana hizmeti var; Mehmetçiği arkadan hançerlemesi var; masum Müslüman köylüleri kılıçtan geçirmesi var, alçaklık, kalleslik var, yalanın hilenin daniskası var, her türlü adilik, kötülük ve de emperyalizmin çirkin oyunları var.”*⁶

Ermeni sorununun doğuşunda İngiltere ve Rusya'nın rolü yadsınamaz. Hatta Fransa Büyükelçisi Paul Cambon'a göre, “*Ermeni Meselesi Rusya ve İngiltere arasındaki husumetin ifadesinden başka bir şey değildir.*”⁷

Devrimci Ermeni komitelerinin Osmanlı Bankası başkınında olduğu gibi provokatif birçok eyleme imza attıkları gerçeğini de kimse inkâr edemez. Yine bazı grupların, hatta Armen Garo gibi Osmanlı Meclisi'nde mebusluk yapmış bir ismin işgal döneminde Rusya saflarına geçerek Osmanlı'ya karşı savaştığını biliyoruz.

5 Şimşir, *Ermeni Meselesi*, kitabın kapak yazısı.

6 A.g.e.

7 Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi*, s. 81.

Peki soydaşları bunları yaptı diye bir halkın tamamı mahkûm edilebilir mi? Bir ulus topyekûn “hainlikle”, “alçaklıkla”, “kalleşlikle”, “hilebazlıkla”, suçlanabilir mi? Bırakalım diğerlerini, sadece ihanetle suçlanmak bile o halka karşı yapılanlara meşruiyet kazandırıyor. Anadolu topraklarında ve İstanbul’da yaşanan trajedilerin, Türkiye’nin soykırımla suçlanmasına neden olan olayların temelinde de Abdülhamid ile başlayan, İttihatçılarla devam eden, Cumhuriyet döneminde değişmeyen bu devlet aklı yatıyor aslında.

Türkiye 1894-96 sürecinde ve 1915’teki trajik olaylarla yüzleşmekten 100 yıldır kaçındı. Acı olayların tek sorumlusu olarak Ermeniler gösterildi. Devlet otoritesinin Ermeni Sorunu için biçtiği elbisenin bedene uymadığı tehcirin 100. yılının arifesinde nihayet fark edilmeye başlandı. Geçmişteki trajedilerle yüzleşme konusunda ilk sinyal Türkiye’nin Paris Büyükelçisi Hakkı Akil’den geldi. Akil, 21 Nisan 2014 tarihinde *Hürriyet Gazetesi*’nin manşetten duyurduğu beyanatında Ermeni diasporasıyla önyargısız görüşmeye hazır olduğunu söylüyordu.⁸ Asıl büyük sürprizi ise 23 Nisan 2014’te Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan yaptı. Tehcirden 99 yıl sonra ilk kez bir Türk Başbakan, 1915’teki tehcir sırasında hayatını kaybeden Ermeniler için taziye mesajı yayımladı.⁹ Mesaj, tehcirin 100. yılında

8 *Hürriyet Gazetesi*, 21 Nisan 2014, s. 1.

9 Başbakan Erdoğan’ın 1915 olayları ile ilgili 23 Nisan 2014’te yayımladığı mesajın son bölümü şöyle: Türkiye, geleceğe güvenle bakan bir ülke olarak tarihin de doğru anlaşılması için ilmi ve kapsamlı çalışmaları her zaman desteklemiştir. Etnik ve dinî kökeni ne olursa olsun yüzlerce yıl bir arada yaşamış, sanattan diplomasiye, devlet idaresinden ticarete kadar her alanda ortak değerler üretmiş Anadolu insanları, yeni bir gelecek inşa etme imkân ve kabiliyetlere bugün de sahiptir. Kadim ve eşsiz bir coğrafyanın benzer gelenek ve göreneklerine sahip halklarının, geçmişlerini

gelebilecek muhtemel baskılara karşı ön alma hamlesi olsa da önemliydi.

Tarihte bir ilk olan mesaj birçok çevre için inandırıcı değildi. Nitekim inandırıcı olmadığı çok geçmeden ortaya çıktı. Erdoğan, Ermenilerle ilgili gerçek düşüncesini o mesajdan 3,5 ay sonra ağzından kaçırırverdi. Cumhurbaşkanlığı seçimi arifesinde, 5 Ağustos 2014 akşamı katıldığı televizyon programında canlı yayında kendisine yöneltilen soruya Erdoğan, “*Benim için bir ara neler dediler? ‘Gürcü’ dediler. Af edersin daha çirkinini söylediler, ‘Ermeni’ dediler. Ama ben Türk’üm.*”¹⁰ sözleriyle samimiyetsizliğini ortaya koydu. Önünde yazılı metin olmadığına içinden geleni olduğu gibi seslendiren Başbakan’ın bu sözleri 150 yıllık devlet aklının Ermenilere bakışında hiçbir değişiklik olmadığını tüm çıplaklığıyla ortaya koyuyor. Röportajı yapan gazeteci, her fırsatta “yaratılanı Yaradan’dan dolayı severim” diyen Erdoğan’a, “affedersiniz siz bu zihniyetle mi Cumhurbaşkanı olacaksınız, 120 yıldır unutulmayan acıları bu nefret diliyle nasıl dindireceksiniz? diye sormadı.

olgunlukla konuşabileceklerine, kayıplarını kendilerine yakışır yöntemlerle ve birlikte anacaklarına dair umut ve inançla, 20. Yüzyılın başındaki koşullarda hayatlarını kaybeden Ermenilerin huzur içinde yatmalarını diliyor, torunlarına taziyelerimizi iletiyoruz. Aynı dönemde benzer koşullarda yaşamlarını yitiren, etnik ve dinî kökeni ne olursa olsun tüm Osmanlı vatandaşlarını da rahmet ve saygı ile anıyoruz, basbakanlik.gov.tr.

- 10 5 Ağustos 2014 akşamı NTV ve STAR TV’nin ortak yayınında Gazeteci Oğuz Haksever’in Başbakan Erdoğan ile yaptığı röportaj.

KAYNAKÇA

- Aydın, Hüseyin: “Nihilizm’in Tarihçesi”, *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 1, yıl 1, cilt 1, 1986, s. 1-8.
- Barkey, Karen: *Farklılıklar İmparatorluğu Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar*, Çev. Ebru Kılıç, 2. bs. İstanbul, Versus Kitap, 2013.
- Baykal, Adnan Nur: *Günü Kurtarma Sanatı II. Abdülhamid’in Yöneticilik Sırları*, İstanbul, Sistem Yayıncılık, 1999.
- Gülnihâl, Bozkurt: *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.
- Dadrian, Vahakn N.: *Ermeni Soykırımı Tarihi: Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya’ya Etnik Çatışma*, Çev. Ali Çakıroğlu, İstanbul, Belge Yayınları, 2008.
- Demirbaş, U., Birinci, A.M. Çınar, A.O. vd.,: *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri I (1845-1890)*, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 67, 2004.
- Demirbaş, U., Birinci, A.M. Çınar, A.O. vd.,: *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri II (1891-1893)*, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 68, 2004.

- Demirbaş, U. Çınar, A.O. Demirel, M. vd.: *Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri I (1879-1918)*, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 58, 2002.
- Eldem, Edhem '26 Ağustos 1896 "Banka Vakası" ve 1896 Ermeni Olayları', *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* Bahar 2007, s. 113-146
- Garo, Armen: *Osmanlı Bankası - Armen Garo'nun Anıları*, Çev. Attila Tuygan, İstanbul, Belge Yayınları, 2009.
- Georgon, François: *Sultan Abdülhamid*, Çev. Ali Berktaş, 2. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2012.
- Gülsoy Ufuk, Nazır Bayram: *Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu Dersaadet Ticaret Odası* İstanbul, İTO Yayınları, 2009.
- Gürün, Kamuran *Ermeni Dosyası*, 10. bs., İstanbul, Remzi Yayınları, 2010.
- Hür, Ayşe: Öteki Tarih 1, *Abdülmecid'den İttihat Terakki'ye*, İstanbul, Profil Yayıncılık, 2012.
- Hüseyin Nâzım Paşa: *Ermeni Olayları Tarihi-I-II*, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 15, 1998.
- Hüseyin Nâzım Paşa: *Hatıralarım "Ermeni Olaylarının İçyüzü"*, 3. bs., İstanbul, Selis Kitaplar, 2007.
- Karacakaya, R., Ünemlioğlu Ü., Uygun, A.M. vd.: *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri IV (1896-1922)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 76, 2005.
- Karpat, Kemal H.: *Kısa Türkiye Tarihi, 1800-2012*, yayına hazırlayan Güneş Ayas, 4. baskı, İstanbul, Timaş Yayınları, 2014.
- Kasapoğlu, M. C., Kırdemir, B.: *Türkiye-Ermenistan Yeni Dönem mi?* İstanbul, T.C. Bahçeşehir Üniversitesi Uluslararası Güvenlik ve Stratejik Araştırmalar Merkezi.

- Kinross, Lord: *Osmanlı İmparatorluğun Yükselişi ve Çöküşü*, Çev. Meral Gaspralı, 3. bs., İstanbul, Altın Kitaplar, 2009.
- Koloğlu, Orhan: *Avrupa'nın Kıskaçında Abdülhamit*, 4. bs, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.
- Koloğlu, Orhan: *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, İstanbul, Pozitif yayınları, 2013.
- Kuntay, M. C. Üç İstanbul, 17. bs, İst., Oğlak Yayıncılık, 2014.
- Lewy, Guenter: *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne oldu? Çarpıtılan-Değiştirilen Tarih*, Çev. Ceren Elitez, 2. bs, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011.
- Minassian, Anaide Ter: *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik Ve Sosyalizm (1887-1912)*, Çev. Mete Tunçay, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012.
- Ortaylı, İlber: *Defterimden Portreler*, 6. bs, İstanbul, Timaş Yayınları, 2013.
- Sonyel, R. Salahi: *Osmanlı Ermenileri Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları*, Çev. Ayden Birerdinç, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2009.
- Somel, Selçuk Akşin: Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Bahar 2007, s. 71-97
- Şimşir, Bilâl N.: *Ermeni Meselesi 1774-2005*, 5. bs., Ankara, Bilgi Yayınevi, 2009.
- Tahsin Paşa: *Abdülhamit Yıldız Hatıraları*, yayına hazırlayan Kudret Emiroğlu, Ankara, İmge Kitabevi, 2008.
- Ternon, Yves: *Bir Soykırım Tarihi - 20 Yıl Sonra "Ermeni Tabusu" Davası*, Türkçesi, Emirhan Oğuz, İstanbul, Belge Yayınları, 2012.
- Uras, Esat: *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara, Yeni Matbaa, 1950.
- Yeğen, Erdoğan: *Sultan Abdülhamid*, Ankara, Sentez Yayıncılık, 2014.

GAZETELER

The Times, 27 Ağustos-30 Ekim 1896

Hürriyet, 21 Nisan 2014

DERGİLER

Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar, Bahar 2007

T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 1, 1986

İNTERNET

basbakanlik.gov.tr, 22.04.2014

<http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce>

<http://aqunk.net/tr/?p=26227>, 18.10.2013

SEMPOZYUM

Tarihte Türkler-Ermeniler ve Gerçekler, 3-4/12/2005, Bodrum

Ermeni fedailerin 26 Ağustos 1896'da baskın düzenlediği Osmanlı Bankası binası. Mimar Alexandre Vallaury tarafından inşa edilen binanın açılışı 27 Mayıs 1892'de yapıldı. Kaynak: *SALT Araştırma, Osmanlı Bankası Arşivi*

Abdülhamid 34 yaşındayken çalkantılı bir sürecin sonunda Osmanlı tahtına oturdu. En yakınındakilere bile güvenmeyen Sultan, Ermenilerin taleplerine karşı ödünsüz bir politika izledi. Ermeni isyanlarını kanlı bir şekilde bastırdığı için Avrupa basınında “Kızıl Sultan” olarak anılıyordu.

1896'daki kanlı olaylar sırasında Zaptiye Nazırlığı koltuğunda Hüseyin Nâzım Paşa oturuyordu. 1890'da Zaptiye Nâzırlığı'na atanan Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni örgütlerine karşı sert tutumuyla tanındı. Avrupa ve Ermeni basınında adı "Ermeni Cel-ladı'na çıkan Paşa, İstanbul'daki kanlı olaylardan kısa süre sonra görevinden azledildi.

Edgar Vincent 26 Ağustos 1896'daki baskın sırasında Osmanlı Bankası'nın genel müdürüydü. Baskını fark edince çatıdan yandaki binaya geçerek kaçmayı başardı. Vincent, Abdülhamid'in baskına katılan Ermenileri sürgüne göndermeye ikna edilmesinde Rusya Baştercümanı Maximoff ile birlikte başrolü oynadı. Kaynak: *SALT Araştırma, Osmanlı Bankası Arşivi*

Osmanlı Bankası Genel Müdür Yardımcısı Gaston Auboyneau 26 Ağustos 1896'daki baskın sırasında yaklaşık 150 kişiyle birlikte binada mahsur kaldı. Ermeni fedailerin bankada yazıya döktükleri taleplerin yer aldığı mesaj Auboyneau tarafından Yıldız Sarayı'na götürüldü. Kaynak: SALT Araştırma, Osmanlı Bankası Arşivi

Yukarıdaki fotoğraf karesi 31 Ekim 1896'da *Illustration* gazetesinde yayımlandı. Gazetenin iddiasına göre J. Fabre imzalı fotoğrafta Osmanlı Bankası baskını sonrası Marsilya'ya sürgün edilen Ermeni fedailer cezaevi avlusunda bir arada görünüyordu. Osmanlı Hariciyesi'nin yazışmalarına göre ise fotoğraftaki 18 kişi sürgün edilen fedailer değil, Fransa'da yaşayan göçmen Ermenilerdi. Aynı yazışmalara göre fotoğrafın asparagas olduğunu Fabre de itiraf etmişti.

KİŞİ VE YER ADLARI DİZİNİ

A. Mandelstam 63n120

Abdülaziz 25, 31

Abdülhamid 14, 15, 28, 31, 32, 34, 37n57, 38, 38n60, 39, 39n63, 40, 42, 42n68, 43, 44, 44n72, 45-47, 49, 49n81-82, 52n92, 53n95, 59n111, 61, 63, 64, 64n123, 65n125, 66n129, 67n133, 68, 69, 71, 72, 72n3, 76, 80-83, 92-94, 94n39-40-41, 101, 109, 109n68-69, 110n70, 114, 117-119, 121, 125n102, 131, 133, 139, 140, 140n2, 141n4, 145n12, 146, 146n16-17, 148, 152-155, 158, 160, 164-166n49, 169, 171-173n60, 174, 174n64, 175, 175n67-70-71, 176, 176n72, 177, 178, 178n79-81, 179, 179n84, 180, 180n87, 181, 181n89-91, 182, 183, 183n98-100, 184, 185, 185n105, 186, 186n110, 187, 192-195, 197, 204, 206

Aghasi 69

Akil, Hakkı 92, 197

Aktükün, İlker 10

Almanya 29, 35, 37, 46, 49, 117, 164, 165, 179, 181, 182

Amerika 52, 66, 67, 137

Anadolu (Doğu, Batı) 9, 13, 14, 17, 18, 21, 23n22, 27, 33-36, 39, 42, 44, 45, 45n73, 47-49, 51-55, 63, 64, 67, 139, 144, 167, 172, 182, 190-192, 197, 197n9

Andok Dağı 65

Antalya 20

Antopulos, Kostaki 180n86

Arapkirli Mikael 74

Arapkirli Sarkis 74

Asım Bey 43, 134, 134n129, 130

Aşod, Sev 75, 81

Auboyneau, M. Gaston 90-92, 94, 95, 98, 207

Avrupa 13, 15, 17, 24, 27, 37, 49n81, 51, 53, 54n97, 57, 58, 61, 63n120, 65-67n133, 68, 71, 71n2, 72, 73, 75, 76, 80-83, 91, 96, 97, 114, 117, 127-129, 131, 138-141n4, 144-146n16, 149, 152, 160, 164, 166, 167, 169, 171, 173, 178, 181, 185, 189, 190, 193-195, 204, 205

Avusturya 26, 29, 34, 116, 117, 182

Avusturya-Macaristan 117

Ayas, Güneş 176n75

Ayastefanos (Yeşilköy) 30, 33-36, 54, 192

Aydın 174

Babgen, Suni (Bedros Paryan) 74, 75, 81, 85-88, 136n136

Babîali 30, 34, 35, 38, 40, 48, 49, 58, 67, 69, 73, 76, 76n8, 109, 114, 118, 124n99, 133, 140, 141, 144, 159, 159n41, 160, 166, 168, 171, 174, 175n71

- Baker Paşa 44
 Balakyan, Krikor 188
 Balkanlar 13, 17, 23n22, 24, 31, 33, 34, 36, 54, 63, 176, 192
 Bankalar Caddesi 88
 Barkey, Karen 176n74
 Bartolomeos 73, 119
 Baruh, Lorans Tanatar 10
 Baykal, Adnan Nur 176
 Bebek 124
 Berard, Victor 125, 126, 194n4
 Berkman, Aytekin 19n10
 Berlin 13, 35-38n62, 39-42, 44-47, 51, 53, 62n119, 139, 142, 164, 192, 193
 Beşiktaş 101, 103, 107, 124
 Beyoğlu 74, 95, 101, 103, 103n55, 107, 121, 121n95, 122, 122n96, 124, 132, 157n36
 Birinci, Ali Mesut 39n63, 143n7
 Bismarck 35, 46
 Bliss, Edwin 52n89
 Bodrum 19n10
 Boğaz(lar) 17, 39, 49, 114, II 6, 184, 186
 Boğaziçi 80, 80n15, 102
 Boyacıyan, Hampartsum 65
 Bozkurt, Gülnihâl 23n2125n26, 26n29, 22n16
 Buenos Aires 137
 Bulgaristan 13, 21, 35, 41, 58, 130, 141, 146, 192
 Bursa 21
 Bükreş 78
 Büyükdere 94, 116
 Cambon, Paul 66, 118, 145, 145n15, 196
 Campbell, George Douglas 36, 36n53
 Celal Bey 150
 Cemal Paşa 174, 186n108
 Cenevre 57, 70, 137, 187-189
 Clemenceau, Georges 166, 167
 Currie 186n109
 Çaldıran 21, 191
 Çar II. Aleksander 45
 Çar II. Nikola 33, 180, 184
 Çarşamba 78
 Çınar, Ali Osman 39n63, 100n51, 143n7
 Dadrian, Vahakn N. 23n22, 27, 27n30, 28n33, 29n37, 32n46, 56n102, 66, 66n131, 69n142, 144, 72n3, 107n61, 110n71, 118n90, 136n136, 145n14-15, 186n109, 190, 190n118-119, 194, 194n3-4, 196n7
 Dadyan, Artin 182, 185
 Dadyan, Mıgırdiç 24, 24n25
 Damadyan, Mihran 65
 Demirbaş, Uğurhan 39n63, 44n71, 45n73, 48n79, 77n8, 100n51, 134n129, 136n137, 137n140, 142n5, 143n7
 Demirel, Barış 10
 Demirel, Mücahit 100n51
 Dolapdere 103, 104n55
 Dolmabahçe 95, 107, 175
 Dufferin 42, 43, 44n71, 45, 45n73, 46, 47

- Edgar Vincet 94, 130
 Eğin 136n136, 195
 Eldem, Edhem 74, 74n6, 126, 127, 138, 177
 Elitez, Ceren 19n9
 Erdoğan, Recep Tayyip 197, 197n9, 198, 198n10
 Ermenistan 9, 14, 17-19n10, 20n11, 30, 34, 39-41, 53, 54, 55n99, 57-59, 62, 82, 83, 188n115, 189, 192, 195
 Erzurum 56, 62n119, 74, 94n39, 144, 188, 189

 Fabre J. 137, 138, 208
 Fet, Afanasij 193
 Fındıklı 101, 104n56, 105
 Filistin 194
 Fisk, Pliny 52
 Frankfurt 165, 165n47
 Fransa 13, 20, 24, 26, 28, 29, 66, 69, 70, 75, 91, 100, 117, 118, 135, 135n132, 136n136, 137n139, 145, 164, 165, 166n52, 167, 168, 180-184, 186, 196, 208
 Frigya 17

 Galata 9, 72, 75, 76, 79, 85-87, 95, 101, 103, 106, 106n59, 107-109, 129, 152, 156, 156n34, 157n36, 158, 159n39
 Galata Köprüsü 72, 101, 116
 Galatasaray 72, 103n54
 Garo, Armen (Karekin Pastırmacıyan) 53, 59n108, 71n1-2, 72, 73n4, 74, 75, 79, 79n12, 81, 81n17, 84-86n24, 87, 89, 91, 92n36, 93, 94n39, 96, 96n43, 97-99n49, 100, 133, 133n126, 135, 135n134, 137, 137n138, 138, 187-188, 188n114-115, 189, 196
 Gazi Osman Paşa 33
 Georgeon, François 44n72, 49n82, 59n111, 64n123, 65n125, 66n129, 125n102, 145n12, 173n60, 174n72, 178n81, 180n87, 181n91
 Georgion 181n93
 Girit 158, 185
 Gironde 99, 100
 Goschen, George 39n63, 42, 42n68
 Grabill, Joshep L. 52
 Grandük Nikola 33
 Graves, W. Robert 62n119, 63, 144
 Gülboy, Burak Samih 10
 Gülhane 24, 29
 Gülnare 99, 100
 Gülnihâl, Bozkurt 22
 Gülsoy, Ufuk 26n28
 Güney Amerika 137
 Gürün, Kamuran 18n4-7, 20n11, 24n24, 32n43, 35n52, 49n83, 51n87, 52n89-91, 54n97, 68n138, 69n141-143, 127, 127n105

 Hacı Ali Paşa 146n17
 Hakkı, İbrahim 92
 Haksever, Oğuz 198n10
 Halaçoğlu, Ahmet 185
 Hamlin, Cyrus 57, 58n106
 Hanotiaux, Gabriel 135, 135n132, 181
 Hasköy 95, 101, 103, 104, 104n56, 108, 109, 124, 156
 Hayk Tiryakiyan (Hraç) 74, 75, 81, 85, 88, 90n33, 91, 97, 98, 135, 137, 187

- Herbert 106n61, 116, 144
 Herodot 17
 Hindistan 34, 49
 Hür, Ayşe 18n6, 19n10, 21n15, 64n121
 Hüseyin, Aydın 193n2
 Hüsnü Beyefendi 67
 İngiltere 13, 14, 24, 28-37, 39, 39n63, 40, 42, 42n68, 43n69, 44n71, 45, 45n73, 46-48n79, 49, 54n97, 60, 67-69, 73, 82, 83, 106n61, 110n71, 114, 117, 139, 142-144, 160, 161, 164, 166, 173, 174, 179-183, 186, 186n109, 192, 194, 196
 İnönü, İsmet 63, 63n120
 İran 17, 58, 71
 İskuhi 74, 76, 79, 129, 129n112
 İstanbul 9, 14, 15, 21, 24, 26, 26n28, 28-33, 36, 37, 39n63, 42, 42n68, 47-49, 51-55, 63-65, 67, 67n135, 168n136, 70, 71, 71n2, 72-78, 80, 86, 92, 94n39-41, 95, 96, 98-100, 105, 107-110n70, 111, 111n72, 114, 116, 121, 121n95, 124, 124n99, 127, 128, 128n108, 129, 131, 133-136n136, 138-146n17, 149-153, 155, 157, 157n36, 158-169, 171, 173, 175, 175n67, 177, 178, 182-185n108, 186-188, 192, 194, 195, 197
 İsviçre 57
 İtalya 20, 29, 74, 87, 91, 117, 182
 İzmir 52
 İzmirliyan (Patrik) 73, 77, 78, 118, 119, 119n92, 152, 153, 153n31, 183
 İzzet Holo Paşa 133
 Kabataş 74
 Kafkasya 23n22, 34, 188, 190
 Kağıthane 74
 Kahire 20, 159
 Kahramanmaraş 69
 Kâmil Paşa 48, 68, 174
 Kamphövener Paşa 131
 Kandahar 49
 Kapadokya 17
 Kara Haç 56
 Karacakaya, Recep 180n86
 Karadağ 13, 35, 36n54, 192
 Karadeniz 29, 78
 Karaköy 98, 175n71
 Karnaval Sokağı 74, 129
 Karpat, Kemal H. 176n75, 177
 Kasap Manok 136n136
 Kasapoğlu, Mehmet C. 19n10, 55n99
 Kasımpaşa 103, 104, 104n56, 124
 Khirinyan, Mıgırdiç 36, 36n54, 53, 54
 Kıbrıs 34, 35, 38n62, 39, 45, 47, 49, 71, 74, 130, 192
 Kılıç, Ebru 176n74
 Kınoni, Haçik 85, 101, 102
 Kırdemir, Barış 19n10
 Kırım 27, 31, 139
 Kilikya 19, 20, 20n11, 21
 Kinross, Lord 21, 21n14, 27, 27n31, 29n35, 31n41, 32n44, 175, 175n68, 189, 190n118
 Kireçburnu 124
 Koçu, Reşat Ekrem 127, 128n108
 Koloğlu, Orhan 49n81, 67n133, 141n4, 146n16, 166n49, 173n63
 Ksenophon 18

- Kudüs 26, 28, 119
 Kumkapı 36, 58, 67, 68n136, 73, 80n15, 101, 119, 144, 157n36, 178
 Kuntay, Mithat Cemal 94n41, 95, 146n17, 175n67
 Kurşunludere Ormanı 78
 Küçük Asya 17
 Kütahya 20, 21
 Ladik 78
 Langer, William 181n93
 League, Primrose 179
 Levon 81
 Lewy, Guenter 19n9, 21n15, 23n23, 36n53, 38n58, 39n62, 50n86, 51n88, 52n93, 56n101, 56n102, 57n104, 58n106, 59n110, 60n112-113, 63n119, 64, 64n122, 66n127, 67n134, 139n1, 144n10, 189, 189n117
 Lokmagözyan, Diran 20n11
 Londra 31, 32, 41, 41n66, 43, 47n76, 54n97, 141, 142, 142n5, 143, 150, 159-161, 166, 180n86
 Lord Granville 40, 47
 Lord J. Russel 30
 Lozan 63
 M. Varantyan 89n29
 Makriköy (Bakırköy) 80
 Mandalian, James G. 60n113
 Manukyan, Margrit 10
 Marmara Denizi 33, 100
 Marsilya 69, 70, 99, 100, 134, 135, 135n133, 136, 137, 137n140, 138, 187, 208
 Mavroyeni Bey 134, 135n133, 137, 137n140, 138
 Maximoff 94, 94n39-41, 96-100, 109, 131-135, 206
 Meral Gaspıralı, Meral 21n14
 Mersin 69
 Messagerie Maritime 100
 Mısır 47, 49, 71, 116, 130, 133, 159
 Mısıryan Misak 78
 Mikaelyan, Christopher 58
 Minas 78
 Minassian, Anaide Ter 27n32, 38n59-61, 55n100, 56n103, 58, 58n107, 59n109, 60n112-113
 Mithat Bey 132
 Mithat Paşa 32
 Moda Koyu 99
 Mustafa Reşit Paşa 24, 141
 Muş 65
 Münir Bey 42, 100n51, 134, 135, 135n131-132, 136n137
 Müşir Şakir Paşa 49
 Namık Kemal 25
 Nancy 70, 74
 Nazarbek, Avedis 57, 57n105
 Nâzım, Hüseyin 15, 61n114, 67n135, 73, 73n5, 76n8, 77, 78n9, 79, 79n13, 80, 80n15, 83n19, 85, 87, 88n27, 93, 93n38, 94n41, 98n47, 101, 102n52, 103-105, 107n62, 111, 111n73, 112n78, 115n84, 117, 120n93, 121n95, 124n100, 129, 129n112, 130, 130n118, 132, 132n125, 133, 133n127, 136n136, 176, 176n73, 178, 178n80, 195, 205,
 Nazır, Bayram 26n28

- Nelidov 183, 184
 Nerses 32, 33, 54, 54n97, 55
 New York 137, 181n93
- Ormanyan, Mağakya 183, 184
 Ortaylı, İlber 173, 173n61-62, 175n69, 186n111, 187
 Ökte, Ertuğrul Zekai 66n127
- Papazköprü 156
 Paris 28-31, 33, 34, 53, 63n120, 66, 100n51, 134, 135, 135n131-132, 136n137, 141, 145n15, 166n52, 168, 197
 Parsons, Levi 52
 Pasdermadjian, H. 24n24
 Pera 72, 86, 152, 156, 156n34
 Pire 74, 134, 158
 Plevne 33
 Prens Mençikof 28
 Psikopos Hovagim 21
- Rahip Lepsius 188, 188n114, 189n116
 Rambert, Louis 125
 Rey, Alexis 107, 107n63
 Rıza, Ahmed 146n17, 169-172
 Roma 19, 40, 40n65, 187
 Romanya 13, 35, 192
 Rossa, Jeremiah O'Donovan 161, 162n44
 Rusya 13, 14, 20, 24, 26-36, 39, 43, 45-47, 49, 51, 54, 55, 57-59, 66, 77, 93, 94, 94n41, 96, 109, 116, 117, 131-134, 139, 159, 167, 179-183, 186, 188, 189, 192, 196, 206
 Rüstem Paşa 141-143, 143n7-8
- Sadrazam Halil Rıfat Paşa 101, 174, 175n71
 Sadrazam Said Paşa 46, 46n75, 68, 143, 143n7-8, 144n9, 174
 Salisbury 49, 179, 180, 182, 183, 186
 Samatya 21, 72, 80, 80n15, 85, 101, 102, 102n53, 103, 107, 155
 Samsun 76, 78, 118
 Sason 14, 58, 61, 64-67
 Selamsız 74
 Selanik 107, 157n36, 187
 Seropyan, Muşeg 185n108
 Sımpad Khaçadriyan (Boris) 81
 Sırbistan 13, 31, 35, 192
 Sir Charles Eliot 145
 Sir E. Thornton 48
 Sis 20
 Sofya 78
 Somel, Selçuk Akşin 37n57, 38n60, 52n92, 53n95
 Sonyel, R. Salahi 17n1, 20n12, 24n25, 31n42, 33n48, 37n55, 43n70, 47n77, 48n80, 53n94, 54n98, 57n105, 65n124-126, 68n139, 112, 112n75, 118n91, 121n94, 127, 127n107, 145n11-13, 179n85, 182n94, 183n99, 184n101, 185n106
 St. Pierre 135
 Suavi, Ali 174
 Sultan Abdülmecid 18n6, 24, 29
 Sulumanastır Kilisesi 21, 102, 102n53, 103
 Suriye 19, 20
 Süleymaniye 128
 Süleymanlar 69

- Şakir, Ziya 176n71
 Şebinkarahisar 61n114
 Şehzade Reşad 173, 181
 Şen, Taner 10
 Şimşir, Bilâl N. 29n38, 52, 52n90, 127, 127n106, 196, 196n5
 Şişli 151, 152, 157n36
 Şişmanlar, Ferit 10
 Tahsin Paşa 94n40, 109, 109n68, 140, 140n2, 174n64, 175n70, 178n79, 180n84, 181n89, 186, 186n110
 Taksim 103, 156
 Talat Paşa 188
 Tansu, Sami Nafiz 110n70
 Tellal, Erel 71
 Terme 78
 Ternon, Yves 17n3, 18n8, 20n13, 23n20, 60n112, 63n120, 165n48, 184n104, 185, 185n107, 190n121
 Tefvik Paşa 100n51, 134, 134n129, 134n130, 135n131-133, 136n137, 137n140, 138,
 Tiflis 59, 75, 78, 81, 188
 Tiryakiyan, Hayk 74, 75, 81, 85, 88, 90n33, 91, 96-98, 135, 137, 187
 Tokat 185
 Tophane 95, 95n42, 103, 107
 Trakya 17
 Tuna 17, 28
 Tunçay, Mete 27n32
 Tuygan, Attila 59n108
 Türkiye 9, 19n10, 26n28, 34, 49, 55n99, 56, 57, 110n70, 136, 163, 165, 166, 169, 172, 176n75, 186, 194, 197, 197n9
 Uncuyan Apik Efendi 129
 Uras, Esat 74n7, 82n18, 84n20, 89n29, 90n33, 92n36, 99n48, 110n70
 Uygun, Aziz Mahmut 180n86
 Uysal, Meltem 10
 Ünemlioğlu, Ümmühani 180n86
 Ürer, Levent 10
 Üsküdar 74, 121, 121n95, 124, 129
 Van 53, 56
 Vandal, Albert 178n81
 Varandiyân 24, 24n25
 Von Goltz, Colmar 63
 Vramyan, Arşag 81
 Vratzian, Simon 57n104, 188n115
 Whitman 146
 Wulfing, Gust 72, 84, 84n22, 90, 92, 92n37
 Yavuz, Fikrettin 37n54
 Yeğen, Erdoğan 109n69, 183n98-100, 185n105
 Yıldız Sarayı 35, 43, 45, 64, 73, 76, 84, 92, 94, 94n41, 95, 109, 117, 133, 140, 175, 175n71, 180n86, 181, 195, 207
 Yunanistan 13, 51, 116, 130, 157n36, 158, 185, 191, 192
 Zarakolu, Ragıp 59n108, 188n114, 189n116
 Zavaryan, Simon 59
 Zeki Paşa 65
 Zeytun 58, 69-71
 Ziya Paşa 25
 Zoryan, Stephan 58

İSTANBUL'DA 30 SAATLİK KAOS

26 AĞUSTOS 1896 OSMANLI BANKASI BASKINI
ve ERMENİ KATLİAMI

GÜRCAN ÇİLESİZ

İstanbul 26 Ağustos 1896'da Ermeni fedailerin Sultan Abdülhamid'e karşı tam bir meydan okumasına sahne oldu. Ermeni gençler kentin değişik semtlerinde bombalı saldırılar düzenledi. Yine aynı gün saatler 13:00'ü gösterirken 26 Ermeni fedai Osmanlı Bankası'nın Galata'daki genel müdürlük binasına baskın düzenledi. Baskın haberi duyulur duyulmaz ellerinde tahta ve demir sopalar bulunan gruplar kentte büyük bir Ermeni avı başlattı. 30 saat aralıksız süren olaylar sırasında resmi kayıtlara göre 1015, Avrupalı gözlemcilere göre ise 4-6 bin Ermeni erkek, kafalarına sopalarla vurularak öldürüldü. Dönemin Zaptiye Nazırı'na göre, "*İstanbul o gün ve gece en müthiş anlarını*"nı yaşamıştı. Gürcan Çilesiz bu çalışmasında Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinde insanlığın unutulduğu "o anları" kaleme aldı. Osmanlı Bankası baskını ve sonrasında sahnelenen vahşet, Türkiye'nin soykırımla suçlanmasına neden olan 1915'teki büyük trajedinin de ipuçlarını veriyor.

978-975-344-660-0

14 TL

